15
К-25

ПСИХОЛОГИЯ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

В. М. КАРИМОВА, Ф. А. АКРАМОВА

ПСИХОЛОГИЯ

Маърузалар матни

Ўқув дастурлари, дарсликлар ва ўқув қўлланмарини қайта кўриб чиқиш ва янгиларини яратиш бўйича Республика мувофиқлаштириш комиссияси тавсия этган

Тошкент — 2000 йил

15
К-25

ОПИСАНО

Тақризчи: *Ғ. Б. Шоумаров*

Ушбу маърузалар матни тўплами бакалавриат таълим стандартларига киритилган «Психология» фанини ихтисослиги «Психология» ва «Педагогика» бўлмаган олийгоҳларда ўқитишга мўлжалланган. Тўпламда психологик билим асослари мухтасар тарзда баён этилган бўлиб, ундаги маълумотлар ёшларни ўз-ўзини, ўзгаларни билиш, турли вазиятлар ва гуруҳларда муомала қилиш сирлари, эркин, мустақил фикрлаш омиллари, психик ходисалар, қонуниятларни билган тарзда уларни бошқариш тўғрисидаги маълумот билан танишгиради. Ҳар бир маъруза учун режа, қисқача унинг мазмуни, мавзуга оид таянч сўзлар, адабиётлар рўйхати ҳамда мустақил ишлаш, аудиторияда муҳокама қилиш учун савол ва топшириқлар берилган.

УДК 3141
Библиотека
ТИТЛП

КИРИШ

Ўзбекистон республикасининг Президенти И. А. Каримов миллий истиқлол мафкурасини шакллантириш ишининг ҳаётий зарурати ва долзарблиги ҳақида гапирар эканлар, «Инсон шахсини, унинг юксак маънавий фазилатларини камол топтириш, миллий истиқлол мафкурасини шакллантириш, ёш авлодни бой маданий меросимиз ҳамда тарихий қадриятларимизга ҳурмат-эътибор, мустақил Ватанимизга меҳр-муҳаббат руҳида тарбиялаш талаблари олдимизга муҳим вазифаларни қўймоқда» деб алоҳида таъкидлайдилар. Бу вазифалар, биринчи навбатда келажакнинг бунёдкорлари бўлмиш ёш авлоднинг билим олиш, юқори малакали кадрлар бўлиб ўз юрти ва халқига ситқидилдан меҳнат қилиш, озод юрт равнақи ва бахт-саодати учун ҳалол меҳнат қилишга ўргатишни назарда тутади. Зеро, мустақиллик айнан фидоий, ўз Ватани манфаатларига ғоят садоқатли, юқори малакали кадрларнинг жамиятни бошқаришини тақозо этади.

Талабалар ҳукмига ҳавола этилаётган ушбу маърузалар матни ҳам мустақилликнинг бизга яратган чексиз имкониятлари, ижодий ва мустақил тафаккур қилишнинг дастлабки мевалари-дандир. Чунки замонавий кадрлар олдига қўйилаётган энг муҳим вазифалардан бири — малакали мутахассислар сифатида ўзлигини, ўз қобилиятлари, индивидуаллиги, шахсий фазилат ҳамда хислатларини билган тарзда атрофидагилар меҳнатини оқилона ташкил этиш ва ижтимоий фойдали меҳнатнинг барча соҳаларида иқтидорли касб соҳиби сифатида фаолият кўрсатишдир. Бу ўринда инсон руҳияти қонуниятларини ўрганувчи психология фанининг ўрни ва роли бениҳоя каттадир. Ёш авлодни янгича таълим стандартлари асосида, жаҳон талабларига жавоб берувчи мутахассислар қилиб тарбиялаш иши олий ўқув юртларида таҳсил олаётган ёшлар учун янги дарсликлар, ўқув қўлланмалари, рисолалар тайёрлашнинг ҳам янгича услубларини талаб этмоқда. Ушбу маърузалар матни тўплами ёшларга айнан психологик билимлар асосларинигина

берса-да, умид қиламизки, уларни ўз атрофида рўй бераётган ислоҳотларга холис баҳо бериш, ўзи ва ўзгалар руҳияти сир-асрорларига бефарқ бўлмаслик, ўз лаёқатларини ўстиришнинг элементар воситаларидан бохабар бўлишга ёрдам беради.

Маърузалар матни психология асослари бўйича мухтасар билимларни бергани билан унинг ҳар мавзуси якунида тавсия этилган топшириқлар, машқлар, тестлар ва мустақил бажариш учун берилган мавзулар талабаларни ўз устида ишлашга ўргатади ва психологиянинг бошқа масалаларини ҳам мустақил ўрганиш ва руҳий ҳодисаларни таҳлил этишга кўмаклашади.

Муаллифлар ҳар бир талаба маърузалар матнини мутоаала қилиш жараёнида унда кўтарилган муаммоларга бефарқ қолмайди, жаҳонда ва мустақил юртимизда рўй бераётган оламшумул воқеалар моҳиятини англашда ва уларга нисбатан фаол ҳаётий мавқенинг шаклланишида кўмакдош бўлади, деб умид қиладилар.

Профессор В. М. Каримова

- **меҳнат психологияси** — киши меҳнат фаолиятининг психологик хусусиятларини, меҳнатни илмий асосда ташкил этишнинг психологик жиҳатларини, қонуниятларини ўрганади;
- **мухандислик психологияси** — автоматлаштирилган бошқарув системалари операторининг фаолиятини, ***одам — техника*** ўртасида функцияларни тақсимлаш ва мувофиқлаштиришнинг хусусиятларини ўрганади;
- **юридик психология** — ҳуқуқ системасининг амал қилиши билан боғлиқ масалаларнинг психологик асосларини ўрганади;
- **ҳарбий психология** — кишининг ҳарбий ҳаракатлар шароитида намоён бўладиган хулқ-атворини, зобитлар билан оддий аскарлар ўртасидаги муносабатларнинг психологик жиҳатларини ўрганади;
- **савдо психологияси** — жамиятда тижоратнинг психологик шарт-шароитлари, эҳтиёжнинг индивидуал, ёшга, жинсга оид хусусиятларини, харидорга хизмат кўрсатишнинг психологик омилларини аниқлайди. Бу соҳадан ажраб чиққан, модалар психологияси инсон диди ва унинг хулқда акс этиши каби қатор масалаларини ўрганади;
- **тиббиёт психологияси** — шифокор фаолияти психологиясини, бемор хулқ-атворининг психологик жиҳатларини ўрганади.

Шунингдек психологияда этнопсихология, оилавий ҳаёт психологияси, бошқарув психологияси, шахс психологияси, спорт психологияси, психодиагностика, сиёсий ва ташкилий психология каби бошқа кўплаб соҳалари мавжудки, уларнинг ҳар бири жамиятдаги реал эҳтиёжлар ва уларни қондиришда психологиянинг фан сифатидаги ўрни ва мақсадидан келиб чиқади.

Мавзу юзасидан таянч сўзлар: психология, психик жараёнлар, психологик холатлар, шахс хусусиятлари, махсус тармоқлар.

Мавзу юзасидан топшириқ ва тестлар.

Семинар машғулотларида муҳокама қилинадиган саволлар.

1. Психологик билимларнинг ҳар бир инсон учун аҳамияти.
2. Психология фан сифатида, у ўрганадиган ходисалар ва қонуниятлар.
3. Психологиянинг алоҳида тармоқлари ва уларнинг вазифалари.
4. Психология ривожланаётган фанлар тизимида.

Реферат ишлари мавзулари.

1. Психологияда ёшлар тарбияси муаммолари.

2. Психологиянинг ёшлар маънавиятининг шаклланишидаги роли.

3. Кадрлар тайёрлашнинг Миллий дастурида қўйилган вазифаларни амалга оширишда психология фанининг ўрни ва аҳамияти.

Гуруҳда мустақил равишда бажариш ва муҳокама қилиш учун.

1. Шахсий тажриба тизимида психологик тасаввурлар: мен уларни қай даражада тасаввур қилардим?

2. Психология хусусидаги илмий ва ҳаётий кузатувларнинг фарқи?

3. Моделлаштириш ва психологик ходисалар.

4. Бир аллома: «Менинг китоб жавонимда физикага оид китоблар бисёр ва улар мендаги физикага оид билимлардан анча ортиқ. Лекин, улар менга ўхшаш физик эмас» деганда нималарни назарда тутган. Ушбу иборанинг мағзини чақинг. Иложи бўлса, шу сўзнинг муаллифи — буюк физик олимнинг номини топинг.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати.

1. Каримов И. А. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида.». — Т., 1998

2. Каримов И. А. «Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори». — Т., 1997

3. Гамезо М. В, Домашенко И. А. «Атлас по психологии». — М., 1986.

4. Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию. Курс лекций. — М., 1996

5. Годфруа Ж. Что такое психология. — М., 1992 Т. 1. Гл. 5

6. Грановская Р. М. Элементи практической психологии СПб, 1997

7. Ендольцев Ю. А. Знакомимся с университетом. СПб, 1996

8. Климов Е. А. «Основы психологии». Учебник. — М., 1997

9. «Психология». Под ред. А. А. Крылова, — М., 1998

10. Немов Р. С. «Психология». — Кн. 1. — М., 1998

11. Каримова В. М. «Ижтимоий психология асослари». — Т., 1994.

12. «Прикладная социальная психология». Учебное пособие. — М., 1998

13. «Практическая психодиагностика». Методики и тесты. — Самара, 1998

2-мавзу. ПСИХОЛОГИЯНИНГ ЗАМОНАВИЙ МЕТОДЛАРИ ВА УЛАРНИ АМАЛИЁТГА ТАДБИҚ ЭТИШ. АМАЛИЙ ПСИХОЛОГИЯНИНГ БОЗОР МУНОСАБАТЛАРИ ШАРОИТИДАГИ ИМКОНИЯТЛАРИ

РЕЖА.: 1. Психологиянинг асосий методлари.
2. Психологиянинг тадбиқий ва амалий соҳалари.
3. Амалий психологиянинг йўналишлари.

Психологиянинг асосий методлари. Аниқ изланиш предметига эга бўлган ҳар қандай фан ўша предметининг моҳиятини ёритиш ва материаллар тўплаш учун махсус усуллар ва воситалардан фойдаланади ва улар фаннинг **методлари** деб юритилади. Фаннинг салоҳияти ва обрўси ҳам биринчи навбатда ўша методлар ёрдамида тўпланган маълумотларнинг **ишончлилиги ва валидлилигига** боғлиқ бўлади. Бу фикрлар бевосита психологияга ҳам алоқадор бўлиб, методлар масаласи бу фанда жуда катта аҳамиятга молик масала сифатида қаралади. Чунки юқорида таъкидлаганимиздек, психик ходисаларни бевосита қўл билан ушлаб, кўз билан илғаб, қулоқ билан сезиш қийин. Лекин жуда кўплаб фанлар билан фаол ҳамкорлик шунга олиб келганки, психологиянинг ҳар бир тармоғи ўз вазифаларини ечиш ва маълумотларга эга бўлиш учун кўплаб методларни синовлардан ўтказиб, энг ишончли ва мукаммалларини сақлаб қолган.

Математик статистика ва эҳтимоллар назариясининг психология соҳасида қўлланилиши ва унда эришилган муваффақиятлар аввало ҳар бир методнинг ишончлилик даражасини аниқлаш, қолаверса, тўпланган маълумотларнинг қай даражада асосли ва валид эканлигини исботлашга ёрдам беради.

2-жадвалда асосий психологик методлар ва уларни қўллаш шакллари келтирилган.

Жадвалда келтирилган методлар ёрдамида тадқиқотчи ёки қизиққан шахс у ёки бу психик жараён, холат ёки шахс хусусиятлари тўғрисида бирламчи маълумотлар тўплайди, тўпланган маълумот яна тахлил қилинади ва махсус тарзда ишлатилиши мумкин.

Жадвал 2

Психологиянинг асосий методлари

АСОСИЙ МЕТОДЛАР	Асосий методларнинг вариантлари
КУЗАТИШ МЕТОДИ	Ташқи (объектив кузатиш) Ички (субъектив, ўз-ўзини кузатиш) Эркин кузатув Стандартлаштирилган Гуруҳ ичида кузатиш Гуруҳ ташқарисида кузатиш
СЎРОҚ МЕТОДЛАРИ	Оғзаки сўроқ Ёзма сўроқ Эркин сўроқ (суҳбат) Стандартлаштирилган сўроқ
ТЕСТЛАР МЕТОДИ	Тест-сўров Тест-топшириқ Проектив тест Социометрик тест
ЭКСПЕРИМЕНТ	Табиий эксперимент Лаборатория эксперименти
МОДЕЛЛАШТИРИШ	Математик моделлаштириш Мантиқий моделлаштириш Техник моделлаштириш Кибернетик моделлаштириш

Кузатиш методи табиий методлар жумласига киради. Ташқи кузатув моҳиятан кузатилувчи хулқ-атворини бевосита ташқаридан туриб, кузатиш орқали маълумотлар тўплаш усулидир. Ўз-ўзини кузатиш эса одам ўзида кечаётган бирор ўзгариш ёки ходисани ўзи ўрганиш мақсадида маълумотлар тўплаш ва қайд этиш усулидир.

Эркин кузатув кўпинча бирор ижтимоий ходиса ёки жараённи ўрганиш мақсад қилиб қўйилганда қўлланилади. Масалан байрам арафасида аҳолининг кайфиятини билиш мақсадида кузатув ташкил қилинса, олдиндан махсус режа ёки дастур бўлмайди, кузатув объекти ҳам қатъий бўлиши шарт эмас. Ёки дарс жараёнида болаларнинг у ёки бу мавзу юзасидан умуми муносабатларини билиш учун ҳам баъзан эркин кузатиш ташкил этилиши мумкин. Стандартлаштирилган кузатув эса, бу нинг акси бўлиб, нимани, қачон, ким ва кимни кузати

қатъий белгилаб олинади ва махсус дастур доирасидан чиқмасдан, кузатув олиб борилади.

Ижтимоий ҳамда педагогик психологияда гуруҳий жараёнларнинг шахс хулқ-атворига таъсирини ўрганиш мақсадида бевосита ичкаридан кузатув ташкил қилинади, бунда кузатувчи шахс ўша гуруҳ ёки оила ҳаётига табиий равишда қўшилади ва зимдан кузатиш ишларини олиб боради. Бу бир қарашда контрразведкачиларнинг фаолиятини ҳам эслатади. Шу йўл билан олинган маълумотлар бир томондан табиийлиги ва муфассаллиги билан қимматли бўлса, иккинчи томондан, агар кузатувчида конформизм хислати кучли бўлса, ўзи ҳам гуруҳ ҳаётига жуда киришиб кетиб, ундаги айрим ходисаларни субъектив равишда қайд этадиган бўлиб қолиши ҳам мумкин. Гуруҳий феноменларни ташқаридан кузатиш бунинг акси-яъни кузатувчи гуруҳга ёки кузатилаётган жараёнга нисбатан четда бўлади ва фақат бевосита кўзи билан кўрган ва эшитганлари асосида хулосалар чиқаради.

Умуман, кузатиш методининг ижтимоий ҳаёт, профессионал кўрсатгичларни қайд қилишда сўзсиз афзалликлари бор, лекин шу билан бирга кузатувчининг профессионал маҳорати, кузатувчанлиги, сабр-қаноатига боғлиқ бўлган жиҳатлар, яна тўпланган маълумотларни субъектив равишда тахлил қилиш хавфи бўлгани учун ҳам бироз ноқулайликлари ҳам бор, шунинг учун ҳам у бошқа методлар билан биргаликда ишлатилади.

Сўров методи ҳам психологиянинг барча тармоқларида бирламчи маълумотлар тўплашнинг анъанавий усулларидан ҳисобланади. Унда текширилувчи текширувчи томонидан қўйилган қатор саволларга мухтасар жавоб қайтариши керак бўлади.

Оғзаки сўроқни ёки баъзан уни оддийгина қилиб, суҳбат методи деб аталади, ўтказадиган шахс унга маълум даражада тайёргарлик кўргач сўроқ ўтказади. Агар мабодо унинг профессионал маҳорати ёки тажрибаси бунга етарли бўлмаса, сўров ўз натижаларини бермаслиги мумкин. Лекин маҳоратли сўровчи ушбу метод ёрдамида инсон руҳий кечинмаларига алоқадор бўлган ноёб маълумотларни тўплаш имконига эга бўлади.

Ёзма сўроқ ёки анкетанинг афзаллиги шундаки, унинг ёрдамида бир вақтнинг ўзида кўпгина одамлар фикрини ўрганиш мумкин бўлади. Унга киритилган саволлар, улардан кутиладиган жавоблар (ёпиқ анкета), ёки эркин ўз фикрини баён этиш

ТИТЛП

имкониятини берувчи (очиқ анкета) сўровномалар аниқ ва равон тилда жавоб берувчилар тушуниш даражасига монанд тузилган бўлса, шубхасиз, қимматли бирламчи материаллар тўпланади.

Сўроқнинг ҳам эркин ва стандартлаштирилган шакллари мавжуд бўлиб, биринчисида олдиндан нималар сўралиши қатъий белгилаб олинмайди, иккинчи шаклида эса, хаттоки, компьютерда дастури ишлаб чиқилиб, минглаб одамларда бир хил талаблар доирасида сўроқ ўтказилиши назарда тутилади.

Тестлар охирги пайтда ҳаётимизга дадил кириб келган текширув усуллари сирасига киради. Улар ёрдамида бирор ўрганилаётган ходиса хусусида ҳам сифат, ҳам миқдор характеристикаларини олиш, уларни кўпчиликда қайта-қайта синаш ва маълумотларни корреляцион анализ орқали ишончлиликка текшириш мумкин бўлади. Айни тестга қўйилган талаб ҳеч қачон ўзгармайди, хаттоки, шундай тестлар борки, улар турли миллат ва элат вакилларида, турли даврларда ҳам ўзгармаган ҳолда ишлатилаверади. Масалан, Равеннинг ақлий интеллектни ўлчаш, Кэттелнинг ва Айзенкнинг шахс тестлари шулар жумласидандир.

Тест — сўров олдиндан қатъий тарзда қабул қилинган саволларга бериладиган жавобларни тақозо этади. Масалан, Айзенкнинг 57 та саволдан иборат тести шахсдаги интроверсия-экстроверсияни ўлчайди, саволларга «ҳа» ёки «йўқ» тарзида жавоб бериш сўралади.

Тест — топшириқ одам хулқи ва холатини амалга оширган ишлари асосида баҳолашни назарда тутади. Масалан, шахс тафаккуридаги креативлиликни аниқлаш учун кўпинча бир қарашда оддийгина топшириқ берилади: берилган 20 та доира шаклидаги шакллардан ўзи хохлаганча расмлар чизиш имконияти берилади. Маълум вақт ва тезликда бажарилиш суръати, расмларнинг ўзига хос ва бетакрорлигига қараб шахс фикрлаши жараёнининг нақадар ностандарт, ижодий ва креативлигига баҳо берилиб, миқдорий кўрсатгич аниқланади. Бу методларнинг умумий афзаллиги уларни турли ёш, жинс ва касб эгаларига нисбатан қўллашнинг қулайлиги, бир гуруҳда натижа бермаса, бошқа гуруҳда яна қайта текширув ўтказиш имкониятининг борлиги бўлса, камчилиги-баъзан текширилувчи агар тестнинг моҳиятини ёки калитини билиб қолса, сунъий тарзда

унинг кечишига таъсир кўрсатиши, фактларни фалсификация қилиши мумкинлигидир.

Тестлар ичида **проектив тестлар** деб номланувчи тестлар ҳам борки, тестнинг асл мақсади текширилувчига сир бўлади. Яъни шундай топшириқ бериладики, текширилувчи топшириқни бажараётиб, нимани аниқлаши мумкинлигини билмайди. Масалан, машҳур Роршахнинг «сиёҳ доғлари» тести, ёки ТАТ (тематик апперцепцион тест), тугалланмаган хикоялар каби тестларда бир нарсанинг проекциясидан гўёки иккинчи бир нарсанинг моҳияти аниқланади. Ўша 1921 йилда кашф этилган «сиёҳ доғлари» ва уларга қараб текширилувчининг нималарни эслаётганлиги, доғлар нималарга ўхшаётганлигига қараб, унинг шахс сифатидаги йўналишлари, ҳаётий тамойиллари, қадриятларига муносабати, ишни бажариш пайтидаги эмоционал ҳолатлари аниқланади. Бу тестлар жуда ноёб, қимматли, лекин уни фақат профессионал психологгина қўллаши ва натижаларни моҳирона тахлил қилиши талаб қилинади.

Психологик экспериментнинг моҳияти шундаки, унда атайлаб шундай сунъий бир вазият шакллантирилади ва ташкил этиладики, айнан шу вазиятда қизиқтираётган психик жараён ёки ходиса ажратилади, ўрганилади, таъсир кўрсатилади ва баҳоланади. Агар табиий эксперимент ўша қизиқтираётган феномен текширилувчи учун табиий ҳисобланган шароитларда (масалан, меҳнат жараёнида, каникулда ёзги лагерда, лицей аудиториясида ва шунга ўхшаш) мақсадли ташкил этилиб, ўрганилса, лаборатория эксперименти махсус жойларда, махсус асбоб-ускуналар воситасида атайлаб ўрганилади. Масалан, диққатингизнинг хусусиятларини билиш керак бўлса, психология лабораториясида махсус тахистоскоп деб аталган мослама ёрдамида ёки «Ландольт халқачалари» деб номланган жадваллар ёрдамида ўрганиш мумкин бўлади. Хаттоки, ижтимоий муносабатлар борасида ҳам ўзаро ҳамжиҳатлик, лидерлик ва конформлилик ходисаларини текшириш учун *группавий интеграторлар ва гомеостат* деб номланувчи мосламалар яратилган ва улар ёрдамида гуруҳдаги турли хил ходисалар ўлчанган.

Моделлаштириш методи кузатиш, сўроқ, эксперимент ёки бошқа усуллар ёрдамида ўрганилаётган ходисанинг туб моҳияти очилмаган шароитларда қўлланилади. Бунда ўша ходисанинг умумий хоссаси ёки асосий параметрлари моделлаштирилиб,

ўша модель асосида тадқиқотчини қизиқтирган жиҳат ўрганилади ва хулосалар чиқарилади.

Моделлар техник, мантиқий, математик ёки кибернетик бўлиши мумкин. Математик модел асосида ўрганилган ходисага машҳур тадқиқотчилар Вебер-Фехнерларнинг сезгирликнинг қуйи ва юқори чегарасини аниқлашга қаратилган математик формуласи ва шу асосда тўпланган маълумотлар тахлилини мисол қилиш мумкин. Мантиқий моделлар ёрдамида кўпинча инсон ақли ва тафаккури жараёнлари ва қонунларини ҳисоблаш машиналари иш принциплари билан қиёслаш орқали тузилган ғоялар ва символлар ишлатилади. Кибернетик моделлаштиришда эса ғоялар психологиясини ЭҲМ даги математик программалаштириш тамойилларига мослаштириш назарда тутилади. Ҳозир кўпгина мураккаб шахс хусусиятлари ҳам программалаштирилган бўлиб, улар алгоритмлар асосда қисқа фурсатда кўпгина сифатларни кўплаб параметрлар нуқтаи назаридан ҳисоблаб натижаларни умумлаштиришга имкон бермоқда. Кўпинча математик ўйинлар ғояси одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар соҳасини ўрганишда ҳам қўлланилмоқда. Маълум бўлишича, одамнинг фикрлаш операциялари билан ЭҲМ ларнинг ишлаш принциплари ўртасида маълум уйғунлик бор экан, бу эса мураккаб психик жараёнларни моделлаштириш орқали инсон ақлу-заковати чегарасини янада кенгайтириш истиқболини беради.

Умуман психологиянинг ва унинг ҳар бир алоҳида тармоқларининг ўзига хос методлари бор. Улар ижтимоий хулқ ва алоҳида индивид ички дунёсини комплекс тарзда ўрганиш имконини беради. Гап шундаки, уларни ўз вақтида ва профессионал тарзда қўллай билиш ва олинган натижалардан тўғри хулосалар чиқара олишдир.

Психологиянинг тадбиқий ва амалий соҳалари. Ҳозирги замон илм-фанининг қадри ва аҳамияти унинг нечоғли амалиётга кириб бориб, тадбиқий салоҳияти ортиб бориши билан баҳоланади. Психологиянинг охирги йиллардаги тараққиёти ҳам айнан ана шу мезон талабларига жавоб бериши билан характерланади.

Амалий ҳамда тадбиқий психология соҳаларининг ўзига хос жиҳатлари аввало шундан иборатки, улар жамиятнинг бевосита бугунги кундаги талаблари ва буюртмаларига кўра иш юритади. Жамиятимизда эса психологик билимларни бевосита амалиётга тадбиқ этишга эҳтиёж катта. Биргина Ўзбекистонда кадрлар

тайёрлашнинг миллий дастурини оладиган бўлсак, унинг бажарилиши ва муваффақиятли амалга оширилиши учун психологиянинг аралашуви зарур. Жойларда ташкил этилган Ташхис марказларида фаолият кўрсатаётган мутахассислар ўқувчилардаги ривожланиш тенденциялари, ақлий ўсиш омиллари ва иқтидорига қараб таълим-тарбияни ташкил этишлари учун қатор диагностик тадбирларни ўтказишлари зарурки, бу тадбирлар охир-оқибат реал самара бериши лозим. Таъкидлаш зарурки, тадбиқий психологиядаги «самара»ни ўлчаш мезонлари билан назарий психологиядаги самара тушунчалари бироз фарқ қилади. Яъни, бу ерда бевосита буюртманинг бажарилиши сифатига буюртмачининг ўзи баҳо беради. Шунинг учун ҳам амалий психологиянинг алоҳида тармоғи бўлмиш социал психология билимларга амалдаги эҳтиёжни уч асосий сабаб билан тушунтириши мумкин: а) кичик корхона ёки йирик фирмалардан тортиб, токи хукумат даражасидаги идоралар ҳам ўз фаолияти самарадорлигини ошириш учун тобора инсонлар фаолияти ва улардаги резервлардан омилкорона фойдаланишнинг психологик манбаларини қидириш лозимлигини тушуниб етмоқдалар; б) профессионал психологларнинг ўзи ҳам ўз ишларидан келадиган обрў-эътиборнинг амалий соҳаларида ишлай олиш қобилиятларига боғлиқ эканлигини тушуниб етмоқдалар; в) амалиётда ишлаётган бошқа соҳа вакиллари ҳам агар психологик тайёргарликдан ўтган бўлсалар, ишни ташкил қилишга уқувлари яхшироқ ва ишлари унумлироқ бўлишини тушуниб етмоқдалар. Шунинг учун ҳам кўплаб янги турдаги марказ ва фирмалар, қўшма корхоналарда амалиётчи психологлар ишламоқдалар.

Амалий психологиянинг асосий йўналишлари. **Саноат ва ишлаб чиқариш соҳаси.** Саноат ва маҳсулотлар ишлаб чиқариш соҳасида тадбиқий ишлар биринчи навбатда конкрет ташкилотда кадрлар заҳирасини тўғри ва оқилона ташкиллашдан тортиб, ходимлар иш шароитлари ва меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи омиллар комплексини илмий равишда ўрганиб, ҳаётда натижа олишга каратилган ҳаракатлар мажмуидир. Хозирги бозор муносабатлари шароитида ушбу йўналишдаги тадбиқий ишларнинг икки соҳасини ажратиш мумкин:

- маркетинг хизматлари
- ходимлар (персонал) билан ишлаш.

Биринчиси энг замонавий ва муҳим иш бўлиб, бу ерда психологнинг вазифаси «Нимани?» ва «Ким?» харид қилиб олишга

эҳтиёжи борлигини ўрганишга кўмаклашишдир. Чунки, талаб билан эҳтиёж бевосита шахсга ва унинг психологик муносабатлари тизимига алоқадор категориялар бўлиб, бозор ва рақобат шароитида корхона ёки ташкилотларнинг самарали ишлаб кетиши энг аввало харидоргир товар маҳсулотларни ажратиб, уларнинг одамлар талаб — эҳтиёжига қанчалик мослигини аниқ тахлил қилишдан бошланади. Маркетинг муносабатлари аслида одамлар ўртасидаги соф психологик муносабатлар бўлиб, унинг негизида одамлар ўртасидаги жонли мулоқот ва таъб ва дидлар тарбияси ётади. Шунинг учун биз бугун одамларда тўғри маркетинг тафаккурини шакллантириш воситаларини қидиришимиз ва талаб — таклиф муносабатларини реал ишлаб чиқариш имкониятлари билан мувофиқлаштиришда инсон психологияси хусусиятларини инобатга олиб ишлашни ўрганишимиз керак. Масалан, шундай «Case Study»ни олайлик. Психологияни қандай қилиб сотиш мумкин (яъни, Психологик маълумотлар ва билимларни)? Биз аниқ ва тўғри жавоблар олишимиз керак бўлган саволлар қуйидагилар бўлади:

Нима сотилади? — Тест натижалари

Нима учун? — нима қилиб бўлса ҳам инсонларга ёрдам бериш, пул ишлаш, ўз имкониятларни текшириш, шахсий иш очиш;

Ким? — фирма ёки конкрет кишилар;

Нима? — хилма-хил тестлар батареяси;

Кимга? — турли касб эгалари, ўқувчиларга, ходимларга;

Қаерда? Қачон? — зарурат бўлган ҳар қандай жойда;

Қандай қилиб? — минимал вақт сарфлаб, тез ва соз;

Қанча? — тест ўтказувчиларнинг сони ва имкониятига қараб;

Ким билан? — шу фирма ходимлари билан.

Демак, маркетинг хизматида жавоб берилиши зарур бўлган саволлардан кўриниб турибдики, ҳар бир саволга бериладиган жавобнинг орқасида конкрет одамлар, уларнинг қобилиятлари, манфаатлари ва иш унуми ётади. Шунинг учун бу соҳада психологик хизмат зарур.

Иккинчи соҳа — кадрлар ва улар билан бевосита ишлаш соҳаси. Бу кадрларни ишга жалб этишда билиш зарур бўлган қобилиятлар ва шахсий фазилатлардан тортиб, уларни тўғри йўналтириш, ўз жойига қўйиш, ташкилот доирасида гуруҳларни шакллантириш, ходимларга маълумотларни ўз вақтида етказиш билан боғлиқ кадрлар сиёсатини олиб бо-

ришга алоқадор хизматдир. Психолог бу ўринда асосан маслаҳатчи — консультант ва эксперт сифатида роль ўйнайди.

Сиёсат соҳасидаги психология. Хар бир давр ўз кишилари онгида беихтиёр сиёсий онгни шакллантиради ва одамлар унинг тамойилларига бўйсунадилар. Сиёсат борасидаги психологик масалаларга психолог аралашувининг зарурати ҳар доим бўлмаса-да, айрим пайтларда — йирик ислоҳотлар бошланиши арафасида, сайлов олди компанияларда, янги сиёсий лидерларнинг халқ томонидан қабул қилиниши жараёнлари, кўпчилик аудиторияга зарур маълумотларни етказиш, ижтимоий установкаларни ўзгартириш, сиёсий арбоблар имиджини омма онгига сингдириш пайтларида психологик таъсир воситаларидан ўринли фойдаланиш, маслаҳатлар бериш ва айрим гуруҳлар эътиқодига таъсир этиш керак бўлганда керак бўлади.

Сиёсий соҳада ишлаётган психолог ишининг ўзига хос жиҳатлари бўлиб, унга қуйидагилар киради:

а) сиёсатда психолог аралашуви кўпчилик оммага бевосита алоқадор бўлмайди;

б) зарурат туғилганда, психолог шундай тез ва ишончли ўлчайдиган методикаларни ишлатадики, уларнинг натижалари сир сақланиб, ўша буюртмачи — сиёсатчининг талабига кўра изланишлар олиб борилади;

в) психолог ҳар бир сиёсатчи учун шундай ишончли шахс бўлиши лозимки, ундан одамларнинг кайфиятлари, реакциялари, ҳис-кечинмалари хусусида аниқ маълумотлар сўралади;

г) ўзига хос қийинчилик шундан иборатки, жамоатчилик психолог қиёфасида кўпинча лидернинг бевосита «одамини» кўришга мойил бўлиб, лидернинг ўзи ҳам баъзан ўта профессионал психологдан хадиксираб қолиши мумкин.

Шунинг учун юқорида таъкидлаганимиздек, зарур пайтларда сиёсий арбоблар психолог хизматига мурожаат қилишлари ва ундан асосан бирор жиддий ижтимоий проектларни қабул қилиш жараёнида ёрдам беришини сўраш мумкин. Бунинг учун психологдан жамоатчилик фикрини психологик тахлил қилиб бериш ҳамда шу асосда фуқароларнинг установкалари ва кайфиятларига ижобий таъсир кўрсатувчи омилларни биргаликда ажратиш вазифасини ҳал қилишлари мумкин. Сайлов олди компанияларда эса, психологнинг асосий вазифаси одамларнинг кайфиятини ўрганган ҳолда даъвогар имиджини шакллантиришга, одамларга ёқтиришга сабаб бўладиган шахсий фази-

латлар алгоритмини тузиш, омма олдига чиқишга психологик тайёрлаш, рақибларнинг бахслашиш маданияти ва этикаси борасида психологик йўл-йўриқ ва усуллар борасида маълумотлар алмашиниш керак бўлади.

Ўзбекистон шароитида сиёсий психологиянинг ўзи жуда заиф ривожланган тармоқ бўлгани сабабли ҳам уни ривожланган давлатлар тажрибасига таянган ҳолда ривожлантириш давр талабларидан биридир.

Оила ва никоҳ борасидаги тадбиқий ишлар Ўзбекистонда энди шаклланаётган, лекин назарий нуқтаи назардан маълум анъаналарга эга бўлган соҳадир. 1998 йилнинг Президентимиз томонидан «Оила йили» деб эълон қилиниши жойларда психологик хизмат ўчоқларининг пайдо бўлишига ва у ерларда психологик хизматидан фойдаланишни англашга туртки бўлди. Психолог бу ерларда ёшлардаги оила ва никоҳ борасидаги тасаввурларнинг тўғри шаклланишидан тортиб, токи муаммоли, хаттоки, ажрим бўлган оила аъзоларига психологик маслаҳатлар бериш, «ишонч телефонлари» орқали хизматлар уюштиришни ўз зиммасига олади.

Маориф соҳасидаги амалий ишлар бошқа соҳаларга нисбатан анчагина яхши тажрибага эга. Айниқса, Ўзбекистонда кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури қабул қилингандан сўнг ташкил қилинган янги типдаги таълим муассасалари — академик лицейлар ва касб-ҳунар колледжларига бир нечтадан психологлар штати киритилган ва улар айнан тадбиқий муаммолар — боланинг ўқув жараёнига психологик жиҳатдан тайёрлигини диагностика қилишдан тортиб, профессионал ва касб маҳоратини ривожлантиришгача бўлган барча муаммоларни ҳал қилишга «аралашади».

Ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш ва қонунга зид ҳаракат қилганларни психологик реабелитация қилиш муаммоси ҳам ҳар доим ҳам психолог аралашувини талаб қилиб келган. Чунки жиноятчи ёки ҳуқуқбузар шахси ўз-ўзидан шаклланиб қолмайди, уни шакллантирувчи омиллар, мотивлар ва болани қайта тарбиялаш ва реабелитация масалалари ижтимоий психологик жараёнлар моҳиятини билиш ва уларга фаол таъсир кўрсатиш талаб қилади. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда ёшлар ўртасида ҳуқуқий маърифат ва ҳуқуқий маданиятни шакллантиришга жуда катта эътибор қаратилган ва бу ишда амалиётчи ходим-психологнинг ўрни ва роли катта бўлади.

Юқорида эътироф этилган психологиянинг тадбиқий соҳалари учун умумий нарса шуки, бу соҳаларда ишлаганлар аввало яхши психодиагност, яъни психология методларини ўз ўрнида самарали ишлатишни билиши, ва яхшигина психотерапевт ва психокорректор-яъни, аниқланган муаммо ёки «касалликни» тузатувчи моҳир профессионал бўлиши кераклигини тақозо этади.

Мавзу юзасидан таянч сўзлар: методлар, моделлаштириш, амалий психология, валидлик, ишончлилик, маркетинг психологияси, сиёсий психология.

Мавзу юзасидан топшириқлар.

Семинар машғулотларида муҳокама қилинадиган саволлар.

1. Психологиянинг тадқиқот методлари ва уларнинг ишончлилиги.
2. Психологик тестлар ва уларнинг имкониятлари.
3. Амалий психологиянинг асосий йўналишлари.

Реферат ишларининг мавзулари.

1. Халқ хўжалигини юксалтиришда психологик билимларнинг аҳамияти.
2. Психологиянинг тадбиқий йўналишлари.
3. Психологик тестлар ва уларнинг имкониятлари.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати.

1. Грановская Р. М. Элементы практической психологии. СПб, 1997
2. Ендольцев Ю.А.Знакомимся с университетом.СПб, 1996
3. Климов Е.А.«Основы психологии».Учебник.— М., 1997
4. «Психология».Под ред.А.А.Крылова, — М., 1998
5. Немов Р.С.«Психология».— Кн.1.— М., 1998
6. Каримова В.М.«Ижтимоий психология асослари».— Т., 1994
7. Каримова В. М. Аудиторияда бахс-мунозарали дарсларни ташкил этишнинг психологик техникаси.— Т., 2000
8. Чалдини Р.Психология влияния.— М., 1999

3-мавзу. ПСИХОЛОГИЯДА ШАХС ВА ЖАМИЯТ МУАММОСИ. ЖАМИЯТНИ БОШҚАРИШДАГИ ПСИХОЛОГИК ҚОНУНИЯТЛАР. ШАХСГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ ПСИХОЛОГИК ОМИЛЛАР. ШАХС ДУНЁҚАРАШИ ВА МАЬНАВИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ОМИЛЛАРИ

РЕЖА:
1. Шахс ижтимоий таъсирлар маҳсули сифатида
2. Ижтимоий нормалар, санкциялар ва шахс.
3. Ижтимоий таъсирларнинг шахс томонидан англаниши.
4. «Мен» — образи ва ўзини-ўзи баҳолаш.
5. Ўспиринлик даврида шахс ижтимоийлашуви.
6. Шахс дунёқараши ва эътиқодини ўзгартирувчи омиллар. Миллий ва маънавий қадриятларнинг роли.

Шахс — ижтимоий таъсирлар маҳсули сифатида. «Шахс» тушунчаси психологияда энг кўп қўлланиладиган тушунчалар сирасига киради. Психология ўрганадиган барча феноменлар айнан шу тушунча атрофида қайд этилади. Инсон руҳий олами қонуниятлари билан қизиққан ҳар қандай олим ёки тадқиқотчи ҳам шахснинг ижтимоийлиги ва айнан жамият билан бўлган алоқаси масаласини четлаб ўтолмаган.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, «Homo sapiens» — «ақлли зот» тушунчасини ўзида ифода этувчи жонзотнинг пайдо бўлганига тахминан 40 минг йилдан ошибди. Бу даврда олимларнинг эътироф этишларича, 16 минг авлод алмашган эмиш. Дарвин таъбири билан айтганда, табиий танланиш жараёнида ер юзида сақланиб қолган минглаб миллат ва элатларнинг кейинги даврдаги тараққиёти кўпроқ биологик омиллардан кўра, ижтимоий-социал омиллар таъсирида рўй бермоқда. Шунинг учун ҳам хар бир индивидни ёки шахсни ўрганиш масаласи унинг бевосита ижтимоий муҳити ва унинг ижтимоий нормалари доирасида ўрганишни тақозо этади.

Социал ёки ижтимоий муҳит — бу инсоннинг аниқ мақсадлар ва режалар асосида фаолият кўрсатадиган дунёсидир. Мазмунан ҳар бир инсоннинг шу ижтимоий олам билан алоқаси унинг инсоният тажрибаси, маданияти ва қабул қилинган, тан олинган ижтимоий хулқ нормалари доирасидаги ҳаракатларида намоён бўлади. Психология илмининг намоёнда-

лари бўлмиш олимларнинг бутун бир авлоди ана шу шахс ва жамият алоқалари тизимида инсоннинг туб моҳиятини англаш, унинг ривожланиши ва камол топиши қонуниятларини излаганлар. Абу Наср Фаробий, А. Навоий, Ибн Сино, Беруний каби юзлаб Шарқ алломалари ҳам бу ўзаро боғлиқликнинг фалсафий ва ижтимоий сирларини очишга ўзларининг энг дурдона асарларини бағишлаганлар. Барча қарашларга умумий бўлган нарса шу бўлганки, одамни, унинг моҳиятини англаш учун аввало унинг шу жамиятда тутган ўрни ва мавқеини билиш зарур. Шахсни ўрганишнинг бирламчи мезони ҳам шундан келиб чиққан ҳолда, унинг ижтимоий мавқеи, ижтимоий муносабатлар тизимидаги ўрни билан белгиланиши керак.

Лекин, шахс билан жамият ўртасидаги ўзаро алоқалар масаласи бирданига, бир хил ечимга келинмаган. Бу ўзаро муносабатлар асосан икки поляр нуқтаи назардан келиб чиқади.

Нативизм йўналишининг тарафдорлари инсонлардаги барча хусусиятларни туғма характерга эга, деб эътироф этадилар. (Ленц, Грубер ва бошқалар).

Эмпиризм тарафдорларининг фикрича, янги туғилган бола гўёки «топ-тоза пахта»(tabula rasa), унга ҳаёт ва ундаги талаблар ўзининг қонуниятларини ёзади ва бола уларга сўзсиз бўйсунишга мажбур. Бу йўналишнинг асосчиларидан бири Дж. Локк бўлиб (1632 — 1704) унинг фикрича, туғма фикрлар ёки ғоялар бўлиши мумкин эмас, улар хохиш-тилак ва оғриқ каби элементар сезгиларнинг қайта ишланиши натижаларидир. Хаётда ана шунга ўхшаш турли хил сезгилар ва ғояларнинг ассоциацияси рўй беради.

Г. Лейбниц (1646—1716) Локка эътироз билдириб, ҳаётда умуман тоза, соф досканинг ўзи бўлмайди, хаттоки, энг яхши силлиқланган мармар юзасида ҳам сезиларли тешиклар, дўнгликлар ёки туғма асоратлар бўладики, улар лаёқатлардек, инсон тақдирида маълум роль ўйнайди. Бу иккала йирик йўналиш ўртасидаги тортишувларга чек қўйиш мақсадида **Ф. Гальтон** қатор экспериментал тадқиқотлар ўтказиб, ҳар бир индивидга хос дифференциал хусусиятлар мавжудлигини « эгизаклар методи» ёрдамида асослашга ҳаракат қилди. 2-жадвалда Гальтон томонидан ирсий ва орттирилган сифатлар муносабати юзасидан аниқланган натижалардан келтирилган.

Мусиқий қобилиятлардаги ирсий хусусиятлар.

Ота-оналар Болалар	мусиқага мойил	мусиқага мойил эмас
Мусиқага мойил	85%	7%
Мусиқага мойил эмас	25%	58%

Эгизаклардаги мусиқага мойилликнинг корреляцион кўрсатгичи ҳам юқори бўлиб (р = 0,7), эгизак бўлмаганларда анча фарқ қилади (р = 0,3 — 0,4).

Гальтондан кейинги тадқиқотларда мусиқага бўлга қобилиятга она тилининг хусусияти таъсир қилиши аниқланд юмшоқ-тонал ёки кескир (қўпол) — тонал бўлмаган тилла Масалан, кескинроқ ҳисобланган рус тилида гапирувчи бол лардаги мусиқани идрок қилиш юмшоқ, тонал тиллард сўзлашувчи вьетнамликларнинг идрокидан анча паст чиққан.

Лекин юқоридаги фикрлар ва тортишувларнинг кели чиқиш сабаби тушунарли бўлиши керак: улар инсоннинг ас моҳиятини тушуниш ва унинг хулқини бошқари эҳтиёжларидан келиб чиқади. Демак, инсон жамият аъзоси си фатида унинг нормаларига бўйсунади, унинг кутишларига жа воб беришга харакат қилади ва ўз хулқини унинг талабларин монанд қилишга интилади. Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб шахс феноменига таъриф бериш мумкин.

Ш а х с *— ижтимоий ва шахслараро муносабатларнин маҳсули, онгли фаолиятнинг субъекти бўлмиш индивиддир.* Шахси таалуқли бўлган энг муҳим тасниф ҳам унинг жамиятдаги му раккаб ижтимоий муносабатларга бевосита алоқадорлик, иж тимоий фаолиятга нисбатан ҳам объект, ҳам субъек бўлишликдир.

Шахсга таалуқли бўлган фазилатлардан энг муҳими шуки, шу ташқи, ижтимоий таъсирларни ўз онги ва идроки билан қабу қилиб (объектни), сўнгра шу таъсирларнинг субъекти сифатид фаолият кўрсатади. Оддий қилиб айттанда, инсон боласи илк ёш ликданоқ «менинг ҳаётим», «бизнинг дунё» деган ижтимоий муҳитга тушади. Бу муҳит ўша биз билган ва ҳар куни ҳи қиладиган сиёсат, ҳуқуқ, аҳлоқ оламидир. Бу муҳит — келишувлар, тортишувлар, ҳамкорликлар, анъаналар, удумлар, турли хил тил лар олами бўлиб, ундаги кўплаб қоидаларга кўпчилик муғло

ўшилади, баъзилар қисман қўшилади. Бу шундай қоидалар ва ормалар оламики, уларга бўйсунмаслик жамият томонидан ораланади, таъқибланади. Шулардан келиб чиқадиган хулоса шу-и, шахс жамиятга нисбатан барча тартиб — қоидаларни қабул илувчи субъект бўлса, *жамият-ижтимоий интизом ва тартиб-инг, маданиятнинг муфассал кўринишидир.*

Шахс ижтимоий хулқига турли ташқи кучлар таъсир қилади: иёсий, мафкуравий, иқтисодий, маънавий, аҳлоқий ва ошқалар. Бу таъсиротлар моҳиятан аслида жамият аъзолари ўлмиш шахслар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг айрим лоҳида йўналишларини белгилаб беради.

Шундай қилиб, шахс турли ижтимоий муносабатлар тизими аъсирида бўлади ва кўплаб ижтимоий институтлар (оила, аҳалла, ўқув масканлари, меҳнат коллективлари, норасмий ашкилотлар, дин, санъат, маданият ва бошқ.) билан боғлиқ ўлади. Масалан, шахсдаги турли ғоялар, фикрлар ва мафкура афкуравий муносабатлар тизими таъсирида шаклланиб, улар евосита оила, боғча, мактаб ва бошқа ўқув ва тарбия муасса-алари орқали онгга сингдирилади. Агар бу таъсир унинг ътиқоди даражасида кўтарилса, ва унда яна янгидан-янги фикрлар ва ғояларнинг пайдо бўлиши ва ўсишига олиб келса, шахс тараққиёти жараёнида шундай фаолият соҳасини танлай-ики, у ўз қобилиятлари, малака ва кўникмаларини ривожлан-ира бориб, зиёли сифатида ё ўқитувчи, ёки врач, ёки олим, ашфиётчи, мухандис бўлиб, элу-юртига хизмат қилади.

Иқтисодий муносабатлар ҳам шахс онги ва унинг инсоний усусиятлари шаклланишида катта роль ўйнайди. Масалан, осқичма-босқич бозор муносабатларига ўтаётган Ўзбекистон шароитини оладиган бўлсак, янгича иқтисодий ўзгаришлар, озор, рақобат, легализация, либерализация, яъни эркинлаш-ириш ва шунга ўхшаш янгиликлар ҳар бир шахснинг моддий ойликлар ва уларга бўлган шахсий муносабатларида акс этиб, унинг иқтисодий онги, тафаккури ва иқтисодий хулқи норма-ларини белгилайди.

Ижтимоий нормалар, санкциялар ва шахс. *Ижтимоий норма* — шахс ҳаётида шундай категорияки, у жамиятнинг ўз аъзолари хулқ-атворига нисбатан ишлаб чиққан ва кўпчилик томонидан эътироф этилган харакатлар талабларидир. Масалан, ўзбеклар учун бирор хо-нага кириб келган инсоннинг ким бўлишидан қатъий назар, «Ассa-ому алайкум» деб келиши — норма; ўқувчининг ўқитувчи берган

топшириқларни бажариши лозимлиги — норма; хотиннинг эр хурматини ўрнига қўйиши, қайнонага гап қайтармаслик — норма; автобусда ёки бошқа жамоат транспортида кичикнинг катталарга, ногиронларга ўрин бўшатиши — норма ва ҳоказо. Бу нормаларни айрим-алоҳида одам ишлаб чиқмайди, улар бир кун ёки бир вазиятда ҳам ишлаб чиқилмайди. Уларнинг пайдо бўлиши ижтимоий тажриба, ҳаётий вазиятларда кўпчилик томонидан эътироф этилганлиги факти билан характерланади, ҳар бир жамият, давр, миллат ва ижтимоий гуруҳ психологияда муҳрланади.

Ижтимоий нормаларнинг у ёки бу даврда, у ёки бу тоифа вакили бўлмиш шахс томонидан қай даражада бажарилиши ёки унга амал қилинаётганлиги ижтимоий санкциялар орқали назорат қилинади. *Ижтимоий санкциялар* - нормаларнинг шахс хулқида намоён бўлишини назорат қилувчи жазо ва рағбатлантириш механизмлари бўлиб, уларнинг борлиги туфайли биз ҳар бир алоҳида вазиятларда ижтимоий хулқ нормаларини бузмасликка, жамоатчиликнинг салбий фикри объектига айланиб қолмасликка ҳаракат қиламиз. Масалан, юқоридаги мисолда, агар жамоат транспортида катта мўйсафид кишига ўрин бўшатишни норма деб қабул қилмаган ўсмирга нисбатан кўпчиликнинг айблов кўзи билан қараши, ёки оғзаки танбеҳ бериши, жуда кам ҳолларда ўзини бебош тутаётган ўсмирнинг қўлидан тутиб, нима қилиш кераклигини ўргатиб, «кўзини мошдай қилиб очиб қўйиш» ижтимоий санкциянинг ҳаётдаги бир кўринишидир.

Ҳар бир алоҳида шахс жамият томонидан ишлаб чиқилган ва қабул қилинган ижтимоий нормалар ва санкцияларни у ёки бу ижтимоий ролларни бажариши мобайнида хулқида намоён этади. *Рол* — шахсга нисбатан шундай тушунчаки, унинг конкрет ҳаётий вазиятлардаги ҳуқуқ ва бурчларидан иборат харакатлари мажмуини билдиради. Масалан, талаба ролини олади-ган бўлсак, уни бажариш — у ёки бу олий ўқув юртида таҳсил олиш, унинг моддий базасидан фойдаланиш, кутубхонасига аъзо бўлиш, стипендия олиб, маъмуриятнинг ижтимоий ҳимоясида бўлиш каби қатор ҳуқуқлар билан биргаликда ўша олийгоҳ ички тартиб — интизоми нормаларига сўзсиз бўйсуниш, дарсларга ўз вақтида келиш, рейтинг баҳолов талаблари доирасида кундалик ўзлаштириш нормаларини бажариш, амалиётда бўлиш, деканатнинг берган жамоатчилик топшириқларини ҳам бажариш каби қатор бурчларни ҳам ўз ичига

олади. Бу рол унинг уйга боргач бажарадиган «фарзандлик» роли (ота ва она, яқин қариндошлар олдида) талаб ва имтиёзларидан фарқ қилади. Яъни, конкрет шахснинг ўзига хослиги ва қайтарилмаслиги у бажарадиган турли-туман ижтимоий ролларнинг характеридан келиб чиқади. Шунга кўра, кимдир «тартибли, баъмани, фозил, аҳлоқли ва одобли» дейилса, кимдир-беъмани, бебош, ўзгарувчан, иккиюзламачи (яъни, бир шароитда жуда қобил, бошқа ерда — бетартиб) деган ҳаётий мавқега эга бўлиб қолади.

Ҳаётда шахс бажарадиган ижтимоий роллар кўплиги сабабли ҳам, турли вазиятлардаги унинг мавқеи — статуси ҳам турлича бўлиб қолади. Агар бирор рол шахс ижтимоий тасаввурлари тизимида унинг ўзи учун ўта аҳамиятли бўлса (масалан, талаба роли), у бошқа ролларни унчалик қадрламаслиги ва оқибатда, ўша вазиятда бошқачароқ, ноқулай ва нобопроқ мавқени эгаллаб қолиши мумкин. Қолаверса, ролларнинг кўплиги баъзан роллар зиддиятини ҳам келтириб чиқариши мумкинки, оқибатда — шахс ички руҳий қийинчиликларни ҳам бошдан кечириши мумкин. Масалан, сиртдан тахсил олаётган талаба сессия пайтида ишлаб турган корхонасига комиссия келиши ва унинг фаолиятини текшираётганлигини билиб, руҳий азобга тушади: бир томондан, талабачилик ва унинг талаблари, иккинчи томондан — касбдошлар олдида уялиб қолмаслик учун ҳар куни ишхонага ҳам бориб келиш.

Ҳозирги ижтимоий-иқтисодий вазият ва бозор муносабатлари шароитидаги рақобат муҳити шахсдан бир вақтнинг ўзида қатор қобилиятлар ва малакаларни талаб қилмоқдаки, айниқса, ёшлар ўзгарувчан шароитларга тезроқ мослашиш учун баъзан бир-бирига зид хислатларни ҳам хулқда намоён қилишга мажбур бўлишмоқда. Масалан, ёш оила бошлиғи, талаба, ота-оналарга моддий жиҳатдан қарам бўлмаслик учун, бир вақтнинг ўзида ҳам итоаткор, интизомли талаба ва ишдан кейин эса — чаққон ва уддабурон, тадбиркор, тижоратчилик билан шуғулланишга мажбур бўлиши мумкин. Бу холат табиий, шахсдан кучли ирода, доимий интилувчанлик ва ўз устидан муттасил ишлашни талаб қилади.

Ижтимоий таъсирларнинг шахс томонидан англаниши. Ижтимоий нормалар, санкциялар, роллар ижтимоий механизмлар сифатида шахс хулқ-атворини маълум маънода бошқариб, мувофиқлаштириб туришга ёрдам беради. Лекин инсоннинг коми-

лаги, унинг аҳлоқ — ижтимоий нормалар доирасидаги мақбу
харакати унинг ўзига ҳам боғлиқдир. Одамнинг ўз-ўзини анг
ши, билиши ва ўз устида ишлаши аввало унинг диққати, он
бевосита ўзига, ўз ички имкониятлари, қобилиятлари, ҳисс
кечинмаларига қаратилишини тақозо этади. Яъни, ижтимо
хулқ-шахс томонидан уни ўраб турган одамлар, уларнинг хул
атворларига эътибор беришдан ташқари, ўзининг шахсий хар
катлари ва уларнинг оқибатларини мунтазам тарзда таҳл
қилиб бориш орқали, ролларни мувофиқлаштиришни ҳ
тақозо этади.

Шахснинг ўзи, ўз хулқ-атвори хусусиятлари, жамиятда
мавқеини тасаввур қилишидан ҳосил бўлган образ — «Мен»
образи деб аталиб, унинг қанчалик адекватлиги ва реаллик
яқинлиги шахс баркамоллигининг мезонларидан ҳисобланади

«Мен» — образининг ижтимоий психологик аҳамияти шу
даки, у шахс тарбиясининг ва тарбияланганлигининг мух
омилларидан ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан ол
қаралганда, тарбия шахснинг ўзи ва ўз сифатлари тўғрисида
тасаввурларининг шаклланиши жараёнидир, деб таъриф бер
мумкин. Демак, ҳар бир инсон ўзини, ўзлигини қанчалик ан
ва тўғри билса, тасаввур қилолса, унинг жамият нормалар
зид ҳаракат қилиш эҳтимоли ҳам шунчалик кам бўлади, яъни
тарбияланган бўлади.

Ўз-ўзини англаш, ўзидаги мавжуд сифатларни баҳолаш ж
раёни кўпинча конкрет шахс томонидан оғир кечади, яъни
инсон табиати шундайки, у ўзидаги ўша жамият нормалари
тўғри келмайдиган, ноъмақул сифатларни англамасликк
уларни «яширишга» ҳаракат қилади, хаттоки, бундай тасавв
ва билимлар онгсизлик соҳасига сиқиб чиқарилади (австриял
олим З. Фрейд назариясига кўра). Бу атайлаб қилинадиган
бўлмай, у ҳар бир шахсдаги ўз шахсиятини ўзига хос ҳим
қилиш механизмидир. Бундай ҳимоя механизми шахс
кўпинча турли хил ёмон асоратлардан, ҳиссий кечинмалард
асрайди. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, «Мен»
образининг ижобий ёки салбийлигида яна ўша шахсни ўр
турган ташқи муҳит, ўзгалар ва уларнинг муносабати катта р
ўйнайди. Одам ўзгаларга қараб, гўёки ойнада ўзини кўргандэ
тасаввур қилади. Бу жараён психологияда **рефлексия** деб ата
ди. *Унинг моҳияти* — айнан ўзига ўхшаш одамлар образи орқа
ўзи тўғрисидаги образни шакллантириш, жонлантиришд

Рефлексия «Мен» — образи эгасининг онгига тааллуқли жараёндир. Масалан, кўчада бир танишингизни учратиб қолдингиз. Сиз тинмай унга ўз ютуқларингиз ва машғулотларингиз ҳақида гапирмоқдасиз. Лекин гап билан бўлиб, унинг қаергадир шошаётганлигига эътибор бермадингиз. Шу нарсани сиз унинг бетоқатлик билан сизни тинглаётганлигидан, ҳаёли бошқа ерда турганлигидан билиб қоласиз ва шу орқали айни шу пайтда «маҳмадона, лақмароқ» бўлиб қолганингизни сезасиз. Кейинги сафар шу ўртоғингиз билан учрашганда, олдинги хатога йўл қўймаслик учун «Ўртоқ, шошмаяпсанми?» деб сўраб ҳам қўясиз. Ана шу илгариги рефлексиянинг натижасидир. Яъни, суҳбатдош ўрнига туриб, ўзингизга ташланган назар («мен унга қандай кўриняпман?») — рефлексиядир.

Шахснинг ўзи ҳақидаги образи ва ўз-ўзини англаши ёш ва жинсий ўзига хосликка эга. Масалан, ўзига нисбатан ўта қизиқувчанлик, ким эканлигини билиш ва англашга интилиш айниқса, ўсмирлик даврида ривожланади. Бу даврда пайдо бўладиган «катталик» хисси қизларда ҳам, ўсмир йигитчаларда ҳам нафақат ўзига, балки ўзгалар билан бўладиган муносабатларини ҳам белгилайди. Қизлардаги «Мен» — образининг яхши ва ижобий бўлиши кўпроқ бу образнинг аёллик сифатларини ўзида мужассам эта олиши, аёллик хислатларининг ўзида айни пайтда мавжудлигига боғлиқ бўлса, йигитлардаги образ кўпроқ жисмонан баркамоллик мезонлари билан нечоғли уйғун эканлигига боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам ўсмирликда ўғил болалардаги бўйнинг пастлиги, мускулларнинг заифлиги ва шу асосда қурилган «Мен» — образи қатор салбий таассуротларни келтириб чиқаради. Қизларда эса ташқи тарафдан гўзалликка, келишганлик, одоб ва аёлларга хос қатор бошқа сифатларнинг бор — йўқлигига боғлиқ холда «Мен» образи мазмунан идрок қилинади. Қизларда ҳам ортиқча вазн ёки терисида пайдо бўлган айрим тошмалар ёки шунга ўхшаш физиологик нуқсонлар кучли салбий эмоцияларга сабаб бўлса-да, барибир, чиройли кийимлар, тақинчоқлар ёки сочларнинг ўзига хос турмаги бу нуқсонларни босиб кетадиган омиллар сифатида қаралади.

«Мен» — образи ва ўзини-ўзи баҳолаш. «Мен» — образи асосида ҳам бир шахсда ўз-ўзига нисбатан баҳолар тизими шаклланадики, бу тизим ҳам образга мос тарзда ҳар хил бўлиши мумкин. **Ўз-ўзига нисбатан баҳо** турли сифатлар ва шахснинг орттирилган тажрибаси, шу тажриба асосида ётган ютуқларига

боғлиқ ҳолда турлича бўлиши мумкин. Яъни, айни бирор ш
ютуқ юзасидан оргиб кетса, бошқаси таъсирида — аксинч
пастлаб кетиши мумкин. Бу баҳо аслида шахсга бошқаларни
реал муносабатларига боғлиқ бўлса-да, аслида у шахс онги т
зимидаги мезонларга, яъни, унинг ўзи субъектив тарзда ц
муносабатларни қанчалик қадрлашига боғлиқ тарзда шаклла
ди. Масалан, мактабда бир фан ўқитувчисининг болага нисб
тан ижобий муносабати, доимий мақтовлари унинг ўз-ўзи
баҳосини оширса, бошқа бир ўқитувчининг салбий муносаба
ҳам бу баҳони пастлатмаслиги мумкин. Яъни, бу баҳо кўпр
шахснинг ўзига боғлиқ бўлиб, у субъектив характерга эгадир.

Ўз-ўзига баҳо нафақат хақиқатга яқин (адекват), тў
бўлиши, балки у ўта паст ёки юқори ҳам бўлиши мумкин.

Ўз-ўзига баҳонинг паст бўлиши кўпинча атрофдагиларни
шахсга нисбатан қўяётган талабларининг ўта ортиқлиги, ула
ни уддалай олмаслик, турли хил эътирозларнинг доимий та
зда билдирилиши, ишда, ўқишда ва муомала жараёнидаги м
ваффақиятсизликлар оқибатида хосил бўлиши мумкин. Бунд
ўсмир ёки катта одам ҳам, доимо тушкунлик ҳолатига туш
қолиши, атрофдагилардан четроқда юришга ҳаракат қилиш
ўзининг кучи ва қобилиятларига ишончсизлик кайфияти
бўлиши билан ажралиб туради ва бора-бора шахсда қатор са
бий сифатлар ва ҳатти-ҳаракатларнинг пайдо бўлишига ол
келади. Хаттоки, бундай холат суицидал ҳаракатлар, яъни
жонига қасд қилиш, реал борлигидан «қочишга» интилиш пс
хологиясини ҳам келтириб чиқариши мумкин.

Ўзи-ўзига баҳо ўта юқори ҳам шахс хулқ-атворига яхш
таъсир кўрсатмайди. Чунки, у ҳам шахс ютуқлари ёки унда
сифатларнинг бошқалар томонидан сунъий тарз
бўрттирилиши, ноўрин мақтовлар, турли қийинчиликлар
четлаб ўтишга интилиш туфайли шаклланади. Ана шундай ш
роитда пайдо бўладиган психологик холат «ноадекватлили
эффекти» деб аталиб, унинг оқибатида шахс хаттоки
мағлубиятга учраганда ёки ўзида ночорлик, уқувсизликларн
сезганда ҳам бунинг сабабини ўзгаларда деб билади ва шун
ўзини ишонтиради ҳам (масалан, «халақит берди-да», «фалон
чи бўлмаганида» каби баҳоналар кўпаяди). Яъни, нимаик
бўлмасин, айбдор ўзи эмас, атрофдагилар, шароит, тақди
айбдор. Бундайлар хақида бора-бора одамлар «оёғи ердан узил
ган», «манмансираган», «димоғдор» каби сифатлар билан гап

ра бошлайдилар. Демак, ўз-ўзига баҳо реалистик, адекват, тўғри бўлиши керак.

Реалистик баҳо шахсни ўраб турганлар — ота-она, яқин қариндошлар, педагог ва мураббийлар, қўни-қўшни ва яқинларнинг ўринли ва асосли баҳолари, реал самимий муносабатлари маҳсули бўлиб, шахс ушбу муносабатларни илк ёшлигиданоқ холис қабул қилишга, ўз вақтида керак бўлса тўғрилашга ўргатилган бўлади. Бунда шахс учун эталон, ибратли ҳисобланган инсонлар гуруҳи — **референт** гуруҳнинг роли катта бўлади. Чунки биз кундалик ҳаётда ҳамманинг фикри ва баҳосига қулоқ солавермаймиз, биз учун шундай инсонлар мавжудки, уларнинг ҳаттоки, оддийгина танбеҳлари, маслаҳатлари, ҳаттоки, мақтаб туриб берган танбеҳлари ҳам катта аҳамиятга эга. Бундай референт гуруҳ реал мавжуд бўлиши (масалан, ота-она, ўқитувчи, устоз, яқин дўстлар), ёки нореал, қаёлий (китоб қаҳрамонлари, севимли актёрлар, идеал) бўлиши мумкин. Шунинг учун ёшлар тарбиясида ёки реал жамоадаги одамларга мақсадга мувофиқ таъсир ёки тазйиқ кўрсатиш керак бўлса, уларнинг эталон, референт гуруҳини аниқлаш катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлади.

Шундай қилиб, ўз-ўзига баҳо соф ижтимоий ходиса бўлиб, унинг мазмуни ва моҳияти шахсни ўраб турган жамият нормаларига, шу жамиятда қабул қилинган ва эъзозланадиган қадриятларга боғлиқ бўлади. Кенг маънодаги йирик ижтимоий жамоалар эталон ролини ўйнаши оқибатида шаклланадиган ўз-ўзига баҳо — ўз-ўзини баҳолашнинг юксак даражаси ҳисобланади. Масалан, мустақиллик шароитида мамлакатимиз ёшлари онгига миллий қадриятларимиз, ватанпарварлик, адолат ва мустақиллик мафкурасига садоқат хисларининг тарбияланиши, табиий, ҳар бир ёш авлодда ўзлигини англаш, ўзи мансуб бўлган халқ ва миллат маънавиятини қадрлаш хисларини тарбияламоқда. Бу эса, ўша юксак ўз-ўзини англашнинг пойдевори ва муҳим шакллантирувчи механизмидир.

Демак, ўз-ўзини баҳолаш — ўз-ўзини тарбиялашнинг муҳим мезонидир. Ўз-ўзини тарбиялаш омиллари ва механизмларига эса, қуйидагилар киради:

- ўз-ўзи билан мулоқот (ўзини конкрет тарбия объекти сифатида идрок этиш ва ўзи билан мулоқотни ташкил этиш сифатида);

• ўз-ўзини ишонтириш (ўз имкониятлари, кучи ва иродасига ишониш орқали, ижобий хулқ нормаларига бўйсундириш);

• ўз-ўзига буйруқ бериш (тиғиз ва экстремал ҳолатларда ўзини қўлга олиш ва мақбул йўлга ўзини чорлай олиш сифати);

• ўз-ўзига таъсир ёки аутосуггестия (ижтимоий нормалардан келиб чиққан ҳолда ўзида маъқул установкаларни шакллантириш);

• ички интизом — ўз-ўзини бошқаришнинг муҳим мезони, ҳар доим ҳар ерда ўзининг барча ҳаракатларини мунтазам равишда коррекция қилиш ва бошқариш учун зарур сифат.

Юқоридаги ўз-ўзини бошқариш механизмлари орасида психологик нуқтаи назардан ўз-ўзи билан амалга ошириладиган **ички диалог** алоҳида ўрин тутади. *Ўз-ўзи билан диалог* — оддий тил билан айтганда, ўзи билан ўзи гаплашишдир. Аслида бу қобилият бизнинг бошқалар билан амалга оширадиган ташқи диалогларимиз асосида ривожланади, лекин айнан ички диалог муҳим регулятив роль ўйнайди. Е. Климов бундай диалогнинг уч босқичини кўрсатиб ўтади. 4-жадвалда шахс ички диалогининг босқичлари ва ҳар бир босқичга хос бўлган белгилар келтирилган.

Демак, шахснинг қандай сифатларга эга эканлиги, ундаги баҳоларнинг объективлигига боғлиқ тарзда ўз-ўзи билан мулоқатга киришиб, жадвалдагига мувофиқ шахс ўзини назорат қила олади. Шунинг учун ҳам ҳаётда шундай кишилар учрайдики, катта мажлисда иши танқидга учраса ҳам, ўзига ҳолис баҳо бериб, керакли тўғри хулосалар чиқара олади, шундай одамлар ҳам борки, арзимаган хатолик учун ўз «ич-этини еб ташлайди». Бу ўша ички диалогнинг ҳар кимда ҳар хил эканлигидан дарак берувчи фактлардир.

Ўспиринлик даврида шахс ижтимоийлашуви. Шахс, унинг дунёни билиш, ўзини ва атрофидаги инсоний муносабатларни билиш, тушуниши ва ўзаро муносабатлар жараёнида ўзидаги такрорланмас индивидуаллиликни намоён қилиши ҳамда ушбу жараёнларнинг ёшга ва жинсга боғлиқ айрим жиҳатларини таҳлил қилиш бизга умумий равишда шахс-жамиятда яшайдиган ижтимоий мавжудотдир, деган хулосани қайтаришга имкон беради. Яъни, у туғилган онидан бошлаб ўзига ўхшаш инсонлар қуршовида бўлади ва унинг бутун руҳий потенциали ана шу ижтимоий муҳитда намоён бўлади. Чунки агар инсоннинг онтогенетик тараққиёти тарихига эътибор берадиган бўлсак, хали гапирмай туриб, одам боласи ўзига ўҳшаш мавжудотлар даврасига тушади ва кейингина ижтимоий мулоқотнинг барча кўринишларининг фаол объекти ва субъектига айланади. Шу нуқтаи назардан, ҳар биримизнинг жамиятдаги ўрнимиз, унинг қачон ва қандай шароитларда пайдо бўлгани, жамиятга

қўшилиб яшашимизнинг психологик механизмлари фаннинг муҳим вазифаларидан биридир. Бу жараён психологияда *ижтимоийлашув ёки социализация* деб юритилади.

Жадвал 4

Шахс аутодиалогининг муҳим белгилари.

Ички диалогнинг шаклланганлик даражаси	Босқичлари	Ички диалогнинг даражавий белгилари (аутокоммуникация)
Олий даража	*6-босқич*	Шахсий мазмундаги диалог (ўзидаги шахсий сифатларни муҳокама қилиш, шахсий мулоҳаза)
	5-босқич	Ходиса ва нарсаларга боғлиқ бўлган сифатлар хусусидаги ички диалог
Ўрта даража	*4-босқич*	Шахсий сифатлар муҳокамасига қаратилган саволлар — ўзига талаблар
	3-босқич	Бошқаларнинг баҳолари таъсиридаги ички мулоҳазалар, шахсий аҳамият касб этган ўзгалар фикрлари асосида ички диалог
Қуйи даража	*2-босқич*	Шахсий сифатларга алоқадор бўлмаган ўзгалар фикрлари асосидаги диалог (ходиса ва нарсаларга алоқадор фикрлар)
	1-босқич	Кимдир нима ҳақидадир гапириши мумкин бўлган холатлар юзасидан тасаввурлар, лекин аниқ фикр ёки муносабат йўқ. Аутокоммуникацияга хожат йўқ.

Демак, социализация ёки ***ижтимоийлашув*** — инсон томонидан ижтимоий тажрибани эгаллаш ва ҳаёт — фаолият жараёнида уни фаол тарзда ўзлаштириш жараёнидир. Содда тил билан айтганда, ижтимоийлашув — ҳар бир шахснинг жамиятга

қўшилиши, унинг нормалари, талаблари, кутишлари ва таъсирини қабул қилган холда, ҳар бир ҳаракати ва муомаласида уни кўрсатиши ва керак бўлса, шу ижтимоий тажрибаси билан ўз навбатида ўзгаларга таъсирини ўтказа олиши жараёнидир.

Ижтимоийлашув энг аввало одамлар ўртасидаги мулоқот ва ҳамкорликда турли фаолиятни амалга ошириш жараёнини назарда тутади. Ташқаридан шахсга кўрсатилаётган таъсир оддий, механик тарзда ўзлаштирилмай, у ҳар бир шахснинг ички руҳияти, дунёни акс эттириш хусусиятлари нуқтаи назаридан субъектив тарзда идрок этилади. Шунинг учун ҳам бир хил ижтимоий муҳит ва бир хил таъсирлар одамлар томонидан турлича харакатларни келтириб чиқаради. Масалан, 10 — 15 та ўқувчидан иборат академик лицей ўқувчиларини олайлик. Уларнинг билимни, илмни идрок қилишлари, улардан ота-оналарининг кутишлари, ўқитувчиларнинг бераётган дарслари ва унда етказилаётган маълумотлар, манбалар ва бошқа қатор омиллар бир хилдай. Лекин барибир ана шу 15 ўқувчининг ҳар бири шу таъсирларни ўзича, ўзига хос тарзда қабул қилади ва бу уларнинг ишдаги ютуқлари, ўқув кўрсатгичлари ва иқтидорида акс этади. Бу ўша биз юқорида таъкидлаган ижтимоийлашув ва индивидуализация жараёнларининг ўзаро боғлиқ ва ўзаро қарама-қарши жараёнлар эканлигидан дарак беради.

Ижтимоийлашув жараёнларининг рўй берадиган шарт-шароитларини *ижтимоий институтлар* деб атаймиз. Бундай институтларга оиладан бошлаб, маҳалла, расмий давлат муассасалари (боғча, мактаб, махсус таълим ўчоқлари, олийгоҳлар, меҳнат жамоалари) ҳамда норасмий уюшмалар, нодавлат ташкилотлари киради.

Бу институтлар орасида бизнинг шароитимизда *оила ва маҳалланинг* роли ўзига хосдир. Инсондаги дастлабки ижтимоий тажриба ва ижтимоий хулқ элементлари айнан оилада, *оилавий муносабатлар* тизимида шаклланади. Шунинг учун ҳам халқимизда «Қуш уясида кўрганини қилади» деган мақол бор. Яъни, шахс сифатларининг дастлабки қолиплари оилада олинади ва бу қолип жамиятдаги бошқа гуруҳлар таъсирида сайқал топиб, такомиллашиб боради. Бизнинг ўзбекчилик шароитимизда оила билан бир қаторда *маҳалла* ҳам муҳим тарбияловчи-ижтимоийлаштирувчи роль ўйнайди. Шунинг учун бўлса керак, баъзан одамнинг қайси маҳалладан эканлигини суриштириб, кейин хулоса чиқаришади, яъни маҳалла билан маҳалланинг ҳам фарқи бўлиб, бу фарқ одам-

лар психологиясида ўз аксини топади. Масалан, битта маҳалладан яхши келин чиқса, айнан шу маҳалладан қиз қидириб қолишади. Яъни, шу маҳалладаги ижтимоий муҳит қизларнинг иболи, ақлли, сариштали бўлиб етишишларига кўмаклашган. Масалан, айрим маҳаллаларда саҳар туриб кўча — эшикларни супуриш одатга айланган ва барча оилалар шу удумни бузмайдилар. Шунга ўхшаш нормалар тизими ҳар бир кўча-маҳалланинг бир-биридан фарқи, афзаллик ва камчилик томонларини белгилайди, охиргилар эса шу маҳаллага катта бўлаётган ёшлар ижтимоийлашувида бевосита таъсирини кўрсатади.

Яна бир муҳим ижтимоийлашув ўчоқларига *мактаб ва бошқа таълим масканлари* киради. Айнан шу ерда ижтимоийлашув ва тарбия жараёнлари махсус тарзда уйғунлаштирилади. Бизнинг ижтимоий тасаввурларимиз шундайки, мактабни биз таълим оладиган, бола билимлар тизимини ўзлаштирадиган маскан сифатида қабул қиламиз. Лекин аслида бу ер ижтимоийлашув тарбиявий воситаларда юз берадиган маскандир. Бу ерда биз атайлаб ташкил этилган, охирги йилларда жорий этилган «Маънавият дарслари», «Этика ва психология» каби тарбияловчи фанларни назарда тутмаяпмиз. Гап ҳар бир дарснинг, умуман мактабдаги шарт-шароитлар, умумий муҳитнинг тарбияловчи роли ҳақида. Масалан, дарс пайтида ўқитувчи бутун диққати билан янги дарсни тушунтириш билан овора дейлик. Унинг назарида фақат дарс, мавзунинг мазмуни ва ундан кўзланган мақсад асосийдай. Лекин, аслида ана шу жараёндаги ўқитувчининг ўзини қандай тутаётганлиги, кийим-боши, мавзуга субъектив муносабати ва қолаверса, бутун синфдаги ўқувчиларга муносабати ҳамма нарсани белгиловчи, ижтимоий тажриба учун муҳим аҳамиятга эга бўлган омилдир. Шу нуқтаи назардан ўқувчилар диди, кутишлари ва талабларига жавоб берган ўқитувчи болалар томонидан тан олинади, акс ҳолда эса ўқитувчининг таъсири фақат салбий резонанс беради. Ҳудди шундай ҳар бир синфда шаклланган муҳит ҳам катта рол ўйнайди. Баъзи синфларда ўзаро ҳамкорлик, ўртоқчилик муносабтлари яхши йўлга қўйилган, гуруҳда ижобий мунозаралар ва бахслар учун қулай шароит бор. Бу муҳит табиий ўз аъзолари ижтимоий хулқини фақат ижобий томонга йўналтириб туради.

Яна бир муҳим ижтимоийлашув муҳити — бу меҳнат жамоаларидир. Бу муҳитнинг аҳамияти ва ўзига хослиги шундаки, бу ерга шахс одатда анча ақли пишиб қолган, маълум тажрибага эга

бўлган, ҳаёт ҳақидаги тасаввурлари шаклланган пайтда келади. Қолаверса, эгалланган мутахассислик, орттирилган меҳнат малакалари ва билимлар ҳам жуда муҳим бўлиб, шу муҳитдаги ижтимоий нормалар характерига таъсир қилади. Лекин барибир шахснинг кимлар билан, қандай ўзаро муносабатлар муҳити таъсирида эканлиги унинг етуклик давридаги ижтимоийлашувининг муҳим мезонларидандир. Шунинг учун ишга киришдаги асосий мотивлардан бири — ўша жамоанинг қандай эканлиги, бу ердаги ўзаро муносабатлар, раҳбарнинг кимлиги ва унинг жамоага муносабати бўлиб, кўпинча ойлик-маош масаласи ана шулардан кейин ўрганилади. Шунинг учун меҳнат жамоаларида яхши, соғлом маънавий муҳит, адолат ва самимиятга асосланган муносабатлар ҳар бир инсон тақдирида катта рол ўйнайди.

Катта ёшдаги ижтимоийлашувнинг ўзига хослиги шундаки, унда индивидуализация жараёни аниқроқ, сезиларлироқ кечади. Чунки катта одам нафақат ташқи таъсирларни ўзлаштиради, балки ўзидаги иқтидор, малакалари билан бошқаларга ҳам тарбиявий таъсир, шахсий ўрнак кўрсатиш имкониятига эга бўлади. Шу нуқтаи назаридан, қариликнинг ижтимоий моҳияти шундаки, ота-боболаримиз, онахонларимиз асосан ўзларидаги мавжуд ижтимоий тажрибани бошқаларга (фарзандлар, набиралар, маҳалладаги ёшлар ва ҳоказо) узатиш билан шуғулланадилар ва бу нарса айниқса, Шарқ халқларида жуда эъзозланади. Шу сабабли ҳам мустақил юртимизда қариялар эъзозланади, маҳалланинг бошқарув роли кун сайин оширилмоқда, оила тарбиянинг бош ўчоғи сифатида давлат ҳимоясида бўлиб келмоқда. Бу мустақил давлат ёшларида янгича тафаккур ва онгнинг шаклланишига, юртга садоқат, ватанпарварликнинг ривожига ўз хиссасини қўшади.

Ижтимоийлашув жараёнида шахс йўналишининг шаклланиши. Ижтимоийлашувнинг институтларидан ташқари унинг оқибати масаласи ҳам психологияда муҳим амалий аҳамиятга эга. Шахс ижтимоийлашувининг энг асосий маҳсули — бу унинг ҳаётда ўз ўрнини топиб, жамиятга манфаат келтирувчи фаолиятларда иштирок этишидир. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда, шахснинг йўналганлиги масаласига ҳам фанда катта эътибор берилади. *Ижтимоийлашув жараёнида шахс фаолиятини йўналтириб турадиган ва реал вазиятларга нисбатан турғун, барқарор мотивлар мажмуига эга бўлишлик шахснинг* ***йўналганлиги*** *деб аталади.*

Йўналганликнинг энг муҳим таркибий қисмларини қуйидагилар ташкил этади:

Масъулият. Бу ижтимоийлашув жараёнида шахснинг етуклигини белгиловчи муҳим кўрсаттичлардан саналади. Охирги йилларда психологияда *назорат локуси назарияси (теория локуса контроля)* кенг тарқалдики, унга кўра, ҳар бир инсонда икки типли масъулият кузатилади. Биринчи типли масъулият шундайки, шахс ўзининг ҳаётида рўй бераётган барча ходисаларнинг сабабчиси, масъули сифатида фақат ўзини тан олади. («Мен ўзим барча нарсаларга масъулман. Менинг ҳаётим ва ютуқларим фақат ўзимга боғлиқ, шунинг учун ўзим учун ҳам, оилам учун ҳам ўзим жавоб бераман»). Масъулиятлиликнинг иккинчи тури ундан фарқли, барча рўй берган ва берадиган воқеа, ходисаларнинг сабабчиси ташқи омиллар, бошқа одамлар (ота-она, ўқитувчилар, ҳамкасблар, бошлиқлар, танишлар ва бошқ.).

Хориж мамлакатларда ўтказилган тадқиқотларнинг кўрсатишича, иккинчи турли масъулият кўпроқ ўсмирларга хос бўлиб, улардан 84% масъулиятни фақат бошқаларга юклашга мойил эканлар. Бу маълум маънода ёшлар ўртасида масъулиятсизликнинг авж олганлигидандир. Шунинг учун ҳам «назорат локуси» тушунчасини фанга киритган америкалик олим Дж. Роттер (J. Rotter) нинг фикрича, масъулиятни ўз бўйнига олишга ўргатилган болаларда ҳавотирлик, нейротизм, конформизм холатлари кам учраркан. Улар ҳаётга тайёр, фаол, мустақил фикр юритувчилардир. Уларда ўз -ўзини ҳурмат хисси ҳам юқори бўлиб, бу бошқалар билан ҳам ҳисоблашиш яшашга сира ҳалақит бермайди. Шунинг учун ижтимоийлашувнинг муҳим босқичи кечадиган таълим муассасаларида ёшларга кўпроқ ташаббус кўрсатиш, мустақил фикрлаш ва эркинликни ҳис қилишга шароит яратиш керак ва бу ҳозирги кунда Президентимиз И. Каримов сиёсатининг асосини ташкил этади.

Мақсадлар ва идеаллар. Ижтимоийлашувнинг масъулият хиссига боғлиқ йўналишларидан яна бири шахсда шаклланадиган мақсадлар ва идеаллардир. Улар шахсни келажакни башорат қилиш, эртанги кунини тасаввур қилиш ва узоқ ва яқинга мўлжалланган режаларни амалга оширишга тайёрлигини таъминлайди. Мақсад ва режасиз инсон — маънавиятсиз пессимистдир. Бу мақсадлар доимо ўзининг англанганлиги ва шахс реал имкониятларига боғлиқлиги билан характерланади. Уларнинг шаклланиши ва онгда ўрнашишида маълум маънода

бўлган, ҳаёт ҳақидаги тасаввурлари шаклланган пайтда келади. Қолаверса, эгалланган мутахассислик, орттирилган меҳнат малакалари ва билимлар ҳам жуда муҳим бўлиб, шу муҳитдаги ижтимоий нормалар характерига таъсир қилади. Лекин барибир шахснинг кимлар билан, қандай ўзаро муносабатлар муҳити таъсирида эканлиги унинг етуклик давридаги ижтимоийлашувининг муҳим мезонларидандир. Шунинг учун ишга киришдаги асосий мотивлардан бири — ўша жамоанинг қандай эканлиги, бу ердаги ўзаро муносабатлар, раҳбарнинг кимлиги ва унинг жамоага муносабати бўлиб, кўпинча ойлик-маош масаласи ана шулардан кейин ўрганилади. Шунинг учун меҳнат жамоаларида яхши, соғлом маънавий муҳит, адолат ва самимиятга асосланган муносабатлар ҳар бир инсон тақдирида катта рол ўйнайди.

Катта ёшдаги ижтимоийлашувнинг ўзига хослиги шундаки, унда индивидуализация жараёни аниқроқ, сезиларлироқ кечади. Чунки катта одам нафақат ташқи таъсирларни ўзлаштиради, балки ўзидаги иқтидор, малакалари билан бошқаларга ҳам тарбиявий таъсир, шахсий ўрнак кўрсатиш имкониятига эга бўлади. Шу нуқтаи назаридан, қариликнинг ижтимоий моҳияти шундаки, ота-боболаримиз, онахонларимиз асосан ўзларидаги мавжуд ижтимоий тажрибани бошқаларга (фарзандлар, набиралар, маҳалладаги ёшлар ва ҳоказо) узатиш билан шуғулланадилар ва бу нарса айниқса, Шарқ халқларида жуда эъзозланади. Шу сабабли ҳам мустақил юртимизда қариялар эъзозланади, маҳалланинг бошқарув роли кун сайин оширилмоқда, оила тарбиянинг бош ўчоғи сифатида давлат ҳимоясида бўлиб келмоқда. Бу мустақил давлат ёшларида янгича тафаккур ва онгнинг шаклланишига, юртга садоқат, ватанпарварликнинг ривожига ўз хиссасини қўшади.

Ижтимоийлашув жараёнида шахс йўналишининг шаклланиши. Ижтимоийлашувнинг институтларидан ташқари унинг оқибати масаласи ҳам психологияда муҳим амалий аҳамиятга эга. Шахс ижтимоийлашувининг энг асосий маҳсули — бу унинг ҳаётда ўз ўрнини топиб, жамиятга манфаат келтирувчи фаолиятларда иштирок этишидир. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда, шахснинг йўналганлиги масаласига ҳам фанда катта эътибор берилади. *Ижтимоийлашув жараёнида шахс фаолиятини йўналтириб турадиган ва реал вазиятларга нисбатан турғун, барқарор мотивлар мажмуига эга бўлишлик шахснинг* ***йўналганлиги*** *деб аталади.*

Йўналганликнинг энг муҳим таркибий қисмларини қуйидагилар ташкил этади:

Масъулият. Бу ижтимоийлашув жараёнида шахснинг етуклигини белгиловчи муҳим кўрсатгичлардан саналади. Охирги йилларда психологияда *назорат локуси назарияси (теория локуса контроля)* кенг тарқалдики, унга кўра, ҳар бир инсонда икки типли масъулият кузатилади. Биринчи типли масъулият шундайки, шахс ўзининг ҳаётида рўй бераётган барча ходисаларнинг сабабчиси, масъули сифатида фақат ўзини тан олади. («Мен ўзим барча нарсаларга масъулман. Менинг ҳаётим ва ютуқларим фақат ўзимга боғлиқ, шунинг учун ўзим учун ҳам, оилам учун ҳам ўзим жавоб бераман»). Масъулиятлиликнинг иккинчи тури ундан фарқли, барча рўй берган ва берадиган воқеа, ходисаларнинг сабабчиси ташқи омиллар, бошқа одамлар (ота-она, ўқитувчилар, ҳамкасблар, бошлиқлар, танишлар ва бошқ.).

Хориж мамлакатларда ўтказилган тадқиқотларнинг кўрсатишича, иккинчи турли масъулият кўпроқ ўсмирларга хос бўлиб, улардан 84% масъулиятни фақат бошқаларга юклашга мойил эканлар. Бу маълум маънода ёшлар ўртасида масъулиятсизликнинг авж олганлигидандир. Шунинг учун ҳам «назорат локуси» тушунчасини фанга киритган америкалик олим Дж. Роттер (J. Rotter) нинг фикрича, масъулиятни ўз бўйнига олишга ўргатилган болаларда ҳавотирлик, нейротизм, конформизм холатлари кам учраркан. Улар ҳаётга тайёр, фаол, мустақил фикр юритувчилардир. Уларда ўз -ўзини ҳурмат хисси ҳам юқори бўлиб, бу бошқалар билан ҳам ҳисоблашиш яшашга сира ҳалақит бермайди. Шунинг учун ижтимоийлашувнинг муҳим босқичи кечадиган таълим муассасаларида ёшларга кўпроқ ташаббус кўрсатиш, мустақил фикрлаш ва эркинликни ҳис қилишга шароит яратиш керак ва бу ҳозирги кунда Президентимиз И. Каримов сиёсатининг асосини ташкил этади.

Мақсадлар ва идеаллар. Ижтимоийлашувнинг масъулият хиссига боғлиқ йўналишларидан яна бири шахсда шаклланадиган мақсадлар ва идеаллардир. Улар шахсни келажакни башорат қилиш, эртанги кунини тасаввур қилиш ва узоқ ва яқинга мўлжалланган режаларни амалга оширишга тайёрлигини таъминлайди. Мақсад ва режасиз инсон — маънавиятсиз пессимистдир. Бу мақсадлар доимо ўзининг англанганлиги ва шахс реал имкониятларига боғлиқлиги билан характерланади. Уларнинг шаклланиши ва онгда ўрнашишида маълум маънода

идеаллар ҳам роль ўйнайди. Идеаллар — шахснинг ҳозирги ре имкониятлари чегарасидан ташқаридаги орзу — умидлари, ул онгда бор, лекин ҳар доим ҳам амалга ошмайди. Чунки ула нинг пайдо бўлишига сабаб бевосита ташқи муҳит булиб, ў идеаллар объекти билан шахс имкониятлари ўртасида тафо бўлиши мумкин. Масалан, ўсмирнинг идеали отаси, у отасид машҳур ва эл суйган ёзувчи бўлмоқчи. Бу орзуга яқин келажа да эришиб бўлмайди, лекин айнан ана шундай идеаллар одам мақсадлар қўйиб, унга эришиш йўлидаги қийинчиликлар енгишга иродани сафарбар қилишга ёрдам беради.

Қизиқишлар ва дунёқараш. Қизиқишлар ҳам англанган м тивлардан бўлиб, улар шахсни атрофида рўй бераётган ба ходисалар, оламлар, уларнинг ўзаро муносабатлари, янгили лар борасида фактлар тўплаш, уларни ўрганишга имкон бер чи омилдир. Қизиқишлар мазмунан кенг ёки тор, мақ жиҳатидан профессионал, бевосита ёки билвосита бўлиш вақт томондан барқарор, доимий ёки вақтинчалик бўли мумкин. Қизиқишларнинг энг муҳим томони шундаки, ул шахс дунёқараши ва эътиқодини шакллантиришга асос бўла Чунки *эътиқод* шахснинг шундай онгли йўналишики, унга қарашлари, принциплари ва дунёқарашига мос тарзда яша имкон беради. Халқ доимо эътиқодли инсонларни ҳурм қилади. Эътиқоднинг предмети турлича бўлиши мумкин — В танга эътиқод, динга, фанга, касбга, аҳлоқий нормаларга, о лага, гўзалликка ва шунга ўхшаш.

Эътиқод ва қизиқишлар ҳар биримиздаги дунёқарашни ша лантиради. ***Дунёқараш*** — тартибга солинган, яхлит онгли тизим айлантирилган билим, тасаввурлар ва ғоялар мажмуи булиб, шахсни маълум бир қолипда, ўз шахсий қиёфасига эга тарзда ж миятда муносиб ўрин эгаллашга чорлайди. Мустақиллик давр шаклланаётган янгича дунёқараш ёшларда Ватанга садоқат миллий қадриятлар, анъаналарни эъзозлашни, ўз яқинлари меҳрибон ва танлаган йўлига — касби, маслаги ва эътиқодига с диқликни назарда тутади. Янгича фикрлаш ва янгича тафаккур а нан мустақиллик мафкураси руҳида тарбия топиб, сайқал топ миллий онг, дунёқараш ва эътиқоддир.

Шахс дунёқараши ва эътиқолини ўзгартирувчи омилл Миллий ва маънавий қадриятларнинг роли. Дунёқараш — шах нинг шахслигини (индивид эмас), унинг маънавиятини, ижт моийлашуви даражасини кўрсатувчи кучли мотивларданд

Шунинг учун ҳам унинг шаклланиши ва ўзгариши масаласи муҳим масалалардан бўлиб, ҳамма вақт ва даврларда ҳам ўта долзарб бўлиб келган. Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришгач, жамиятда туб ислоҳотлар бошланди. Ана шу ислоҳотларнинг асосий йўналишларидан бири — маънавий-маърифий ислоҳотлар бўлиб, унинг асосий мақсади жамият аъзолари дунёқарашини истиқлол руҳида шакллантиришни мақсад қилиб қўйди. Давлатимизнинг ёшлар борасидаги сиёсатининг асосини ҳам уларда янгича хурфикрлилик билан янгича дунёқарашни шакллантиришдир. Бу ўринда психология ўзгаришлар шароитида эътиқод, дунёқараш ва идеаллар ўзгаришига сабаб бўлувчи омиллар хусусида қуйидагилар ажратади:

1. **Маънавият ва маърифат.** Аввало маърифат хусусида. Бу — одамнинг табиат, жамият ва инсонлар тўғрисидаги турли билимлари, тушунчалари, маълумотлари мажмуи бўлиб, унинг мазмуни бевосита шахс дунёқарашининг мазмун — моҳиятини белгилайди. Демак, ёшларга қаратилган ва улар ўқиб, ўрганиши учун йўналтирилган барча турдаги маълумотлар (китоблар, оммавий-аҳборот воситалари орқали, мулоқот жараёнида), улар асосида шаклланадиган янгича тасаввурлар янгича дунёқараш учун заминдир. Мустақиллик йилларида эски, ўзини тарих олдида оқламаган мафкурадан воз кечилди, янги мустақиллик ғояси, унинг асосий тамойиллари, ёшларни маърифатли қилиш борасидаги вазифалар Давлатимиз раҳбари И. А. Каримов асарларида мухтасар, аниқ баён этилган. Улар асосида мамлакатимизда янги «Таълим тўғрисидаги Қонун» ва «Кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури» қабул қилинди. Улар ёшларнинг энг илғор илм-фан ютуқларидан бохабар қилиш, буюк алломалар меросини чуқур ва теран ўрганиш, замонавий технологиялар асосида таълим-тарбия жараёнини ташкил қилиш, ёшларни маърифатли қилишнинг барча шарт-шароитларини яратишни назарда тутади. Бу сайъи — харакатлар маънавият борасидаги ислоҳотлар, ўзбек маданияти, санъати, адабиётини ривожлантириш ишлари, тарихимизни тиклаш борасида амалга оширилаётган оламшумул ишлар табиий, ёшларимизда янгича дунёқарашнинг шаклланишига асос бўлади.

2. **Оила.** Юртимизда оила ҳамиша давлат ҳимоясида ва олий қадрият сифатида эъзозланади. Оила ижтимоийлашувнинг асосий ва муҳим учоғи бўлгани учун ҳам унинг шу муҳитда тарбияланаётган ёшлар эътиқоди ва дунёқарашидаги роли сези-

ларлидир. Республикамизда «Оила»йили деб эълон қилинишн «Оила» илмий-амалий Маркази ўз фаолиятини бошлаши жам ятда, ёшлар тарбияси борасида оиланинг роли ва масъулият ни оширишга қаратилган муҳим тадбир бўлди ва уларда юрт Ватанга, яқинларга садоқат, муҳаббат ҳисларини тарбияла орқали дунёқарашлари мазмунига ҳам ижобий таъсир кўрсатд

3. **Мафкура.** ҳар бир даврнинг ўз мафкураси бўлади ва у ша ижтимоийлашуви жараёнида унинг онгига таъсир кўрсатув муҳим омиллардан ҳисобланади. Коммунистик мафкурадан б тамом воз кечган жамиятимизда янги мустақиллик мафкура шаклланмоқда. Зеро, мафкура жамият аъзоларининг табиа жамият ва ижтимоий жараёнлар хусусидаги ғоялари, билим ри мажмуи бўлиб, ҳар бир ижтимоий гуруҳ ўз эътиқодига м мафкурани танлайди. Мустақилликдан руҳланган, унинг м дий ва маънавий неъматларидан баҳраманд бўлаётг ўзбекистонликлар ўтган қисқа вақт мобайнида уни қадриятлари, ҳар бир шахсга яратилаётган чексиз имкониятл ри, илм ва билим борасидаги шарт-шароитларни англа ўзлари онгли равишда ана шу тузумга садоқат ва уни севи ардоқлаш ва ҳимоя қилишга тайёрлик фалсафасини шаклла тирмоқдалар. Янги мафкура мустақиллик ва миллий қадриятл ғояси таъсирида шаклланмоқда ва бу табиий, биринчи навбат ёшлар дунёқарашини ўзгартирувчи муҳим шартдир.

4. **Ижтимоий установкалар.** Соф психологик маънода янги тафаккур ва дунёқарашни шакллантирувчи ва ўзгартирувчи и тимоий психологик механизм — бу ижтимоий установкалард Бу — шахснинг атроф муҳитида содир бўлаётган ижтимоий х дисаларни, объектларни, ижтимоий гуруҳларни маълум тарз идрок этиш, қабул қилиш ва улар билан муносабатл ўрнатишга руҳий ички ҳозирлик сифатида одамдаги д нёқарашни ҳам ўзгартиришга алоқадор категориядир.

Рус олими В. А. Ядов ўзининг диспозицион концепциясин яратиб, унда установкаларни тўрт босқич ва тўрт тизимли с фатида тасаввур қилган.

А) элементар установкалар (set) — оддий, элемент эҳтиёжлар асосида кўпинча онгсиз тарзда ҳосил бўладиган уст новкалар. Уларни ўзгартириш учун моддий шарт-шароитларни одамдаги эҳтиёжлар тизимини ўзгартириш кифоя.

Б) ижтимоий устновкалар (attitud) — ижтимоий вазиятл таъсирида ижтимоий объектларга нисбатан шаклланадиган у

тановкалар. Уларни ўзгартириш учун ижтимоий шарт-шароитлар ва шахснинг уларга нисбатан баҳо ва муносабатлари тизимини ўзгартириш керак.

В) базавий ижтимоий установкалар — улар шахснинг умумий йўналишини белгилайди ва уларни ўзгартириш эътиқодлар ва дунёқарашларни ўзгартириш демакдир.

Г) Қадриятлар тизими — улар авлодлараро мулоқот жараёнининг маҳсули сифатида жамиятда қадр-қиммат топган нарсаларга нисбатан установка. Масалан, саҳиҳ ҳадислар шундай қадриятлардир, биз уларни танқидсиз, муҳокамаларсиз қабул қиламиз, чунки улар ҳам илоҳий, ҳам энг буюк инсонлар томондан яратилган ва авлоддан авлодга ўз қадрини йўқотмай келаётган қадриятлардир.

Ижтимоий устновкаларни ўзгартиришнинг энг содда ва қулай йўли — бу айни вазиятлар ва улардаги таъсирларни **қайтаришдир.** Бу қайтариш қайд қилинган образ сифатида инсон онгида узоқ муддатли хотирада сақланади ва вазият пайдо бўлганда, *объективлашади*, яъни ўз кучини ва мавжудлигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам агар чет эл тажрибасига мурожаат қиладиган бўлсак, у ерда бирор ғояни онгга сингдириш учун бир одам ёки бирор гуруҳ ўз сиёсий, мафкуравий ёки бошқа қарашларини бир хил сўзлар ва иборалар, харакатлар билан қайтараверади ва шу йўл билан кўпчиликнинг маъқуллашига эришади. Айниқса, сайлов олди тадбирларида ана шу усул кенг қўлланилади. Шулардан келиб чиқиб, ижтимоий установкаларни ўзгартиришнинг усуллари ва психологик воситалари орқали ҳам дунёқарашни ўзгартиришга эришиш мумкин.

Мавзу юзасидан таянч сўзлар: Ижтимоийлашув, шахс йўналганлиги, мақсад, идеал, қизиқиш, эътиқод, дунёқараш, установка.

Мавзу юзасидан топшириқлар.

Семинар машғулотларида муҳокама қилинадиган саволлар.

1. Шахс ва ижтимоий муҳит масаласи. Хулқ нормалари.
2. Ижгимоий санкциялар ва шахс хулқининг мувофиқлаги.
3. Шахснинг ўз-ўзини англаши. «Мен» образи.
4. Шахс ва унинг ижтимоийлашуви омиллари (масканлари).
5. Ижтимоийлашув ўчоқлари ва шарт-шароитлари.
6. Ижтимоийлашув босқичлари. Шахс ва жамият.

7. Шахс йўналишининг психологик тизими.

8. Шахс дунёқараши. Мустақиллик дунёқарашининг объе тив шарт-шароитлари.

9. Янгича тафаккур ва соғлом эътиқод тарбияси.

Рефератив ишлар мавзулари.

1. Шахс нормал тараққиётининг омиллари.

2. Ўз-ўзини тарбиялаш концепцияси.

3. Ўз-ўзини баҳолаш мезонлари ва уларнинг муҳит боғлиқлиги

4. Шахс хусусиятларининг барқарорлиги муаммоси.

5. Шахснинг ижтимоийлашуви жараёнида оиланинг роли.

6. Шахс ижтимоийлашувида мактабнинг ўрни

7. Расмий ва норасмий ижтимоийлашув институтлари.

8. Шахс йўналишининг шаклланишида масъулиятнин аҳамияти.

9. Шахс хусусиятларининг барқарорлиги ва ўзгарувчанли муаммоси.

10. Эътиқод ва дунёқарашнинг шаклланишида профессиона йўналишнинг роли.

Тавсия этиладиган адабиётлар.

1. Каримов И. А. Баркамол авлод — Ўзбекистон т раққиётининг пойдевори.— Т., 1997

2. Каримов И. А. Ўзбекистон XX1 аср бўсағасида: хавфси ликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатл ри.— Т.,1998

3. Каримов И. А.Ўзбекистон XX1 асрга интилмоқда.— Т., 1999.

4. Андреева Г. М. Социальная психология.Учебник — М., 1998.

5. Бернс Р. В. Я — концепция и воспитание.— М., 1986.

6. Иброҳимов А. ва бошқ. Ватан туйғуси.— Т., 1996.

7. Каримова В. М. Ижтимоий психология асослари.— Т., 1994

8. Каримова В.ва б.қ. Мустақил фикрлаш.— Т.: Шарқ, 2000

9. Кон И.С.Психология ранней юности.— М., 1989.

10. Майерс Д.Социальная психология.— СПб., 1997.

11. Моргунов Е.Б. Личность и организация.— М., 1996.

12. Муздыбаев К.Психология ответственности.— М., 1983.

13. Оллпорт Гордон В. Личность в психологии.— М., 1998.

14. Психология.Учебник. Под ред А.Крылова.— М., 1998.

15. Ядов В. А.Социальная идентичность личности.— М., 1994.

Машқлар.

1. Ўзингизга ўзингиз савол-жавоблар тарзида хат ёзишга ҳаракат қилинг. Ёзганда кўп ўйланмай, каллага келган саволга, мос тарзда жавоб ёзинг. Жавобларни шарҳлаш ўзингизга ҳавола. Ўзингиз холис хулоса чиқаринг.

2. «Яқингача менинг психикам тўғрисида нималарни билмас эдиму, энди нималарни биламан?» деган саволга ёзма жавоб ёзинг.

3. Иловада келтирилган методикалар орасида ўз-ўзини баҳолаш методикасини топинг ва ўзингизни аввал ўзингиз текширинг, сўнгра ўртоғингиздан илтимос қилинг.

4-мавзу. ШАХСНИНГ ФАОЛЛИГИ. ФАОЛИЯТ ТУРЛАРИ МОТИВАЦИЯСИ ВА УЛАРНИ БОШҚАРИШ. ИЖТИМОИЙ ҲУЛҚ МОТИВАЦИЯСИ. АНГЛАНГАН ВА АНГЛАНМАГАН МОТИВЛАР

РЕЖА:
1. Шахс ва унинг фаоллиги
2. Фаолиятнинг турлари. Жисмоний ва ақлий ҳаракатлар.
3. Ижтимоий ҳулқ мотивлари ва шахс мотивацияси
4. Мотивларнинг турлари
5. Мотивларнинг англанганлик даражаси: ижтимоий установка ва уни ўзгартириш муаммоси.

Шахс ва унинг фаоллиги. Жамият билан доимий муносабатда ушлаб турувчи, ўз-ўзини англаб, ҳар бир ҳаракатини мустақил фиқлаштирувчи шахсга хос бўлган энг муҳим ва умумий хусусият — бу унинг ***фаоллигидир.*** Фаоллик (лотинча «actus» — ҳаракат, «activus» — фаол сўзларидан келиб чиққан тушунча) шахснинг ҳаётдаги барча хатти-ҳаракатларини намоён этишини тушунтирувчи категориядир. Бу — ўша оддий қўлимизга қалам олиб, бирор чизиқча тортиш билан боғлиқ элементар ҳаракатимиздан тортиб, токи ижодий уйғониш пайтларимизда амалга оширадиган мақсад фикрлашимизгача бўлган мураккаб ҳаракатларга алоқадор ишларимизни тушунтириб беради. Шунинг учун ҳам психологияда шахс, унинг онги ва ўз-ўзини анг-лаши муаммолари унинг фаоллиги, у ёки бу фаолият турларида иштироки ва уни уддалаш алоқадор сифатлари орқали баён этилади.

Фанда инсон фаоллигининг асосан икки тури фарқланади.

А. Ташқи фаоллик — бу ташқаридан ва ўз ички истак-хоҳишларимиз таъсирида бевосита кўриш, қайд қилиш мумкин бўлган ҳаракатларимиз, мушакларимизнинг ҳаракатлари орқали намоён бўладиган фаоллик.

Б. Ички фаоллик — бу бир томондан у ёки бу фаолиятни бажариш мобайнидаги физиологик жараёнлар (моддалар алмашинуви, қон айланиш, нафас олиш, босим ўзгаришлари) ҳамда, иккинчи томондан, бевосита психик жараёнлар, яъни аслида кўринмайдиган, лекин фаолият кечишига таъсир кўрсатувчи омилларни ўз ичига олади.

Мисол тариқасида ҳаётдан шундай манзарани тасаввур қилайлик: узоқ айриликдан сўнг она ўз фарзанди висолига эришди. Ташқи фаолликни биз онанинг боласига интилиши, уни қучоқлаши, юзларини сийлаши, кўзларидан оққан севинч ёшларида кўрсак, ички фаоллик — ўша кўз ёшларини келтириб чиқарган физиологик жараёнлар, ички соғинчнинг асл сабаб-

ари (айрилиқ муддати, ночорлик туфайли айрилиқ каби яши-ин мотивлар таъсири), кўриб идрок қилгандаги ўзаро бир-ирларига интилишни таъминловчи ички, бир қарашда кўз би-ан илғаб бўлмайдиган эмоционал ҳолатларда намоён бўлади. екин шу манзарани бевосита гувоҳи бўлсак ҳам, уни ифода-аган расмни кўрсак ҳам, тахминан қандай жараёнлар кечаёт-анлигини тасаввур қилишимиз мумкин. Демак, иккала турли фаоллик ҳам шахсий тажриба ва ривожланишнинг асосини ашкил этади. Бир қарашда ҳар бир конкрет шахсга ва унинг эҳтиёжларига боғлиқ бўлиб туюлган бундай фаоллик турлари слида ижтимоий характерга эга бўлиб, шахснинг жамият би-ан боладиган мураккаб ва ўзаро муносабатларининг оқибати исобланади.

Инсон фаоллиги «ҳаракат», «фаолият», «хулқ» тушунчалари билан амбарчас боғлиқ бўлиб, шахс ва унинг онги масаласига бориб ақалади. Шахс айнан турли фаолликлар жараёнида шаклланади, злигини намоён қилади ҳам. Демак, фаоллик ёки инсон фаолияти ассив жараён бўлмай, у онгли равишда бошқариладиган фаол жара-ндир. Инсон фаоллигини мужассамлаштирувчи ҳаракатлар жараёни **аолият** деб юритилади. Яъни, ***фаолият*** — инсон онги ва тафаккури илан бошқариладиган, ундаги турли-туман эҳтиёжлардан келиб ичадиган, ҳамда ташқи оламни ва ўз-ўзини ўзгартириш ва такомил-аштиришга қаратилган ўзига хос фаоллик шаклидир. Бу — ёш бола-нинг реал предметлар моҳиятини ўз тасаввурлари доирасида билишга қаратилган ўйин фаолияти, бу — моддий неъматлар яратишга қаратилган меҳнат фаолияти, бу — янги кашфиётлар очишга қаратилган илмий-тадқиқотчилик фаолияти, бу — рекордларни қўлга киритишга қаратилган спортчининг маҳорати ва шунга ўхшаш. Шуниси характерлики, инсон ҳар дақиқада қандайдир фаолият тури билан машғул бўлиб туради.

Фаолият турлари. Жисмоний ва ақлий ҳаракатлар. Ҳар қандай фаолият реал шарт-шароитларда, турли усулларда ва турлича кўринишларда намоён бўлади. Қилинаётган ҳар бир ҳаракат маълум нарсага — предметга қаратилгани учун ҳам, фаолият предметли ҳаракатлар мажмуи сифатида тасаввур қилинади. Предметли ҳаракатлар ташқи оламдаги предметлар хусусиятлари ва сифатини ўзгартиришга қаратилган бўлади. Масалан, маърузани конспект қилаётган талабанинг предметли ҳаракати ёзувга қаратилган бўлиб, у аввало ўша дафтардаги ёзувлар сони ва сифатида ўзгаришлар қилиш орқали, билимлар заҳирасини бойитаётган бўлади. Фаолиятнинг ва уни ташкил этувчи предметли ҳаракатларнинг айнан *нималарга*

йўналтирилганига қараб, аввало ташқи ва ички фаолият фарқлана
Ташқи фаолият шахсни ўраб турган ташқи муҳит ва ундаги нарса
ҳодисаларни ўзгартиришга қаратилган фаолият бўлса, ***ички фаолия***
— биринчи навбатда ақлий фаолият бўлиб, у соф психологик жар
ёнларнинг кечишидан келиб чиқади. Келиб чиқиши нуқтаи назарид
ички-ақлий, психик фаолият ташқи предметли фаолиятдан кел
чиқади. Дастлаб предметли ташқи фаолият рўй беради, тажриба с
ттириб борилган сари, секин-аста бу ҳаракатлар ички ақлий жараё
ларга айланиб боради. Буни нутқ фаолияти мисолида оладиган бўлса
бола дастлабки сўзларни қаттиқ товуш билан ташқи нутқида ифо
этади, кейинчалик ичида ўзича гапиришга ўрганиб, ўйлайдиган, м
лоҳаза юритадиган, ўз олдига мақсад ва режалар қўядиган бўлиб б
ради.

Ҳар қандай шароитда ҳам барча ҳаракатлар ҳам ички
психологик, ҳам ташқи-мувофиқлик нуқтаи назаридан онг том
нидан бошқарилиб боради. Ҳар қандай фаолият таркибида ҳ
ақлий, ҳам жисмоний-мотор ҳаракатлар мужассам бўлади. Мас
лан, фикрлаётган донишмандни кузаттанмисиз? Агар ўйланаётг
одамни зийраклик билан кузатсангиз, ундаги етакчи фаоли
ақлий бўлгани билан унинг пешоналари, кўзлари, хаттоки, та
ва қўл ҳаракатлари жуда муҳим ва жиддий фикр хусусида б
тўхтамга келолмаётганидан, ёки янги фикрни топиб, ундан ма
нуният ҳис қилаётганлигидан дарак беради. Бир қарашда таш
элементар ишни амалга ошираётган — мисол учун, узум кўчати
ортиқча барглардан халос этаётган боғбон ҳаракатлари ҳам ақл
компонентлардан холи эмас, у қайси баргнинг ва нима учун о
тиқча эканлигидан англаб, билиб туриб олиб ташлайди.

Ақлий ҳаракатлар — шахснинг онгли тарзда, ички психологик м
ханизмлар воситасида амалга оширадиган турли-тум
ҳаракатларидир. Экспериментал тарзда шу нарса исбот қилинганк
бундай ҳаракатлар доимо мотор ҳаракатларни ҳам ўз ичига ола
Бундай ҳаракатлар қуйидаги кўринишларда бўлиши мумкин:

- ***перцептив*** — яъни булар шундай ҳаракатларки, уларнин
оқибатида атрофдаги предметлар ва ходисалар тўғрисида яхл
образ шаклланади;
- ***мнемик фаолият,*** нарса ва ходисаларнинг моҳияти
мазмунига алоқадор материалнинг эслаб қолиниши, эсга т
ширилиши ҳамда эсда сақлаб турилиши билан боғлиқ мураккаб
фаолият тури;

- ***фикрлаш фаолияти*** — ақл, фаҳм-фаросат воситасида турли хил муаммолар, масалалар ва жумбоқларни ечишга қаратилган фаолият;
- ***имажитив*** — («image» — образ сўзидан олинган) фаолияти шундайки, у ижодий жараёнларда ҳаёл ва фантазия воситасида ҳозир бевосита онгда берилмаган нарсаларнинг хусусиятларини англаш ва ҳаёлда тиклашни тақозо этади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ҳар қандай фаолият ҳам ташқи ҳаракатлар асосида шаклланади ва мотор компонентлардан иборат бўлиши мумкин. Агар ташқи фаолият асосида психик жараёнларга ўтиш рўй берган бўлса, бундай жараённи психологияда **интериоризация** деб аталади, аксинча, ақлда шаклланган ғояларни бевосита ташқи ҳаракатларда ёки ташқи фаолиятга кўчирилиши **экстериоризация** деб юритилади.

Фаолият турлари яна онгнинг бевосита иштироки даражасига кўра ҳам фарқланади. Масалан, шундай бўлиши мумкинки, айрим ҳаракатлар бошида ҳар бир элементни жиддий равишда, алоҳида-алоҳида бажаришни ва бунга бутун диққат ва онгнинг йўналишини талаб қилади. Лекин вақт ўтгач, бора-бора унда онгнинг иштироки камайиб, кўпгина қисмлар автоматлашиб боради. Бу оддий тилга олинганда, малака ҳосил бўлди дейилади. Масалан, ҳар биримиз шу пайтда хат ёзишга ўрганганмиз. Агар малакаларимиз қатъий тарзда биздаги билимларга таянса, фаолиятнинг мақсади ва талабларига кўра ҳаракатларни муваффақиятли бажаришни таъминласа, биз буни **кўникмалар** деб атаймиз. *Кўникмалар* — доимо биздаги аниқ билимларга таянади. Масалан, кўникма ва малакалар ўзаро боғлиқ бўлади, шунинг учун ҳам ўқув фаолияти жараёнида шаклланадиган барча кўникмалар ва малакалар шахснинг муваффақиятли ўқишини таъминлайди. Иккаласи ҳам машқлар ва қайтаришлар воситасида мустаҳкамланади. Агар, фақат малакани оладиган бўлсак, унинг шаклланиш йўллари қуйидагича бўлиши мумкин:

- оддий намойиш этиш йўли билан;
- тушунтириш йўли билан;
- кўрсатиш билан тушунтиришни уйғунлаштириш йўли билан.

Ҳаётда кўникма ва малакаларнинг аҳамияти катта. Улар бизнинг жисмоний ва ақлий уринишларимизни енгиллаштиради ва ўқишда, меҳнатда, спорт соҳасида ва ижодиётда муваффақиятларга эришишимизни таъминлайди.

Фаолиятни классификация қилиш ва турларга бўлишнинг яна бир кенг тарқалган усули — бу барча инсонларга хос

бўлган асосий фаоллик турлари бўйича табақалашдир. Бу — му
лоқот, ўйин, ўқиш ва меҳнат фаолиятларидир.

Мулоқот — шахс индивидуал ривожланиши жараёнида на
моён бўладиган бирламчи фаолият турларидан бири. Бу фаолия
инсондаги кучли эҳтиёжлардан бири — инсон бўлиш, одам
ларга ўхшаб гапириш, уларни тушуниш, севиш, ўзаро муноса
батларни мувофиқлаштиришга қаратилган эҳтиёжларидан к
либ чиқади. Шахс ўз тараққиётини айнан шу фаолият турин
эгаллашдан бошлайди ва нутқи орқали (вербал) ва нутқсиз в
ситалар (новербал) ёрдамида бошқа фаолият турларини м
каммал эгаллашга замин яратади.

Ўйин — шундай фаолият турики, у бевосита бирор модди
ёки маънавий неъматлар яратишни назарда тутмайди, леки
унинг жараёнида жамиятдаги мураккаб ва хилма-хил фаолия
нормалари, ҳаракатларнинг символик андозалари бола томон
дан ўзлаштирилади. Бола токи ўйнамагунча, катталар хатт
ҳаракатларининг маъно ва моҳиятини англаб етолмайди.

Ўқиш фаолияти ҳам шахс камолотида катта роль ўйнайди
маъно касб этади. Бу шундай фаолликки, унинг жараёнида б
лимлар, малака ва турли кўникмалар ўзлаштирилади.

Меҳнат қилиш ҳам энг табиий эҳтиёжларга асосланган фа
лият бўлиб, унинг мақсади албатта бирор моддий ёки маънави
неъматларни яратиш, жамият тараққиётига ҳисса қўшишдир.

Ҳар қандай касбни эгаллаш, нафақат эгаллаш, балки ун
маҳорат билан амалга оширишда фаолиятнинг бар
қонуниятлари ва механизмлари амал қилади. Оддийгина бир
касб малакасини эгаллаш учун ҳам унга алоқадор бўлг
маълумотларни эслаб қолиш ва керак бўлганда яна эсга туш
риш орқали уни бажариш бўлмай, балки ҳам ички (психи
ҳам ташқи (предметга йўналтирилган) ҳаракатларни онгли га
зда бажариш билан боғлиқ мураккаб жараёнлар ётишини уну
маслик керак. Лекин ҳар бир шахсни у ёки бу фаолият тури б
лан шуғулланишига мажбур қилган психологик омилла
сабаблар муҳим бўлиб, бу *фаолият мотивларидир.*

Ижтимоий хулқ мотивлари ва шахс мотивацияси. Юқорида б
танишиб чиққан фаолият турлари ўз-ўзидан рўй бермайди. Шах
нинг жамиятдаги ижтимоий хулқи ва ўзини қандай тутиши, эга
лаган мавқеи ҳам сабабсиз, ўз-ўзидан рўй бермайди. Фаолиятни
амалга ошиши ва шахс хулқ-атворини тушунтириш учун псих
логияда *«мотив»* ва *«мотивация»* тушунчалари ишлатилади.

«Мотивация» тушунчаси «мотив» тушунчасидан кенгроқ маъно ва мазмунга эга. **Мотивация** — инсон хулқ-атвори, унинг боғланиши, йўналиши ва фаоллигини тушунтириб берувчи психологик сабаблар мажмуини билдиради. Бу тушунча у ёки бу шахс хулқини тушунтириб бериш керак бўлганда ишлатилади, яъни: «нега?», «нима учун?», «нима мақсадда?», «қандай манфаат йўлида?» деган саволларга жавоб қидириш — мотивацияни қидириш демакдир. Демак, у хулқнинг мотивацион таснифини ёритишга олиб келади.

Шахснинг жамиятда одамлар орасидаги хулқи ва ўзини тутиши сабабларини ўрганиш тарбиявий аҳамиятга эга бўлган нарса бўлиб, масалани ёритишнинг икки жиҳати фарқланади: **а)** ички сабаблар, яъни хатти-ҳаракат эгасининг субъектив психологик хусусиятлари назарда тутилади (мотивлар, эҳтиёжлар, мақсадлар, мўлжаллар, истаклар, қизиқишлар ва ҳоказолар); **б)** ташқи сабаблар — фаолиятнинг ташқи шарт-шароитлари ва ҳолатлари. Яъни, булар айни конкрет ҳолатларни келиб чиқишига сабаб бўладиган ташқи стимуллардир.

Шахс хулқ-атворини ичкаридан, ички психологик сабаблар туфайли бошқариш одатда **шахсий диспозициялар** ҳам деб аталади. Улар шахс томонидан англаниши ёки англанмаслиги ҳам мумкин. Яъни, баъзан шундай бўладики, шахс ўзи амалга оширган иши ёки ўзидаги ўзгаришларга нисбатан шаклланган муносабатнинг ҳақиқий сабабини ўзи тушуниб етмайди, «Нега?» деган саволга «Ўзим ҳам билмай қолдим, билмайман», деб жавоб беради. Бу англанмаган диспозициялар ёки установкалар деб аталади. Агар шахс бирор касбга онгли тарзда қизиқиб, унинг барча сир-асрорларини эгаллаш учун астойдил ҳаракат қилса, бунда вазият бошқачароқ бўлади, яъни, диспозиция англанган, онгли ҳисобланади.

Шу нуқтаи назардан *мотив* — конкретроқ тушунча бўлиб, у шахсдаги у ёки бу хулқ-атворга нисбатан турган мойиллик, ҳозирликни тушунтириб берувчи сабабни назарда тутади. Машҳур немис олими Курт Левин мотивлар муаммоси, айниқса, шахсдаги ижтимоий хулқ мотивлари борасида катта кенг қамровли тадқиқотлар олиб бориб, шу нарсани аниқлаганки, ҳар бир одам ўзига хос тарзда у ёки бу вазиятни идрок қилиш ва баҳолашга мойил бўлади. Шуниси ажабланарлики, ўша бир конкрет вазият хусусидаги турли шахсларнинг баҳолари ҳам турлича бўлади. Бундан ташқари, бир шахснинг ўзи ҳам ўзидаги ҳолат, кайфиятга боғлиқ ҳолда бир хил вазиятни алоҳида ҳолларда турлича идрок

қилишга мойил бўларкан. Шунинг учун ҳам одамнинг айни пайт даги реал ҳаракатларини ўша маълум шароитдаги ички ва ташқи стимулларга унинг берган баҳоси ёки реакцияси сифатида қарамай, балки унда шунга ўхшаш ҳолатларни идрок қилишга ич ки бир хозирлик — диспозициянинг мавжудлиги билан тушунти риш тўғрироқ бўлади. Шу маънода шахс хулқининг мотивацияси турли шароитлардан орттирилган тажрибага таянган, онгли тах лиллар, хаттоки, ижтимоий тажриба нормаларининг таъсирид шаклланадиган сабаблар комплексини ўз ичига олади. Масалан, техника олийгохларида: «Материалларнинг қаршилиги» номли курс бор дейлик. Шу курсни ўзлаштириш ва ундан синовдан ўтиш кўпчиликка осонликча рўй бермайди. Ҳали курс бошланмасданок ёш талабаларда шу курс ва унинг талабларига нисбатан шундай установка шаклланадики, албатта, бу курс қийин, уни олиб бо рувчи ўқитувчи ўта талабчан, қаттиққўл ва ҳоказо деган. Бундай мотивация мана неча авлод талабалари бошдан кечираётган ҳола Энди конкрет шахснинг дарс жараёни бошланган кейинги ҳаракатлари конкрет мотивлар билан изоҳланади ва тиришқоқ та лаба учун бу фан ҳам бошқа фанлар қатори тинимсиз изланиш, ўз вақтида дарсларни тайёрлашни талаб қилса, бошқаси учун (данга сароқ талаба учун) бу дарсдан кейин дарс йўқ ва у қачон шу се местр тугашини кутиб ҳаракат қилади.

Ҳар қандай мотивларнинг орқасида шахснинг эҳтиёжлари ёта ди. Яъни, мақсадли ҳаётда шахсда аввал у ёки бу эҳтиёжлар пайдо бўлади ва айнан уларнинг табиати ва заруратига боғлиқ тарзда хулқ мотивлари намоён бўлади. Мисол учун талабанинг ўқув фаолиятини олиш мумкин. Билим олиш мақсади билим, илм олиш қизиқувчанлик эҳтиёжини пайдо қилади. Бу эҳтиёж тараққиётнинг маълум бир даврида, масалан, боғча ёшидан бошлаб қониқтирила бошлайди. Болага сотиб олиб берилган китоблар, дафтар ва бошқа ўқув қуроллари, маълум таълим масканида ташкил этилган шарт-шароитлар ва у ердаги бевосита билим олишга қаратилган фаолиятнинг ўзи, бола учун мотив ўрнини босади. Яна бир оддий мисол: қўлингизда китоб бор. Сиз ҳали уни ўқишни бошламадингиз. Лекин ўқиш истаги бор, шу истакнинг ортида эса, ўша мазмунни билиш ва унинг тагига етиш эҳтиёжи туради. Рус олими Р. Немов шахсдаги мотивацион соҳани қуйидагича тасаввур қилади.

Умуман, ҳар қандай шахс-даги мавжуд эҳтиёжларни икки гуруҳга бўлиш мумкин:

1. *Биологик эҳтиёжлар* — бу — физиологик (ташналик, очлик, уйқу), жинсий, мослашув эҳтиёжлари.

2. *Ижтимоий эҳтиёжлар* — бу — меҳнат қилиш, билиш, эстетик ва аҳлоқий-маънавий эҳтиёжлар.

Эҳтиёжларни биологик ҳамда ижтимоий турларга бўлганимиз билан шу нарсани унутмаслигимиз лозимки, шахсдаги ҳар қандай эҳтиёжлар ҳам ижтимоийлашган бўлади, яъни, улар ўша жамият ва муҳитдаги қадриятлар, маданий нормалар ва инсонлараро муносабатлар характерига боғлиқ бўлади. Масалан, энг табиий ва тушунарли ҳисобланган бизнинг емишга-овқатга бўлган эҳтиёжимизни олсак, у ҳам конкрет муҳитга қараб турлича ҳаракатларни келтириб чиқаради. Яна мисол учун, туй маросимлари ёки жуда тўкин дастурхон атрофида ўтирган одам нима учун шунчалик кўп овқат истеъмол қилиб юборганини билмай қолади. Агар бу табиат қўйни ёки пахта даласидаги хашар бўлса-чи, бир бурда иссиқ нон ҳам бутун танага роҳат бахш этувчи малҳам бўлиб, очликни билинтирмайди. Камтарона дастурхондан овқат еб ўрганган киши оз-оз ейишга ўрганса, ёшлигидан нормадан ортиқ еб ўрганган одам врач олдига бориб, ўзи учун оздирувчи дори-дармон сўраса сўрайдики, лекин уйда ўзи емишини назорат қилиши кераклигини билмайди. Демак, бу ҳам маданиятга, этикага, оила муҳитига бевосита боғлиқ нарса экан-да.

Умуман шахс ижтимоий хулқи мотиви ҳақида гап кетганда, унинг икки томони ёки элементи ажратилади: ***ҳаракат дастури ва мақсад.*** Ҳаракат дастури мақсадга эришишнинг воситаларига аниқлик киритади. Шунинг учун ҳам дастурда назарда тутилган воситалар мақсадга эришишни оқлаши керак, акс ҳолда дастур хеч нарса бермайди. Масалан, баъзи ота-оналар фарзандларини яхши тарбиялаш ва ундан идеалларидаги шахс етишиб чиқишини орзу қилиб, унинг олдига жуда оғир тарбиявий шартларни қўядилар, бола эркинлиги бўғилади, у қатъий назорат муҳитида ушланади. Оқибатда бола кейинчалик бошқариб бўлмайдиган, қайсар, унча-мунча ташқи таъсирга берилмайдиган бўлиб қолиб, ҳар қандай бошқа ижтимоий шароитда қийналадиган бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам мотив ҳар доим англанган, эҳтиёжлар мувофиқлаштирилган ва мақсадлар ва унга етиш воситалари аниқ бўлиши керак. Шундагина ижтимоий хулқ жамиятга мос бўлади.

Мотивларнинг турлари. Турли касб эгалари фаолияти мотивларини ўрганишда мотивлар характерини билиш ва уларни ўзгартириш муаммоси аҳамиятга эга. Шундай мотивлардан бири турли хил фаолият соҳаларида **муваффақиятга эришиш мотиви** бўлиб, бундай назариянинг асосчилари америкалик олимлар Д.

Маклелланд, Д. Аткинсон ва немис олими Х. Хекхаузенла
ҳисобланади. Уларнинг фикрича, одамда турли ишларни бажари
шини таъминловчи асосан икки турдаги мотив бор: **муваф
фақиятга эришиш мотиви** ҳамда **муваффақиятсизликлардан қочи
мотиви.** Одамлар ҳам у ёки бу турли фаолиятларни киришиш
қайси мотивга мўлжал қилишларига қараб фарқ қиладилар. Мас
лан, фақат муваффақият мотиви билан ишлайдиганлар олдинд
ишонч билан шундай иш бошлайдиларки, нима қилиб бўлса ҳа
ютуққа эришиш улар учун олий мақсад бўлади. Улар ҳали иш
бошламай туриб, ютуқни кутадилар ва шундай ишни амалга ош
ришса, одамлар уларнинг барча ҳаракатларини маъқуллашларин
биладилар. Бу йўлда улар нафақат ўз куч ва имкониятларини, ба
ки барча ташқи имкониятлар — таниш-билишлар, маблағ ка
омиллардан ҳам фойдаланадилар.

Бошқача хулқ-атворни муваффиқиятсизликдан қочиш моти
вига таянган шахсларда кузатиш мумкин. Масалан, улар бири
чилардан фарқли, ишни бошлашдан аввал нима бўлса ҳам м
вафақиятсизликка дучор бўлмасликни ўйлайдилар. Шу туфайл
уларда кўпроқ ишончсизлик, ютуққа эришишга ишонмасли
пессимизмга ўхшаш ҳолат кузатилади. Шунинг учун бўлса ке
рак, охир-оқибат улар барибир муваффақиятсизликка учраб
«Ўзи сира омадим юришмайдиган одамман-да» деган хулоса
келадилар. Агар биринчи тоифали шахслар бир ишни муваф
фақиятли тугаттач, кўтаринки руҳ билан иккинчи ишга кири
шишса, иккинчи тоифа вакиллари, ҳар қандай ишни якунл
гандан сўнг, унинг натижасидан қатъий назар, руҳан тушку
ликка тушадилар ва оғириниш ҳисси билан бошқа ишга кирб
шадилар. Бу ўринда *талабчанлик* деган сифатнинг роли кат
Агар муваффақиятга йўналган шахсларнинг ўзларига нисбата
қўйган талаблари даражаси ҳам юқори бўлса, иккинчи тоиф
вакилларининг талаблари аксинча, паст бўлади. Бунда
ташқари ҳар биримиздаги ўзимиздаги реал қобилиятла
тўғрисидаги тасаввурларимиз ҳам ушбу мотивларнинг фаолият
даги ўрнига таъсир кўрсатади. Масалан, ўзидаги қобилиятлар
ишонган шахс хаттоки, мағлубиятга учраса ҳам, унчалик
қайғурмайди, кейинги сафар ҳаммаси яхши бўлишига ишона
ди. Ишончсиз шахс эса кичкина берилган танбеҳ ёки танқидн
ҳам жуда катта руҳий азоб билан қайғуриб бошдан кечирад
Унинг учун ҳам шахснинг у ёки бу вазиятларда қайғуриш сифа
ти ҳам маълум маънода мотивлар характерини белгилайди.

Шундай қилиб, мотивлар тизими бевосита шахснинг меҳнатга, одамларга ва ўз-ўзига муносабатларидан келиб чиқади ва ундаги характер хусусиятларини ҳам белгилайди. Уларнинг ҳар биримизда реал шарт-шароитларда намоён бўлишини бирор масъулиятли иш олдидан ўзимизни тутишимиз ва муваффақиятларга эришишимиз билан баҳоласак бўлади. Масалан, масъулиятли имтиҳон топшириш жараёнини олайлик. Баъзи талабалар имтиҳон олдидан жуда қайғурадилар, ҳаттоки, қўрқадилар ҳам. Улар учун имтиҳон топшириш жуда катта ташвишдай. Бошқалар эса бу жараённи босиқлик билан бошдан кечириб, ичидан ҳаяжонланаётган бўлсалар ҳам, буни бошқаларга билдирмайдилар. Яна учинчи тоифа кишилари умуман беғам бўлиб, сира койимайдилар. Табиий, шунга мувофиқ тарзда, ҳар бир тоифа вакиллари ишининг муваффақияти ва фаолиятнинг самараси турлича бўлади. Бунга ҳар бир шахсдаги даъвогарлик даражаси ҳам таъсир қилади. Даъвогарлик даражаси юқорироқ бўлганлар билган-билмаганини исбот қилишга уринсалар, ана шундай даражаси пастлар бор билганини ҳам яхши айтиб беролмай, яна ўқитувчи билан тортишмайдилар ҳам.

Шунинг учун ҳам ҳар биримиз ижтимоий фаолият мотивларидан ташқари, шахсий ҳислатларимизни ҳам билишимиз ва онгли тарзда хулқимизни бошқара олишимиз керак.

Мотивларнинг англанганлик даражаси: ижтимоий установка ва уни ўзгартириш муаммоси. Юқорида таъкидлаганимиздек, мотивлар, яъни ҳатти-ҳаракатларимизнинг сабаблари биз томонимиздан англаниши ёки англанмаслиги ҳам мумкин. Юқорида келтирилган барча мисолларда ва ҳолатларда мотив аниқ, яъни шахс нима учун у ёки бу турли фаолиятни амалга ошираётганлигини, нима сабабдан муваффақиятга эришаётганлиги ёки мағлубиятга учраганини билади. Лекин ҳар доим ҳам ижтимоий хулқимизнинг сабаблари бизга аён бўлавермайди. Англанмаган ижтимоий хулқ мотивлари аввалги маърузада таъкидланганидек, ижтимоий установка (инглизча «attitud») ҳодисаси орқали тушунтирилади.

Демак, ижтимоий установка шахснинг ижтимоий объектлар, ходисалар, гуруҳлар ва шахсларни идрок қилиш, баҳолаш ва қабул қилишга нисбатан шундай тайёргарлик холатики, у бу баҳо ёки муносабатнинг аслида қачон шаклланганлигини аниқ англамайди. Масалан, Ватанимизни ҳаммамиз севамиз, байроғимиз муқаддас, немис инвесторларга ишонамиз, негрларга

раҳмимиз келади, тижорат ишлари билан шуғулланадиганлар албатта пулдор, бадавлат, деб ҳисоблаймиз ва ҳоказо. Бу тас вурлар, баҳо ва ҳиссиётлар қачон ва қандай қилиб онгими ўрнашиб қолганлигига эътибор бермасдан юқорида санаб ўт ҳиссиётларни бошдан кечираверамиз. Мана шуларнинг барч ижтимоий установкалар бўлиб, уларнинг мазмун моҳияти лида ҳар бир инсон ижтимоий тажрибаси давомида шаклланг ва узоқ муддатли хотирада сақланиб, конкрет вазиятла рўёбга чиқади. Демак, мотив — ҳар қандай ҳаракатларимиз фаолиятимизнинг сабаби (ундов), шарти бўлса, установка ана шу ҳаракат ёки фаолиятни амалга оширишга қаратил инсондаги ички психологик ҳолатдир.

Америкалик олим Г. Оллпорт ижтимоий установканинг компонентли тизимини ишлаб чиққан:

А. Когнитив компонент — установка объектига алоқадор лимлар, ғоялар, тушунча ва тасаввурлар мажмуи;

Б. Аффектив компонент — установка объектига нисба субъект ҳис қиладиган реал ҳиссиётлар (симпатия, антипат лоқайдлик каби эмоционал муносабатлар);

В. Ҳаракат компоненти — субъектнинг объектга нисба реал шароитларда амалга ошириши мумкин бўлган ҳаракатла мажмуи (хулқда намоён бўлиш).

Бу учала компонентлар ўзаро бир-бирлари билан боғлиқ бўл вазиятга қараб у ёки бу компонентнинг роли устиворроқ бўли мумкин. Шуни айтиш лозимки, компонентлараро монанд бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, айрим талабалар талабалик б чи ва тартиб-интизом билан жуда яхши таниш бўлсаларда, доим ҳам унга риоя қилавермайдилар. «Тасодифан д қолдириш», «жамоатчилик жойларида тартибни бузиш» к ҳолатлар когнитив ва ҳаракат компонентларида уйғун йўқлигини кўрсатади. Бу бир қарашда сўз ва иш бирлиги прин пининг турли шахсларда турлича намоён бўлишини эслатади. А одам бир неча марта била туриб, ижтимоий хулққа зид ҳара қилса, ва бу нарса бир неча марта қайтарилса, у бу ҳола ўрганиб қолади ва установкага айланиб қолиши мумкин. Шуни учун ҳам биз ижтимоий нормалар ва санкциялар воситасида бу дай қарама-қаршилик ва тафовут бўлмаслигига ёшларни ўргат боришимиз керак. Бу шахснинг истиқболи ва фаолиятининг сам радорлигига бевосита таъсир кўрсатади.

Мавзу юзасидан таянч сўзлар: Шахс фаоллиги, ташқи фао лик, ички фаоллик, фаолият, перцептив ҳаракат, мненик фа лият, фикрлаш фаолияти, имажитив фаолияти, малак кўникма, мотив, ижтимоий установка.

Мавзу юзасидан топшириқлар.

Семинар машғулотларида муҳокама қилиш учун саволлар:

1. Инсон фаолияти ва унинг психологик тузилиши.
2. Фаолият ва ижтимоий хулқ мотивацияси.
3. Малака, кўникма ва одатлар ва уларнинг шаклланиши.
4. Ўз-ўзини баҳолаш ва хулқ мотивлари.
5. Шахс ва унинг мотивлари: муваффақиятга эришиш ва ағлубиятлардан қочиш мотивлари.
6. Ижтимоий установка ва уни профессионал фаолият мо-йнида ўзгартириш муаммоси. Талабчанлик ва установка.

Рефератив ишлар ёзиш учун мавзулар:

1. Инсон фаолиятининг ўзига хослиги.
2. Шахс фаолияти ва унинг классификацияси.
3. Профессионал малака ва кўникмаларнинг шаклланиши.
4. Мотивацион назариялар ва уларнинг қисқача таърифи.
5. Шахс мотивларини ўрганиш усуллари.
6. Муваффақиятга эришиш мотивларини шахсда ўрганиш.

Қуйидаги методика ёрдамида ўзингиз ва ўртоғингизни ганинг.

Т. Элернинг шахснинг муваффиқиятга эришиш мотивацияси-ўрганиш методикаси.

Қуйида сизга 41 та савол берилади. Сиз уларга «ҳа» ёки йўқ» деб жавоб беринг.

1. Иккита вариантдан биттасини танлаш имконияти лганда, номаълум вақтга чўзиб ётгандан кўра, биттасини тез-қ бажаришга киришган маъқул.
2. Мен 100 фоизга ишни яхши бажара олишимга ишончим лмаса, жуда тез аччиқланаман.
3. Мен ишлаётган чоғимда шундай бўладики, мен бутун ву-дим билан унга киришиб кетгандайман.
4. Муаммоли вазият пайдо бўлганда, мен охиргилардан либ, қарор қабул қиламан.
5. Агар икки кун қаторасига ишсиз қолсам, мен ўзимни ярга жой топа олмайман.
6. Баъзи кунлари менинг ютуқларимни ўртачадан паст деб ҳолаш мумкин.
7. Мен ўзимга бошқаларга нисбатан талабчанроқман.
8. Мен бошқаларга нисбатан меҳрибонроқ ва ғамхўрроқман.

9. Мен қийин бир ишдан бош тортганимдан сўнг, кўпин
афсусланиб, ўзимни койийман, чунки биламанки, агар
ишни қилганимда, албатта, муваффиқиятга эришган бўларди
10. Иш жараёнида мен бироз хордиқ чиқаришларга муҳт
бўламан.
11. Тиришқоқлик — мендаги асосий сифат эмас.
12. Менинг ишдаги ютуқларим ҳар доим ҳам бир
бўлавермайди.
13. Мени ўзим шуғулланаётган ишдан бошқа ишлар ўз
ром этади.
14. Мен мақташганидан кўра, танбеҳ беришса, киришиб
ишлайман.
15. Мен ҳамкасбларим мени ишчан одам дейишларини би
ман.
16. Пайдо бўлган тўсиқлар қарорларимни қатъийроқ қила
17. Менинг иззат — нафсимга тегиш осон.
18. Кўтаринкиликсиз ишлаган чоғларимни тезда сезишади
19. Ишни бажариш жараёнида мен бошқаларнинг ёрдам
таянмайман.
20. Баъзан мен ҳозир бажаришим лозим бўлган ишни к
инга қолдираман.
21. Одам фақат ўзига ишониши керак.
22. Ҳаётда пулдан ҳам муҳимроқ бўлган нарсалар кам.
23. Мен муҳим ишни бажаришим бўлган пайтларда бо
ҳеч нарсани ўйламайман.
24. Мен бошқа кўпчиликка нисбатан иззатталаб эмасман.
25. Таътил ниҳоясида мен одатда ишга қайтишимни ўйл
қувонаман.
26. Ишлагим келган пайтларда, мен ишни бошқаларга н
батан яхшироқ ва сифатлироқ бажараман.
27. Мен тиришиб, сидқидилдан ишлайдиган одамлар би
тез киришиб кетаман.
28. Мен бекорчилик пайтларимда, ўзимни беҳаловат
қиламан.
29. Мен бошқаларга нисбатан кўпроқ масъулиятли ишла
бажараман.
30. Мен ўзим қарор қабул қилишим керак бўлганда, б
ситқидилдан яхши бажаришга интиламан.
31. Менинг дўстларим мени баъзан дангаса, деб койишад
32. Менинг ютуқларим маълум маънода касбдошларимга
боғлиқ.
33. Раҳбарнинг раъйини қайтариш бесамара иш.
34. Баъзан қандай ишни бажараётганлигингни ҳам билм
сан.
35. Ишим юришмаганда, мен бетоқат бўлиб қоламан.

36. Мен одатда ўз ютуқларига кам аҳамият бераман.
37. Бошқалар билан ҳамкорликда ишлаганимда, менинг шим бошқаларникидан самаралироқ бўлади.
38. Кўпгина бошлаб қўйган ишларимни охирига етказмаган-ман.
39. Мен иш билан унчалик банд бўлмаган одамларга ҳавас иламан.
40. Мен хукмронликка ва амалга интилган одамларга ҳавас илмайман.
41. Мен ўзимнинг ҳақлигимга ишонсам, ҳақиқатни исбот илиш учун ҳар нарсага боришга тайёрман.

Калит:

Сиз қуйидаги саволларга «ҳа» деб жавоб берган бўлсангиз, 1 алдан оласиз: 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 14, 15, 16, 17, 21, 22, 5, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 37, 41. Яна 1 балдан қуйидаги саволарга «Йўқ» деб жавоб берган бўлсангиз оласиз: 6, 13, 18, 20, 4, 31.36, 38, 39. Тўплаган балларни ҳисоблаб чиқинг.

Натижа:

1 балдан 10 балгача: Сиздаги муваффақиятга мотивация аст;

11 балдан 16 гача: мотивация даражангиз ўртача;

17 балдан 20 балгача: мотивация даражангиз анчагина оқори;

21 балдан ортиқ бал: югуққа нисбатан мотивация Сизга жуда оқори.

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Каримова В. М. Ижтимоий психология асослари. — Т., 1994
2. Гримак Л. П. Резервы человеческой психики. — М., 1990
3. Климов Е. А. Основы психологии. — М., 1998
4. Ковалев В. И. Мотивы поведения и деятельности. — М., 1988
5. Мерлин В. С. Лекции по психологии мотивов человека. — Пермь, 1971
6. Насиновская Е. Е. Методы изучения мотивации личности. — М., 1988
7. Немов Р. С. Психология. В 3-х кн. — Кн. 1. — М., 1998
8. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. — Самара, 1998
9. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность Т. 1, 2. М., 1986

5-мавзу. ШАХСНИНГ ИЖТИМОИЙ БОРЛИҚНИ БИЛИШ БИЛИШ МЕЗОНЛАРИ ВА УНИНГ АДЕКВАТЛИГИ. ИДРОК, ХОТИРА ВА ДИҚҚАТ ЖАРАЁНЛАРИНИ БОШҚАРИШ

РЕЖА:
1. Билиш жараёнлари ва профессионал фаолият.
2. Билиш жараёнлари.
3. Идрок ва идрок қилиш қонунлари.
4. Хотира ва шахс тажрибасининг бойлиги.
5. Билиш жараёнларини бошқариш усуллари.

Билиш жараёнлари ва профессионал фаолият.

Профессионал фаолият шахсдан жуда кўп билимларни ҳам малакаларни талаб қилади. Нима учун у ёки бу касбни танлаган ни англаб етган шахс (мотивлар муаммоси), энди ўз фаолияти қобилиятларини бошқара билиши ва ўз устида муттасил ишла малакаларини орт-тириб бориши шарт. ***Профессионал билимдон*** шу нуқтаи назардан шахс умумий маданиятининг шун йўналишики, унга фақат касбига тааллуқли бўлган билимлар ташқари шу билимларнинг ҳосил бўлиш йўллари ва малака нинг такомиллашувини таъминловчи психологик жараёнлар ва латларни билишни ҳам тақозо этади. Бу психологияда билиш раёнлари ва уларнинг моҳиятини ва кечишини билиш демакдир

Маълумки, одамлар бир-бирларидан кўп жиҳатлари бил фарқ қиладилар. Масалан, айримлар кўрган-кечирганлари жуда яхши эсда олиб қолиб, керак вақтда аниқ эсга туш оладилар. Баъзилар кўзи билан кўрган ҳар қандай объект майда деталларигача баён этиш қобилиятига эга. Яна бирла эшитган нарсалари хусусида аниқроқ фикрлайди, кимдир с да, равон тилга ўз ҳис-кечинмаларини айта олса, бошқалар ҳар бир ҳикояга албатта, фантазия элементларини қўши мойил бўладилар. Демак, одамларнинг ташқи оламдан олади таасуротлари ва уларни онгда тартиблаштириш қобилиятла ҳар хил бўларкан. Иккинчи томондан, шундай касб-кор борки, у шахсдаги у ёки бу сифатларнинг мукаммалашиб ришига имкон беради. Масалан, йирик автоматик бошқарув зимларида ишлайдиган оператор ўз диққатини ҳар қандай ма да ўзгаришларга ҳам қаратишга ўрганса, конструктор мавх математик ҳисоб-китобларга уста бўлиб боради. Иқтисод молиячи пулнинг ҳар бир тийинидан фойда олишга ўрганс

оир табиатан барча ходиса ва воқеаларни бадиий бўёқларда, ига хос идрок қилишга мойиллиги ошади. Демак, одамнинг шқи олам хосса ва хусусиятларини онгида акс эттириш нинг иқтидори ўсиши ва профессионал малакалари ривожанганлигига боғлиқ тарзда кечади. Шунинг учун ҳар онгнинг уҳим акс эттириш шакллари бўлмиш билиш жараёнлари — дрок, сезгилар, хотира, диққат, тафаккур, ирода ва иссиётларнинг инсон ҳаёти ва профессионал ўсишидаги роига тўхтаб ўтамиз.

Бу жараёнлар инсонга жуда яқин ва таниш. Чунки ҳар бириз онгимиз борлигини, атрофдаги нарсалар ва ходисаларнинг ирим алоҳида ҳамда яхлит хусусиятларини биламиз. Бу нарса а ходисалар бизда ҳар бир алоҳида шароитда ўзига хос иссий-кечинмаларни келтириб чиқаришини ҳам биламиз. Маалан, қорнингиз оч қолганда, емишга бўлган талабингизни ақиқатан бор ёки йўқлигини бировлардан сўрамайсиз-ку? Ёки итоб мутоала қилаётган шахс шу китобни рост билан ҳам ўзи қиётганлигини бошқалардан сўрамайди. Бундай ишлар ўзвидан табиий жараёнлардай кечаверади. Фақат имтиҳон пайтиа кеча кечаси билан мутоаала қилиб, ўрганиб чиққан материлни нега ҳозир домла олдида эслай олмаётганлигингиз сизни упроқ қизиқтиради ва сиз «Хотирам устида ишлашим керак» еган хулосага келасиз.

Дарҳақиқат, билиш жараёнлари ҳам маълум маънода ошқариладиган жараёнлар бўлиб, агар сиз ўз имкониятлаингизни кенгайтириш ёки иқтидор даражангизни орттиргоқчи бўлсангиз, бу жараёнларга оид маълум қоидалар ва хусуиятларни билиб олишингиз керак.

Билиш жараёнлари. Инсон онги бир қарашда яхлит нарса, слида у айрим алоҳида жараёнлардан иборат. Шунинг учун ҳам троф-муҳитни, ўзимизни билишимизга имкон берувчи онгни рганиш учун уни алоҳида психик жараёнларга бўлиб ўргана ошлаганлар. Бу жараёнлар — сезгилар, идрок, хотира, диққат, афаккур, нутқ ва бошқалардир. Бу жараёнлар шу қадар бирирлари билан боғлиққи, бирини иккинчисиз тасаввур илишнинг ўзи қийин. Масалан, кўриб идрок қилиб турган арсангизни фикрламай кўрингчи, унинг моҳиятини биласизи? Диққат билан кўрган ёки ўқиган текстингизни эслаб оласиз. Ёки бирор нарса тўғрисида фикрлаш учун бизга бир ақтда ҳам илгариги идрок образлари, ҳам эслаб қолиш аҳоратимиз, ҳам ички нутқимиз, иродамиз ва диққат керак

бўлади. Хаттоки, тасодифан қўлимизга кириб кетган зиранч берган реакциямиз ҳам эмоциялардан ташқари, ўша нарсани бу ерда қандай пайдо бўлганлиги каби қатор тафаккур жараёнларини келтириб чиқаради.

Мураккаб компьютер техникаси чиққандан кейин одамнинг ўз психик жараёнларига қизиқиши янада ортди. Энди маълумотларни қабул қилиш (анъанавий идрок деб аталувчи жараёнга ўҳшаш), уларни қайта ишлаш (тафаккурга ўхшаш) ва уларни сақлаш (хотира) ҳақида кўп гапирадиган бўлиб қолдик. Лекин бу инсондаги табиий жонли жараёнлар аҳамияти ва тарбияси масаласини янада юқори кўтарди.

Психология соҳасида экспериментал ишларнинг муваффақиятли амалга оширилиши аслида инсон психикаси кўпгина ютердан кўра мураккаблиги ва одам англаган маълумотларидан кўпроқ нарсаларни идрок қилиб, қабул қилишини исботлади. Масалан, махсус асбоблар ёрдамида аслида одам кўрмаётган ҳис қилмаётган жуда кучсиз сигналлар ҳам физиологик реакцияларни келтириб чиқараётганлиги қайд этилди. Масалан, шундай нарса аниқланганки, одам кино кўраётганда бир секундда 24 кадрни идрок қилади ва бирор тасвир кўз ўнгида гавдаланади. Психологлар шундай эксперимент қилишди: кунларнинг бирида ўзига хос тасвир намоён этилди. 24 та кадр ўрнига 25 кадр бериб, ўша 25-кадрда «Кока-кола ичинг» деган ёзув берилди. Табиий, оддий идрок бу битта кадрни илғамайди. Лекин кино театр буфетида ушбу ичимликни ичиш кадрдан кейин 18 фоизга ошган. Демак, аслида онг бу маълумотни қабул қилган, лекин реал англаш, ойдинлашув рўй бермаган экан.

Аналогик холат хотирамизда ҳам тез-тез рўй беради. Кимдир учратиб қоламизда, ўйланамиз: қаерда кўрган эканман. Ҳеч эслолмайсиз, лекин юзи, кўзи ва бошқа сифатлари таниш дай. Буни ҳам шундай изоҳлаш лозимки, одам кўрган кечирганлари аслида мияда сақланади, биз онг соҳасига олиб римларинигина чиқара оламиз. Фақат, касал бўлиб ёки бирор нарсадан қаттиқ ташвишга тушганимизда калламизга ҳар хил ўй-фикрлар келаверади. Ўшалар аслида бор нарсаларнинг бетиёр тикланиши.

Онгдаги маълумотларнинг аслида миямиздагилардан кам лигининг асосий сабаби — одам ҳар қандай маълумотни *сараб, танлаб қабул қилади,* ўзи учун «аҳамиятсиз» деб баҳоланган нарсага диққат ҳам қилмайди, эсга туширмайди ҳам. У ўз онгида барча мавжуд маълумотни ўзига хос тарзда қайта ишлайди, ўзгартиради. Шунинг учун ҳам ҳар бир инсон ўзига хос қайтарилмасдир-индивидуалдир, дейилади. Билиш жараёнларидаги индивидуаллик сабабларини тушуниш учун энг муҳим билиш жараёнлари билан танишамиз.

Идрок ва идрок қилиш қонунлари. Психологларнинг фикрича, инсон ниманики идрок қилса, уни *фигура ва фон*да идрок қилади. Фигура — шундай нарсаки, уни аниқ англаш, ажратиш, кўриш, эшитиш ва туйиш мумкин. Фон эса аксинча, ноаниқроқ, умумийроқ нарса бўлиб, аниқ объектни ажратишга ёрдам беради. Масалан, гавжум бозорда кетаётган тақдирда ҳам ўз исмимизни биров айтиб чақирса, дарров ўша тарафга қараймиз. Исм — фигура бўлса, бозордаги шовқин-фон ролини ўйнайди. Бошқача қилиб айтганда, биз бирор нарсани идрок қилаётган пайтимизда уни албатта бирор фондан ажратиб оламиз. Масалан, гул бозорида айнан қип-қизил атиргул сизга ёқиб қолиб, ўшани харид қиласиз, қолган гуллар фондай онгингиз активига ўтмайди.

Шундай қилиб, *идрок — бу билишимизнинг шундай шаклики, у борлиқдаги кўплаб, хилма-хил предмет ва ходисалар орасида бизга лозим пайтда керак бўлган объектни хосса ва хусусиятлари билан яхлит тарзда акс этишимизни таъминлайди.* Яъни, идрокнинг асосида нарса ва ходисанинг яхлитлашган образи ётадики, бу образ бошқаларидан фарқ қилади. Идрок ўзига нисбатан соддароқ бўлган *сезги* жараёнларидан ташкил топади. Масалан, олманинг шаклини, ҳидини, мазасини, рангини сезамиз, яъни алоҳида-алоҳида хоссалар онгимизда акс этади. Бу — сезгиларимиздир. Сезгилар яхлит тарзда идрок жараёнини таъминлайди. Лекин олимлар идрокни сезгиларнинг оддийгина, механик тарз-даги бирлашуви, деган фикрга мутлоқ қаршилар. Чунки идрок онгли, мақсадга қаратилган мураккаб жараён бўлиб, унда шахснинг у ёки бу объектга шахсий муносабати ва идроктаги фаоллиги акс этади. Масалан, бунинг исботи учун кўпинча **Рубин фигураси** тавсия этилади. Унда иккита қора профиль оқ фонда берилган. Бир қарашда айримлар бу расмларга қараб, «Бу — ваза» деб атаса, бошқалар уни бир-бирига қараб турган икки киши юзининг ён томондан кўриниши, деб таърифлаши мумкин. Шуниси характерлики, биринчи марта шу расмни кўрган одам уни яхлит идрок қилиб, нима эканлигини *тушунишга* харакат қилади, лекин бирор фигурани кўргач, маълум вақтгача бошқасини кўрмай туради. Агар шу идрок даражаси бўлса, яъни яна ниманидир кўришни хохламаса, у иккинчи фигурани кўрмаслиги ҳам мумкин. Бу биздаги идрок жараёнларининг фаоллигимизга, объектга муносабатимизга бевосита боғлиқлигини кўрсатиб турибди. Иккинчидан, идрок бизнинг

кайфиятимизга ҳам боғлиқ. Ташвиш билан йўлакчадан ўтиб
таётиб, оёғингиз тагидаги нарса тугул, рўпарадаги одамни
кўрмай қолишингиз мумкин. Ёки санъат музейида томо
қилиб юрган икки киши бир расмда тамоман ҳар хил нар
ларни, элементларни кўриши мумкин. Яхши кайфиятда, ях
дустлар компаниясида истеъмол қилган таом сизга жуда ма
лидай туюлади. Агар талаба бирор фан предметидан қарз
бўлиб қолса, оч қорнига еган ширин таоми ҳам «таътимайд
хатто нима еганини ҳам унутиб қўяди. Ёмон кайфият кўп
қора, нурсиз рангларни идрок қилишга мойил бўлса, ях
кўтаринки кайфият, аксинча, ҳамма нарсани энг ёқимли ра
ларда «кўради». Бу яна бир бор идрокнинг оддийгина акс эт
риш ёки билиш жараёни эмас, балки шахсдаги фаол устан
каларга боғлиқ бўлган, мантиқан асосланган онгли жар
эканлигини исботлайди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, шахс идрок қилиши жа
ёнларига хос бўлган бир нечта қонуниятларни белгилаймиз:

А. **Фигура ва фоннинг илгариги харакатга боғлиқлиги қону**
Бу қонуннинг маъноси: одам илгариги тажрибасида бўлган,
восита тўқнаш келган нарсаларини идрок қилишга мо
бўлади. Агар бирор предметни у илгари фигура сифатида ид
қилган бўлса, демак, кейинги сафар ҳам уни айнан фигура
идрок қилади, агар фон бўлган бўлса, табиий, фондай қа
қилади. Бу қонуннинг ҳаётдаги ўрни чет давлатларда борган
ристлар тажрибасига таяниб тушунтирилиши мум
Ўзбекистонликлар Ер куррасининг қайси бурчагида бўлмас
ўзбек дўпписи ёки атлас кўйлакни жуда тез илғаб оладилар
суюниб кетадилар ҳам. Ёнидаги шериглари ўзбек бўлса ҳам.
нан дўппили ўзбекни кўриб, кўзлари яшнаб кетади. Бо
миллат вакиллари, масалан, нигериялик ҳам миллий кўйла
юрган бўлиши мумкин, лекин ўзбек турист учун бу кийим
эди, фонлигича қолади ҳам.

Б. Идрокнинг константлилиги қонуни. Бу қонун ма
маънода олдингисига боғлиқ. Яъни бунда ҳам илгариги тажр
катта роль ўйнайди. Маъноси: одам ўзига таниш бўлган нар
ларни ўша хосса ва хусусиятлар билан ўзгаришсиз ид
қилишга мойилдир. Масалан, самолёт ичида ўтириб
қараганмисиз? Автомобил йўллари, уларда харакат қилаё
машиналар кичкина кўринади, лекин биз уларни ҳозир к
райиб қолган, деб идрок қилмаймиз-ку? Аслида

қорачиғимиздаги акс кичкина бўлса-да, уларни ўзимиз тўғрилаб» алоҳида предметлар сифатида идрок қилаверамиз.

Бу ўринда бир этнографнинг Африкадаги кузатиши характерли. У кунларнинг бирида пигмейлар деб аталувчи қабила вакилларидан бири билан қуюқ ўрмондан чиққан (бу қабиланинг умри қалин ўрмонда ўтади). Рўпарада яйловда сонсиз моллар подаси ўтлаб юрган бўлган. Этнограф уларни оддий моллар подаси сифатида идрок қилган, пигмей эса уларни чумолиларга ўхшатиб, уларнинг кўплиги ва кичиклигидан хайратланган. Олимда идрокнинг константлиги намоён бўлган бўлса, унинг шеригида унинг бузилганлиги кузатилган.

Демак, идрокимизнинг константлиги, яъни илгариги тажриба асосида нарсаларнинг хосса ва хусусиятларини ўзгартирмай, турғун холда яхлит тарзда идрок қилиш хусусияти бизга ташқи муҳитда тўғри мослашувимиз, нарсалар дунёсида адашмаслигимизни таъминлайди. Константлик — «constanta» сўзидан олинган бўлиб, ўзгармас, доимий деган маънони билдиради.

В. Кутишлар ва тахминларнинг идрокка таъсири. Кўпинча бизнинг идрокимиз айни пайтда биз нималарни кутаётганимизга боғлиқ бўлиб қолади. Биз ўзимиз куттандан ҳам кўп пайтларда ўзимиз кўргимиз келган нарсаларни кўрамиз, эшиттимиз келган нарсани эшитамиз. Масалан, сонлар қаторида пайдо бўлган В ҳарфи узоқдан албатта 13 сонидай идрок қилинади, ёки аксинча ҳарфлар орасидаги 13 «В» га жуда ўхшайди. Кечаси ёлғиз қолиб кимнидир кутаётган бўлсангиз, ҳар қандай жуда секин шарпа ҳам ёқ товушларига ўхшайверади. Соғинган дўстингизга бирор жиҳати билан ўхшаш бўлган одамни кўрсангиз-чи?

Шундай қилиб, инсон идроки шахсий маъно ва аҳамият касб этган маълумот воситасида онгдаги бўшлиқни тўлдиришга ҳаракат қилади. Бировнинг орқадан чақиришини кутаётган бўлсангиз, негадир албатта, бош ҳарфи тўғри келган исмни айтса ҳам тезгинада ўша томонга ўгирилиб қарайсиз. Айнан шундай ходисалар баъзан идрокдаги хатоликларнинг келиб чиқишига олиб келади. Америкалик Дж. Бэгби деган олим стереоскоп орқали америкалик ва мексикалик болаларга шакли ўнчалик аниқ бўлмаган слайдларни бирин-кетин кўрсатган. Америкалик болалар уларни бейсбол ўйини, оқ сочли қиз ифодаланган десалар, мексикалик болалар уларни буқалар жанги, қора сочли қиз, деб таърифлаганлар. Кўпчилик болалар эса кўрсатилган иккита расмдан фақат биттасини кўрганини эъти-

роф этганлар. Демак, бизнинг идрокимиз, унинг мазмуни м
даний ва маънавий муҳитга ҳам боғлиқ бўлиб, бу кутишлар т
зимидан келиб чиқаркан.

Г. Ўзгармас маълумотнинг идрок қилинмаслиги қонуни. қонуннинг моҳияти шундаки, мунтазам таъсир этувчи маълум онгда узоқ ушлаб турилмайди. Масалан, ўтирганингизда соатни тиккилашини эшиттанмисиз? Ҳа, товуш эшитилади, лек маълум вақт ўтгандан сўнг гўёки у йўқ бўлиб қолгандай — эш тилмайди. Ёки эксперимент шароитида ёлғиз битта нуқтад ёруғлик манбаи кўзга таъсир эгилиб, кўз ҳам шу нуқта билан б вақтда харакатга келтириб турилганда, 1—3 секунддан сўнг од ёруғлик манбаини кўрмай қўйгандек. Шунга ўхшаш эксперимен лар барча идрок турларида ҳам синалган. Паст оҳангли куй х маълум вақтдан кейин эшитмагандай ҳисни келтириб чиқаришн синаб кўришингиз мумкин.

Нутқ воситасида хадеб бир хил сўзларни қайтараверш псх хотерапевтик практикада гипнотик холатни келтир чиқарувчи омил сифатида ишлатилади. Чунки бир хил сўзл хадеб қайтарилаверса, улар ўзининг маъно-моҳиятини йўқотади. Масалан, кўчаларда юрадиган «фолбинлар» кўрганмисиз? Улар автоматик тарзда айтадиган сўзлари асл уларнинг ўзлари учун умуман маъносини йўқотган («бахтинг очаймми, тахтингдан очаймми?» ва ҳоказо шунга ўхшаш сўзл Ҳар қандай ҳаракат хадеб қайтарилаверса, «психолог тўйиниш» ҳодисаси рўй беради ва харакатлар автоматлаш унинг айрим деталлари умуман онг назоратидан чиқади. Ма лан, маҳоратли раққоса ҳар қандай рақсга ҳам чиройли, жози бали ҳаракатлар билан ўйин тушиб кетаверади.

Д. Англанганлик қонуни. Идрок қилаётган шахс учун фа ранинг англанганлги, унинг зарурати ва маъноси ка аҳамиятга эга бўлади. Агар биз кузатаётган предмет, эшитаёт нутқ ёки ҳис қилаётган нарсамиз маъносиз, тушунарсиз, н ниқ бўлса, биз жуда тез чарчаймиз ва толиқамиз. Масалан, той тилини билмайдиган одам шу тилда сўзлашувчилар орас тушиб қолса, психологик жиҳатдан жуда қийналади. Яъ *бизга барча нарсаларда бирор маъно ва мазмун керак.* Одам од да тушунадиган нарсасинигина идрок қилади. ҳаттоки, маър зачининг бугун тушунтираётган маърузасидаги фактлар сизни тушунчаларингиз ва билим доирангиздан узоқ бўлса, проф сорга қараб ўтирган бўлсангиз ҳам унинг гаплари қулоғингиз

рмайди. Шундай пайтларда «Нима деяпти ўзи?» деб шнимиздан сўраб қўямиз ҳам, зеро маърузаси ўша биз учун рдон бўлган ўзбек тилида гапираётган бўлса ҳам. Синаб риш учун ўртоғингизга бир нечта сўзлардан иборат қаторни ринг. Улар орасида мазмунан бир-бирига боғлиқ бўлмаган лар, хаттоки маъносиз (тескарисига ёзилган сўзлар) бўлсин. ага 2—4 та таниш ўзбек тилидаги сўзлардан аралаштиринг. р дақиқа мобайнида қараб, эслаб қолганини қайтаришни расангиз, ўша 2—4 та сўзлардан бошқаларни деярли ўрмаганининг» гувоҳи бўласиз.

Е. Тахминларни текшириш жараёнида идрок қилиш. Биз идк жараёнида илгариги тажрибага таянганимиз билан кўпинча ашамиз, баъзан эса ўзимиз учун янгиликлар очиб, тажрибаянада бойитамиз. Илгариги тажриба ва келажакни башорат лиш инсонга хос хусусият бўлиб, бизнинг сезги органларииз орқали келадиган маълумотларнинг кўлами ва имкониятрини янада оширади. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда, *рок-ташқи муҳит тўғрисидаги тахминларимизни исбот лишга қаратилган фаол жараёндир.* Биз бевосита идрокимиз агига етолмаётган», «тушунмаётган» нарсаларни бевосита ҳис лгимиз, қўлимиз билан ушлаб кўргимиз, улар билан ишламиз келади. Яъни, идрок қилинаётган нарсада ноаниқлик, р пайдо бўлса, биз «Бу нима бўлди?» деган савол асосида кмин қила бошлаймиз ва уни текшириш учун ҳаракат ламиз. Айнан ҳаракатлар, амалий ишлар идрокимиз имконитари ва чегаралари кенгайтиради ва англашга ёрдам беради. унинг учун ҳам ҳар бир ишни бошлашдан аввал нимага эгаиз, нима керак ва нима қилсак, тезроқ яхши натижага эга ламиз, деган савол билан ўзимиздаги тажрибада бўлган бимларимиз билан унчалик аниқ бўлмаган маълумотларни тазуга солиш ва имкон борича нутқимиз, ҳаракатларимиз бин реал тажрибани кенгайтиришга интилишимиз керак. Шунй қилиб, бир қарашда оддийроқ туюлган идрок ҳам инсон лимлари, тушунувчанлиги ва фаоллиги билан боғлиқ психогик жараён бўлиб, у аслида шахсий тажрибамизнинг бирламасоси ва базасидир. Англанган ва шахснинг тажрибасига айнган маълумотлар яна бир муҳим психик жараён-хотирада ўз сини топади.

Хотира ва шахс тажрибасининг бойлиги. Одам кўрган, ҳис лган ва эшитган нарсаларининг жуда оз миқдоринигина эс-

лаб қола олади. Маълум бўлишича, бир вақтнинг ўзида онгида 7 тадан ортиқ белгига эга бўлган маълумотнинг қол қийин экан. Бу еттита сўз, сон, белги, нарсанинг ш бўлиши мумкин. Агар телефон рақамлари 8 та белгили бўлга уни ёдда сақлаш анча қийин бўларкан. Демак, онгнинг тан чанлиги ва маълумотларни саралаб, териб ишлатиши яна психик жараённи-хотирани билишимиз лозимлигини билд ди. ***Хотира*** *— бу тажрибамизга алоқадор ҳар қандай м мотни эслаб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш ва унутиш б боғлиқ мураккаб жараёндир. Хотира ҳар қандай тажриба алоқадор маълумотларнинг онгимиздаги аксидир.*

Одатда биз бирор бир материални ўқийдиган бўлсак, ҳеч бир ўзгаришсиз эслаб қолишга ҳаракат қиламиз. Л ажабланарлиси шундаки, борган сари материал ма ўзгаришларга юз тутиб, хотирада дастлабки пайтдагис бошқачароқ бўлиб сақланади. Баъзи бир материал ёки маъл хоҳласак ҳам хотирадан ўчмайди, бошқаси эса жуда к хоҳласак ҳам керак пайтда ёдимизга туширолмаймиз Бу саволлар, инсон билиш жараёнларидаги энг муҳим сав бўлиб, баъзан ўз тараққиётимиз ва камолотимизни ҳам шундай омилларга боғлагимиз келади.

Маълум бўлишича, инсон мияси ҳар қандай маълу сақлаб қолади. Агар шу маълумот бирор сабаб билан одамга к бўлмаса, ёки ўзгармаса, у онгдан табиий тарзда йўқолади. Л ҳар доим ҳам бизнинг профессионал фаолиятимиз манфаатла мос маълумотларни эсда сақлаш жуда зарур ва шунинг учу кўпчилик атайлаб хотира тарбияси билан шуғулланади.

Инсон хотирасининг яхши бўлиши, яъни кечинмаларимиз, кўрган-кечирганларимизнинг мазм тўлароқ миямизда сақланиши қуйидаги омилларга боғлиқ:

- эсда сақлаб қолиш билан боғлиқ ҳаракатларнинг я ланганлик даражасига;
- шахснинг ўзи шуғулланаётган ишга нечоғлик қизи билдираётганлиги ва шу ишга мойиллигига;
- шахснинг бевосита фаолият мазмуни ва аҳамиятига м сабатининг қандайлигига;
- шахснинг айни пайтдаги кайфиятига;
- иродавий кучи ва интилишларига.

Хотира жараёнлари шахснинг фаолиятдаги ютуқл боғлиқ бўлгани учун ҳам, унинг табиати, қандай кечиш

лаб олимлар аҳамият берганлар. Масалан, нима учун одам у и бу маълумотни хотирада сақлайди, деган саволга турли имлар турлича жавоб берадилар. Масалан, физиологлар унинг бабини мияда ҳосил бўладиган нерв боғланишлари — ассо-ациялар билан боғлашса, биохимиклар-рибонуклеин кислота НК) ва бошқа биохимик ўзгаришлар оқибатидадир, деб ту-нтирадилар.

Психологлар эса хотирани доимо инсон фаолияти, унинг шахс ун аҳамияти ва мотивлар характери билан боғлайдилар. Чунки ахснинг йўналганлиги, унинг ҳаётдаги мавқеи ва билиятларининг ривожланганлик даражаси айнан хотирасининг змунига боғлиқ. Шунинг учун хаттоки, шундай гап ҳам бор: Имани эслашингни менга айт, мен сенинг кимлигингни айта-ан».

Амалий нуқтаи назардан хотиранинг самарадорлиги ва уни ув ва меҳнат фаолияти жараёнида ошириш катта аҳамиятга а. Чунки кўпинча одамлар орасида ишчанроғи, ўқувчи ёки та-балар орасида билимлироғи ҳам бир қарашда хотирасининг чи билан бошқалардан ажралиб туради. Буюк бобокалонимиз мир Темурнинг хотираси ҳақида афсоналар юради. Масалан, у қўл остидаги бекларнинг нафақат исмини, балки отасининг смларини ҳам ёддан биларкан, учрашувларда бевосита номи-и айтиб мурожаат қиларкан. Бу фазилат ҳам унинг ўз қўл ос-дагилар орасида обрўининг баландлигига таъсир кўрсатган. мериканинг машҳур Президентларидан Авраам Линкольн ҳам а шундай феноменал хотирани ўз яқинлари ва иш юзасидан билан боғлиқ бўлган ходимларга нисбатан намоён этиб, лол олдирган экан. Демак, хотира тарбияси, уни керакли йўсинда ивожлантириш — керак бўлса, шахсий обрў ҳамда ишдаги са-ара масаласи билан бевосита боғлиқ экан.

Умуман, ***хотиранинг самарадорлиги*** *эслаб қолишнинг кўлами и тезлиги, эсда сақлашнинг давомийлиги, эсга туширишнинг ниқлиги билан боғланади.* Демак, одамлар ҳам айнан шу сифат-арга кўра ҳам фарқланадилар:

- материални тезда эслаб қоладиганлар;
- материални узоқ вақт эсда сақлайдиганлар;
- истаган пайтда осонлик билан эсга тушурадиганлар.

Баъзи одамларнинг хотирасига хос жиҳатларни туғма деб ташади. Тўғри, олий нерв тизими, унинг ўзига хос ишлаш ху-усиятлари хотиранинг ўзига хос индивидуал услубини белги-

лаши мумкин. Лекин ҳаётда кўпинча шахснинг билиш жа
лари ва сезги органларининг ишлаш қобилиятларига бо
тарзда ажралиб турадиган типлари ҳақида гапиришади. М
лан, айрим одамлар кўрган нарсаларини жуда яхши
қолади, демак, уларнинг ***хотираси кўргазмали — образли*** бў
кўзи билан кўрмагунча, нарсанинг моҳиятини тушунмайди
Бошқалар эса ўзича фикрлаб, номини айтиб, мавҳум тарзд
саввур қилмагунча, эслаб қолиши қийин бўлади. Бундайла
— ***мантиқий хотира*** типи вакилларидар. Яна бир типли о
лар бевосита ҳис қилган, «юрагидан» ўтказган, унда б
ёркин эмоционал образ қолдиролган нарсаларни яхши
қоладилар, бу — ***эмоционал хотирадир***. Лекин яна бир хо
эгалари борки, уларни ***феноменал хотира*** соҳиблари деб ат
ди. Психологияга оид китобларда ана шундай хотирага
бўлган кишилар тўғрисида кўп ёзилган. Бу шундай кишила
улар бир вақтнинг ўзида нисбатан жуда катта ҳажмдаги м
мотларни эсда сақлай олади ва эсга туширади. Масалан,
хий шахслар орасида Юлий Цезарь, Наполеон, Моцарт, Г
шахмат устаси Алехин каби инсонлар хотираси ана шунда
ёб бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор. Таниқли, рус псих
ва нейропсихологи А. Р. Лурия ҳам ана шундай хо
соҳибларидан бири-асли касби журналист бўлган Шереше
деган шахс хотирасини атайлаб узоқ вақт мобайнида ўрг
Унинг хотираси шундай эдики, Дантенинг «Илоҳийлик
дияси»дан олинган узундан-узоқ парчани бир марта қара
гандан сўнг, 15 дақиқадан сўнг сўзма-сўз айтиб беролган
нисси характерли эдики, комедия унга нотаниш бўлган ит
тилида ёзилган эди. Кўпчиликни қандай қилиб яхши,
таҳкам эсда сақлаб қолиш муаммоси қизиқтирса, Шере
ский учун қандай қилиб унутиш масаласи мураккаб эди
хотира образлари доимо қийнар, кўрган нарсалари кўз о
гавдаланаверар эди. Қандай қилиб эслаб қоласиз? деган са
у шундай жавоб берган: мен «материални» ўзимга таниш
вимли бўлган Москва кўчаларига жойлаштираман. Бир
бир материалнинг бир бўлаги ўша «кўчанинг» салқин гу
ерига тушиб қолиб, эсга тушириши анча қийин бўлган
Шунга ўхшаш ҳар бир феноменал хотира эгаларининг
хос эслаб қолиш услублари бўлар экан.

Шотландиялик математик А. Эткин 1933 йили 25 та бир-
билан боғланмаган сўзлардан иборат икки қаторни

қолиб, ҳеч бир хатосиз уни 27 йилдан кейин эсга тушира олган. «Қилич ва қалқон» кинофильмидаги рус разведчиги И. Вайснинг нацистлар томонидан режалаштирилган биринчи навбатда батамом йўқ қилиниши лозим бўлган объектлар — шифрлари билан кўрсатилган рўйхатини бир карра кўриб чиқиб, бир неча дақиқадан сўнг эсга туширганини эсланг. У ҳам гўёки, кўриб тургандай ўша рўйхатларни қайтадан ўқигандай, такрорлайди. Тарихда бундай кишилар бор ва улар бизнинг орамизда ҳам йўқ эмас. Муҳими шундаки, ана шу феноменал хотирани шахс ва жамият манфаатига мос тарзда унумли ишлата билишдир.

Эсда сақланган маълумотни хотирадан чиқариб олиб, қайта тиклаш ҳам муҳим муаммо. Чунки кўпинча биз хотирамизда кечагина ўқиган ёки яқиндагина ўқитувчимиз айтиб берган маълумотнинг борлигини биламиз-у, лекин керак вақтда уни эсга тушира олмаймиз. Маълумотни хотирадан чақириб олиш омилларига қуйидагилар киради:

Маълумотнинг англанганлиги. Биз ўзимиз тўла англаган, тушунган нарсаларни осонроқ эсга туширамиз. Масалан, алфавитни жуда осон эсга туширамиз, ёки 1, 2, 3, 4 ва ҳоказо тартибли сонларни бир кўргандан сўнг у миллионгача бўлса ҳам эсга туширишимиз сираям қийин эмас. Лекин шу сонлардан бор йўғи 7 — 8 тасини тескари ёки аралаш тартибда ёзилган бўлса, уларни эсга тушириш анча мушкул бўлади. «Психология» ёзувини эсга тушириш жуда осон, лекин «и п и о х о я с л г» ҳарфлари тўплами айнан ўша ҳарфлардан иборат бўлса ҳам сира эсга тушира олмаймиз. Демак, материални яхшилаб эсда сақлаш ва эсга тушириш учун уни тушуниш ва англаш керак. Мазмунини ва моҳиятини тушунган холда иложи бўлса, ўзимиздаги қизиқишларга боғлай олишимиз керак.

Кутилмаган маълумот. Кутилмаганда пайдо бўлган янги ва яхши маълумот ҳам яхши эсга тушади. Масалан, сонлар қаторида берилган битта ҳарф, ёки аксинча, ҳарфлар орасидаги битта сон, узун жумлалар орасида пайдо бўлган қисқа жумла эсга тезроқ ва аниқроқ тушади. Бунинг оддий сабаби — биз кутилмаганда пайдо бўлган маълумот ёки нарсага ҳайратланамиз, жонли эмоциялар билан жавоб берамиз, бу эса яхши эслаб қолишга ва керак бўлганда, ёрқин тиклашга асосдир.

Маълумотнинг мазмун ёки шакл жиҳатдан бир-бирига яқинлиги. Масалан, агар кўплаб бир-бирига боғлиқ бўлмаган сўзлар орасида «эркак» ва «аёл» сўзлари пайдо бўлган бўлса,

биттасининг эсга туширилиши иккинчисининг ҳам эсда тикла
нишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам ўқув режасига кири
тилган барча фанлар шундай бирин-кетинликда бериладики
бирини ўзлаштириш иккинчисининг ҳам ўзлаштирилиши, би
бирини тўлдиришга хизмат қилсин.

Эсда сақлаш вақти билан эсга тушириш вақти ўртасида фарқ. Одамда берилган маълумотни идрок қилиш ва шу орқал
эсда сақлаш вақти қанчалик кўп бўлса, эсга тушириш ҳа
осонроқ бўлади. Шунинг учун ҳам узоқ муддатли хотира
сақланадиган информация узоқ вақт мобайнида, кўпинча б
неча марта қайтариб берилади, қисқа муддатлида эса бир ма
та, қисқа фурсатда берилади ва шу нарса эсга тушириш кер
бўлганда, тикланмайди. Масалан, бирор текстни компьютер
киритиш учун ўртоғингизга бериб, кейин нималарни киритг
нини сўранг. Жавоб аниқ: «Эсимда йўқ». Яъни маълумотни
умумий мазмуни ёдда қолса ҳам, асосий тушунчалар ва моҳи
эсда қолмайди.

Шундай қилиб, хотира фаол жараён бўлиб, у шахснинг
ёки бу турли маълумотлар билан ишлаш малакасига, унга м
носабатига, материалнинг қимматини тасаввур қилишига бе
сита боғлиқ бўлади. Энг характерли нарса шуки, инсон фа
эшитган маълумотининг 10 фоизини, эшитган ва кўрган на
сасининг 50 фоизгачасини, ўзи фаол бажарган ишларини
деярли 90 фоизини ёдда сақлайди. Бу кўплаб психологик эксп
риментларда исбот қилинган. Шахснинг ўзи ўйлаб топиб,
бевосита бажарган ишлари жуда осон эсга тушади. Бу ходи
психологияда *генерация эффекти* деб аталади. Агар талаба ё
ўқувчи ҳам ўзи бирор теоремани мустақил равишда ис
қилган бўлса, ёки бирор хулосага мустақил равишда келол
бўлса, ўқитувчи тушунтирган ҳодисага яқин нарса тўғрис
ўртоқларига сўзлаб берган бўлса, албатта уни хоҳлаган пай
осонгина эсга туширади. Шунинг учун ҳам охирги пайтлар
ўйин методлари, мунозара методларидан ўқув жараёнида
кенг фойдаланилмоқда. Хаттоки, катталарни қисқа фурса
ўқитиш ва малакаларини оширишда ҳам турли хил ама
ўйинлардан, ижтимоий психологик тренинглардан фойда
нишнинг маъноси ҳам шунда — яхши ва тез эслаб қолиш ҳа
самарали эсга тушириш. Иқтисодий ўқувларда турли хил «к
стади»ларни тахлил қилиш ва ўз нуқтаи назарича мақ

ҳаракат шакллари қарорлар қабул қилиш ҳам мутахассислар малакасини оширишга самарали таъсир кўрсатади.

Шу ўринда хотиранинг саккиз қонунини эслаб қўйишни таклиф этамиз:

1. **Англанганлик қонуни.** Оддий, лекин мураккаб қонун, яъни берилган материални қанчалик чуқур англасак, шунчалик уни мустаҳкам хотирада муҳрлаган бўламиз.

2. **Қизиқиш қонуни.** Анатоль Франс: «Билимларни яхши ҳазм қилиш учун уни иштаҳа билан ютиш керак» деганда, албатта, материалга жонли қизиқиш билан муносабатда бўлишимиз, ва уни яхши кўришимиз кераклигини назарда тутган.

3. **Илгариги билимлар қонуни.** Маълум мавзу юзасидан билимлар қанчалик кўп бўлса, янгисини эсда сақлаб қолиш шунчалик осон бўлади. Масалан, илгари ўқиган бирор китобни қайтадан ўқиб, уни янгидан ўқиётгандай ҳис қилсангиз, демак, сиз илгариги тажрибангиз етишмаганлигидан уни яхши ўзлаштира олмаганлигингизни ҳис қилишингиз мумкин. Демак, эски билимлар ҳам тажрибага айлангандагина, янгиларига замин бўла олади.

4. **Эслаб қолишга тайёрлик қонуни.** Бирор материални эслаб қолишдан аввал, бўлғуси ақлий ишга қандай ҳозирлик кўрган бўлсангиз, шунга мос тарзда эслаб қоласиз. Масалан, физика ўқитувчисининг барча дарслари сизга доимо маъқул бўлган бўлса, Сиз: «Бугун ҳам янги нарса ўрганиб чиқаман», деб ўзингизни ишонтирасиз ва оқибатда натижа ҳам яхши бўлади. Ёки вақтга нисбатан тайёрлик ҳам шундай. «Бир амаллаб имтиҳон топширсам, кейин қутуламан», деб дарсга тайёрланган бўлсангиз, имтиҳон тугагач, гўёки миянгизни биров «ювиб қўйгандай» тасаввур ҳосил бўлади. Агар материални мутахассис бўлишим учун жуда керак, деб умрингиз охиригача муҳимлигини англасангиз, у нарса хотирада муқим сақланади.

5. **Ассоциациялар қонуни.** Бу қонун ҳақида эрамиздан аввал Арасту ҳам ёзган эди. Қонуннинг моҳияти шундаки, бир вақтда шаклланган тасаввурлар хотирада ҳам ёнма-ён бўлади. Масалан, айни конкрет хона ўша ерда рўй берган ходисаларни ҳам эслатади.

6. **Бирин-кетинлик қонуни.** Харфларни алфавитдаги тартибида ёддан айтиш осон, уни тескарисига айтиш қийин бўлганидек, хотирада ҳам маълумотларни маълум тартибда жойлаштиришга ва керак бўлганда, тартиб билан бирин-кетин тиклаш мақсадга мувофиқдир.

7. **Кучли таассуротлар қонуни.** Эслаб қолинадиган нар тўғрисидаги биринчи таассурот қанчалик кучли бўлса, ун алоқадор образ ҳам шунчалик ёрқин бўлади. Бундан ташқар сиз учун аҳамиятли ва жозибали маълумотлар оқимида эслан ётган материал ҳам яхши эсга туширилади.

8. **Тормозланиш қонуни.** Ҳар қандай муайян маълум ўзидан олдинги маълумотни тормозлайди. Шунинг учун уни ўчиб кетмаслиги учун янгини эсда сақлашдан аввал му таҳкамлаш чораларини кўришингиз керак.

Демак, яхши кучли билимларга эга бўлиш учун ҳар бир пре мет ёки фаннинг мавзуларини ўзига хос тарзда ёқтира олиш хотирада сақлаш услубларини ишлаб чиқишингиз керак экан. Л кин албатта, математика фанидан кейин физикани, тарихд кейин адабиёт фанини, шеър ёдлашни уйқу олдидан амал оширмасликни маслаҳат берамиз. Идрок ва хотира жараён ринининг самарадорлиги яна бир муҳим психик жараёнга боғлиқ у онгни у ёки бу идрок қилинадиган ва эслаб қолинадиган объ ёҳуд предметга йўналтириб туради. Бу психик жараённи психо гияда ***диққат*** деб аташади. Диққат — шундай психик жараёнки шахс онгининг нарса ва ходисаларга йўналганлигини акс эттир ди. Диққат ҳам таълим-тарбия тизимида бошқариладиган жара дир. Талабалар ўз фаолиятларида унинг салбий жиҳатларини билишлари керак. Бу биринчи навбатда — паришонхотирлик лан боғлиқдир. Бу сифат иш ва ўқиш фаолиятида самарадорли пасайтиради, диққатнинг узоқ вақт давомида жадал бир нар қаратишда лаёқатсизликда, тез-тез ва осон бўлиниб туришида моён бўлади. Шунингдек, диққатнинг хаддан ташқари харакатч лиги (кўчувчанлиги) ва аксинча, харакатсизлиги (барқарорли каби хусусиятлари ҳам кузатилади. Юқорида биз алоҳида таъкл лаган психик жараёнлар — идрок, сезгилар, диққат ва хотира о ектив оламнинг одам томонидан акс эттирилишини таъминлай ушбу мазмуннинг тахлилий ўзлаштирилиши эса тафаккур жараё воситасида амалга ошади.

Мавзу юзасидан таянч сўзлар: перцепция, идрок, хоти ассоциация, константлик, диққат, паришонхотирлик.

Мавзу юзасидан топшириқлар:

Семинар машғулотларида муҳокама қилинадиган саволлар:

1. Идрок ва бошқа билиш жараёнлари. Сезги ва идрок.
2. Идрокнинг турлари ва намоён бўлиши.
3. Идрок қонунлари ва уни бошқариш.
4. Хотира ва унинг инсон ҳаётида роли.

5. Хотира жараёнлари: эсда сақлаш, эсга тушириш ва эслаб лиш.
6. Хотирани ўстириш ва тарбиялаш қонунлари.

Рефератив ишлар учун мавзулар:

1. Идрокнинг инсон хатти-харакатлари билан алоқаси.
2. Идрок образларининг шаклланишига олиб келувчи омиллар.
3. Идрокнинг англанганлиги. Идрок ва тафаккур.
4. Хотирадаги индивидуал фарқлар.
5. Психологиядаги хотира назариялари.
6. Хотирани ўстирувчи психологик омиллар.

Машқлар.

1. Экспериментларнинг бирида бир гуруҳ ўқувчиларга бешта ифметик вазифани бажариш топшириқи берилди. Бошқа бир сперимента да шу ўқувчиларга топшириқ берилгач, 15 дақиқа тач аналогик вазифани ўйлаб топиш вазифаси ҳам берилди. ксперимент тугагач, иккала гуруҳдан ҳам берилган топшириқларни эсга тушириш сўралди. Қайси гуруҳ яхши эслаб олади ва нима учун?

2. Ўтган материални хотирада яхши сақлаб қолиш учун итувчилар сизларга қандай маслаҳатлар беришган? Улардан ташқари сизнинг ўзингизнинг индивидуал эсда сақлаш ва эсга тушириш усулингиз борми?

3. *Хотирангизни ўстириш учун қуйидаги машқни бажаринг:*

Агар ёнингизда бирор ўртоғингиз бўлса, ундан қуйидаги сонлар қаторини бир хил темпда ўқиб беришни сўранг. Сиз унинг орқасидан овоз чиқариб, такрорланг. Агар ўзингиз мустақил бажармоқчи бўлсангиз, қаторларга бирин-кетин оқ қоғоз ёрдамида ўтиб, кейин хотирангизни текширинг. Эсингизда қолган сонларни қоғозга ёзинг ва нечта сонни ва қайси қаторларни тўғриоқ эсда олиб қолганлигингизни аниқланг:

972
1406
39418
067285
3516927
58391204
764580129
2164089573
45382170369
870932614280

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Брунер Д. С. Психология познания. — М., 1977
2. Вертгеймер М. Продуктивное мышление. — М., 1987
3. Выготский Л. С. Развитие высших психических функ
М., 1960
4. Грановская Р. М. Элементы практической психоло
СПб, 1997
5. Дьюи Д. Психология и педагогика мышления. — М., 1
6. Емельянов Ю. Н. Активное социально-психологиче
обучение. — Л., 1985
7. Немов Р. С. Психология. — Кн. 1. Общие основы псих
гии. — М., 1994
8. Психология. Учебник. — Под ред. А. Крылова, — М., 1
9. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. —
1999
10. Рогов Е. И. Настольная книга практического психоло
образовании. — М, 1996
11. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — М., 1

6-мавзу. ТАФАККУР ВА МУСТАқИЛ ФИКРЛАШ ШАРТ-ШАРОИТЛАРИ. ИЖОДИЙ ВА МАНТИқИЙ ФИКРЛАШ-СОҒЛОМ МАЪНАВИЯТ ВА ЭЪТИқОДНИ ТАРБИЯЛАШНИНГ ОМИЛИ СИФАТИДА

РЕЖА:
1. Тушуниш ва тафаккур қилишнинг ижтимоий моҳияти.
2. Тафаккурнинг турлари.
3. Тафаккур шакллари ва операциялари.
4. Мустақил фикрлаш-соғлом маънавиятнинг мезони сифатида.

Тушуниш ва тафаккур қилишнинг ижтимоий моҳияти. Инсон дрок қилган, хотирасида сақлаб қолган нарсаларнинг барчаси нинг учун маълум маъно ва моҳиятга эга бўлади. Акс ҳолда у эсаб қолмайди ҳам, кейинги сафар аналогик объект билан тўқнаш елганда, унга диққатини қаратмайди ҳам, фигура фонга айланиб олаверади. Яъни, биз кўрган, эшитган, ҳис қилган нарсаларимизнинг барчаси ***маъноли***, керак бўлса, ***маънили*** бўлишини хоҳлаймиз. Шуниси характерлики, ана шундай нарса ва одисаларга биз томондан бериладиган маъно ҳар бир алоҳида шахс томонидан турлича идрок қилинади. Масалан, олим учун ҳар қандай китоб — ҳаётининг маъноси бўлса, деҳқон учун ер ва ундан олинадиган ҳосил — аҳамиятли ҳисобланади. Хаттоки, битта нарсанинг ўзи турли одамлар учун турли хил маъно ва мазмун касб этади. Ўша китоб мисолини оладиган бўлсак, китоб индустрияси билан шуғулланувчи мухандис учун — ишлаб чиқариш маҳсулоти, китоб дўкони сотувчиси учун — товар-маҳсулот, ўқувчи учун — илм манбаи, муаллиф олим учун — ижодининг меваси, энг қимматли нарсадир. Ҳар бир алоҳида нарсага бўлган муносабатимиз унинг биз учун қадр-қимматига бевосита таъсир этади, у гоҳ ижобий, гоҳ салбий бўлиши мумкин. Шу нуқтаи назардан ҳам биз нарса ва ходисаларга танлаб муносабатда бўламиз. Гилшуносликни касб этиб танлаган талаба учун кибернетик мошеллаштиришга бағишланган маъруза қанчалик зерикарлидай туюлса, иқтисодчилик касбини эгалламоқчи бўлганлар учун пул, фойда ва даромад олиш йўллари ҳақидаги маълумотлар шунчалик аҳамиятли, оддий сўзнинг морфологик таҳлили — шунчалик бефарқлик ҳолатини келтириб чиқаради. Демак, бизнинг дунёни, унинг сир — асрорларини тушунишимизнинг заминида нарса ва

ҳодисаларнинг биз учун шахсий алоқаси, аҳамиятлилиги дараж
ётади. Ана шундай дунёни тушунишимиз, англашимиз ва
онгли муносабатимизни билдириб, изҳор қилишимизга алоқ
билиш жараёни психологияда ***тафаккур, фикрлаш*** деб аталади

*Тафаккур — инсон онгининг билиш объектлари ҳисобла
нарса ва ходисалар ўртасида мураккаб, ҳар томон
алоқаларнинг бўлишини таъминловчи умумлашган
мавҳумлашган акс эттириш шаклидир.* Тафаккур муаммо
узоқ вақтгача ўзининг мураккаблиги билан психологлар н
ридан четда бўлган, у асосан файласуфлар ва мантиқшуно
фикр юритадиган масала ҳисобланган. Психология илми
отахони ҳисобланмиш немис олими Вильгельм Вундт ҳам
хологияни иккига бўлиб — физиологик психология (эксп
ментал йўл билан билиш жараёнларини ўрганувчи фан)
халқлар психологияси қисмларига бўлиб, охирги психоло
нинг таркибига нутқ ва тафаккур психологиясини ҳам кири
ва уни экспериментал тарзда ўрганиб бўлмайди, уларни тут
тириш мумкин холос деб ҳисоблаган. Бу хулосалар аслида
факкур ва фикрлаш жараёнларининг нақадар мураккаб таби
эга эканлигидан далолат беради. Лекин шундай бўлса ҳам ш
таъкидлаш жоизки, биринчидан, тафаккур ва фикрлаш ж
ёнлари — бу билиш жараёнлари;

- иккинчидан, улар ҳам шахс томонидан борлиқни акс
тириш шакли, умумлаштириб, билвосита акс эттириш шакл
- учинчидан, бу жараёнлар ҳам экспериментал психоло
томонидан ўрганилади;
- тўртинчидан, тафаккур билишнинг энг олий ва юқ
даражадаги шаклидир.

Тафаккурнинг олийлиги ва мураккаблиги шундаки, у идрок
фарқли, бевосита акс эттириш бўлмай, нарсалар ва уларнинг
саларини улар йўқ пайтда ҳам акс эттиришга имкон беради. Ма
лан, Африканинг субтропик худудлари тўғрисида гап кетга
умрида бирор марта Африкага бормаган одам ҳам субтропик
хоссасини билгани учун ҳам ушбу ахборотни тушуниб, уни қа
қила олади. Синов пайтида талаба кеча ўқиган, лаборатория
роитида синаб кўрган қонуниятлар хусусида худди рўпарасида
моён бўлаётгандай, образли қилиб гапириб бериши, руй бер
ходисаларни яна формулалар ва статистик ҳисоб-китоблар воси
сида исбот қилиб бериши ҳам мумкин. Бу операцияларнинг асо
да тафаккур жараёнлари ётади.

Тафаккур қилишимизни таъминловчи орган — бу бизнинг
ямиз. Барча ҳисоб-китоб ишлари — энг элементар
ракатларни режалаштиришдан тортиб, мураккаб мавҳум тео-
маларни исбот қилишга қаратилган операциялар мияда содир
лади. Шунинг учун ҳам жуда чарчаб турган пайтда одамдан
рор қийинроқ масала хусусида фикр билдиришини
расангиз, «ҳозир бошим оғриб турибди, жуда чарчаганман,
роз ўзимга келай, кейин фикрлашамиз», деб жавоб беради.
емак, мия фаолияти билан фикрлаш фаолияти ўзаро узвий
ғлиқ экан. Миямизнинг фикрлаш қобилияти ва имкониятла-
шунчалик салмоқлики, айрим олимларнинг фикрича, унинг
шлаш қонунлари ҳозир биз ишлатаётган компьютерлар эмас,
а 100—200 йиллардан кейин пайдо бўладиган мураккаб, ўта
қлли» компьютерлар фаолиятига яқин экан.

Калламизга келган барча ўй-ҳаёллар — бу *фикрлардир.* Нор-
л инсонни фикрсиз тасаввур қилиб бўлмайди, ҳар он, ҳар
қиқада одам мияси қандайдир фикрлар билан банд бўлади.
арни тартибга солиш, керагига диққатни қаратиш, ички ёки
шқи нутқ воситасида уни ечиш — *фикрлаш* жараёнидир.

Фикрлаш жараёни аслида маълум бир масала, муаммо, жум-
қни ҳал қилиш керак бўлганда пайдо бўлади. Фикрлаш доимо
р нарса хусусида камида битта ечимни бериши шарт, акс холда
бошқа жараёнга — ҳаёл, фантазияга айланиб кетиши мумкин.
рор муаммо хусусида мияда пайдо бўлган фикр ёки ғояда
иқлик етишмаган пайтларда одам ***ҳаёлга*** чўмади. Ҳаёл ҳам
оҳида психик жараён сифатида шахсга нарса ва ходисаларнинг
ҳияти хусусидаги тажрибаси ёки билими етишмаган шароитлар-
рўй берадиган акс эттириш ходисасидир. Шунинг учун ҳам
тлар даврасида баъзан муаммо хусусида тортишув бўлиб
панда, аниқ билими ёки ғояси йўқлиги туфайли калласига
пан нарсани айтган болага қараб «Жуда олиб қочишга устасан-
ҳаёлпараст» дейишади. Демак, хаёл — янги образлар ва тах-
нларнинг шаклланиши жараёни бўлса, унга яқин бўлган яна
тушунча — *фантазия* — ҳаёлнинг борлиқдан, ҳақиқатдан би-
узоқлашуви жараёнидир.

Шундай қилиб, муаммо ёки жумбоқлар бизни фикрлашга
жбур этади. Масалан, шундай масалани олиб кўрайлик. Сизга
хлар солинган бир картон қутича ва иккита шам, болғача
илган. Вазифа: эшикка шамни ўрнатиб, ёқиб қўйиш керак.
м қандай ечади? Албатта, бирданига тўғри ечимга келиш

қийин. Агар қутичани бўшатиш мумкинлиги ва уни шам
сифатида эшикка қоқиш мумкинлиги тўғрисида фикр кал
келмагунча, ечимни топиш қийин. Айни шу масала икки
шарт билан берилган: биттасида қутича михлар билан тўла
илган, иккинчисида қутича бўш деб берилган. Иккинчи хол
болалар унинг ечимига тезроқ келишган.

Психологларнинг фикрича, ҳар қандай масалани ечиш
байнида одам унинг шартларини бир неча вариантларда та
вур қилсагина ечимга келаркан. Агар идрок билан боғлайд
бўлсак, фигура фонга, фон эса фигурага айланади, улар
ўринлари алмашади ва ҳакозо. Бундаги индивидуал фарқ
даки, баъзи болалар ечимга тўғридан-тўғри фигура асосида
лади, бошқалар эса бир неча ечимнинг вариантларини кў
дига келтириб, сўнг бир қарорга келади. Кимдир жуда
фикрлайди, кимдир жуда секин. Шунинг учун ҳам тест е
жараёнида ёнма-ён ўтирган икки бола бир хил ечимни бе
лайди, лекин ўша ечимга келиш йўллари ҳар бирида ўзига
бўлади. Айнан шу жараённинг қандай кечишини *тафаккур*
хологияси ўрганади. Муаммонинг ечими баъзан бирдан, ё
юлдуздай ярқ этиб пайдо бўлади. Бундай психологик ҳолат
хологияда ***инсайт-ойдинлашув*** деб аталади. Одам қачон
шундай фикрларда тиниқлик, инсайт пайдо бўлганини ўзи
билмайди. Энг иқтидорли, зукко олимлар ҳам ўз фикр юр
қонуниятларига эътибор бериб, янги ғоя қачон, қандай
билан пайдо бўлганига жавоб тополмаганлар. Ҳаттоки, б
шундай ҳам бўладики, янгилик кашф этган олим ўзинин
ри нақадар ноёб эканлигини ҳам англаш имконият
бўлмайди, қолаверса, кашфиёт гўёки уники эмасдай, қа
келиб қолганини ҳам тушунмайди. Шунинг учун ҳам кўпл
ниал кашфиётларнинг ҳақиқий қадр-қиммати муаллиф
кетгандан кейин тарих томонидан баҳоланади. Худди ш
қадрга эга бўлган кашфиётлар юртимизда яшаб ўтган юзла
ломалар ижодига тааллуқли. Масалан, Ибн Сино, Алишер
воий, Абу Наср Фаробий, Ал-Фарғоний, Хоразмий,
машҳарий каби алломалар ўзлари ижод қилган пайт
яратган ғоялари ва кашфиётларининг қанчалик аҳамият
ўлмас эканлигини кейинги авлод, бугун бир инсоният та
исбот қилиб, тан олди. Р. Декартнинг калласига аналити
метрия ғояси келганда, ўзида йўқ хурсанд бўлган ва чўкк
йиғлаб шу фикрни унга ато этган Худога сажда қилган

арҳақиқат, миядаги тиниқлик, ойдинлашув аввало Оллоҳнинг нояти, қолаверса, ўша фикр эгасининг машаққатли меҳнати, инимсиз илмлар дунёсида тўккан заҳматли терлари эвазига ўй беради. Умуман янгиликлар очиш, ижод қилишга алоқадор факкур тури унинг энг аҳамиятли ва шу билан бирга энг йин туридир. Чунки ижодкор ёки кашфиётчи ниманидир шф қилишни хоҳлайди, тинимсиз изланади, лекин қачон, ндай шароитда, қандай йўл билан уни очиши мумкинлигини зи ҳам билмайди. Шу ўринда академик Кедровнинг Менделеев аврий жадвалини кашф қилганлиги хусусидаги эсдаликлари уда ўринли. Олим узоқ вақт мобайнида барча кимёвий эле-ентларни маълум қонуният асосида жадвалга туширишни йлаб юрган. «Калламга келяп-ти-ю, уни кўролмаяпман», деб швишланарди олим. Кунлардан бир кун у жуда толиқиб, ёзув оли устида ухлаб қолганда, тушида даврий жадвални кўрган». Хурсанд бўлиб кетиб, уйғонган заҳоти моддаларни адвалга жойлаштира бошлаган. Тушдаги иши билан ўнгидаги шининг фарқи шу бўлганки, тушида енгил моддалар пастда ойлашган бўлган, Менделеев уларни ўнгида «тўғрилаб» иққан. Бу ҳам ўша инсайтга бир мисол.

Тафаккурнинг турлари. Инсоннинг фикрлаш жараёни таҳлил илинганда, унинг қандай шаклларда кечиши аҳамиятли бўлиб, у унинг турлари ва шунга кўра фикрлашдаги индивидуаллик асаласидир. 5-жадвалда тафаккурнинг турли мезонлар асоси-аги классификацияси келтирилган.

Ҳаёт мобайнида ўқиганларимиз, маълум шарт-шароитларда онкрет далиллар ва назарий билимлар асосида мушоҳада илган билим ва ғояларимиз асосида юритган фикрлаш жараё-и ***назарий тафаккурдир.*** Ундан фарқли ***амалий тафаккур*** бево-ита ҳаётда ва харакатларимиз мобайнида ҳосил бўлган фикр-аримизга асосланадиган тафаккуримиздир.

Тафаккур турлари

Шаклига кўра	кўргазмали ҳарак кўргазмали обра мантиқий
Кўриладиган масаланинг характерига кўра	назарий амалий
ижодийлик элементига кўра	конвергент дивергент
янгилиги ва ноёблигига кўра	репродуктив продуктив (ижод

Кўргазмали-ҳаракат тафаккурининг хусусияти шундак ҳам одамнинг реал предметлар билан иш қилаётган пайт фикрлаш жараёнини назарда тутади. ***Кўргазмали-образли факкур*** эса кўрган-кечирган нарсалар ва ходисаларнинг к крет образлари кўз олдимизда гавдаланган чоғда уларн моҳиятини умумлаштириб, билвосита акс эттиришими ***Мантиқий тафаккур*** — бу мавҳум тафаккур бўлиб, сўзл сўзда ифодаланган билим, ғоя ва тушунчаларга таянган ҳо бевосита идрокимиз доирасида бўлмаган нарсалар юзаси чиқарган хукмларимиз, мулоҳазаларимиз бу тафаккурга ми бўла олади. Масалан, олам, унинг ноёб ва мураккаб ходиса рини фалсафий ўрганиш фақат мавҳум, абстракт тафаккур дамида мумкин бўлади.

Фикрлашимизнинг яна бир тури ***репродуктив*** бўлиб, у моҳияти — кўрган-билган нарсамизни айнан қандай бу шундайлигича, ўзгаришсиз қайтариш ва шу асосда фикрла асосланади. Ундан фарқли ***продуктив ёки ижодий тафакку*** фикрлаш элементларига янгилик, ноёблик, қайтарилмас қўшилгандаги тафаккурни назарда тутади. Шунга боғлиқ бўл ***конвергент*** фикрлаш масаланинг ечими фақат битта бўлган фикрлашни назарда тутса, ***дивергент тафаккур*** — фикрл шундай турики, у шахсга бир муаммо ёки масала юзаси бирданига бир нечта ечимлар пайдо бўлишини тақозо эт Айнан ана шундай ижодий тафаккур дивергент шаклда бўлс ижодий парвоз, янгиликларни кашф этишга асос бўл Фикрнинг кашф этиш, янгилик яратишга қаратилган фаол

ги баъзан унинг *креактивлик* сифати билан боғлаб тушунтирилади. Креактивлилик — шундай хислатки, у гўёки йўқ жойда бор қилади, яъни оддийгина, жўнгина нарсаларга бошқача, бировларникига ўхшамаган ёндашувларни талаб қилади. Масалан, учта сўз берилган — «қалам», «кўл», «айиқ». Учасини қўшиб, янги жумлалар тузиш керак. Ҳар ким ўзидаги креативлик даражасига кўра турли хил жумлалар тузса бўлади, масалан, «Бола қаламни олиб, кўлда чўмилаётган айиқ расмини чизди». Ёки «Терак қаламчалари экиб чиқилган кўл ёқасида бир айиқ боласини чўмилтирарди». Шунга ўхшаш кўплаб жумлалар тузиш мумкин.

Машҳур олим К. Юнг инсонларни фикрлашларига кўра асосан икки тоифага бўлган эди:

1. Интуитив типлилар. Бу шундай тоифали кишиларки, уларда кўпинча ҳиссиётлар мантиқдан устун келади ва мия фаолияти бўйича ҳам ўнг ярим шарлар фаолияти чапникидан устунроқ бўлади. Кўриб, хис қилиб, ёркин эмоционал муносабат шакллантирилмагунча, бундай одамлар бирор хусусда фикрларини баён эта олмайдилар.

2. ***Фикрловчи типлар.*** Бундай кишиларда доимо мантиқ, мулоҳаза ҳиссиётлардан устун бўлади ва миясининг чап томони ўнгига нисбатан доминанта (устун) ҳисобланади. Бундайлар гапира бошлашса, кўпинча, «Файласуф бўлиб кет-э», деб ҳам қўйишади. Чунки улар ўзларигача бўлган билимлар, мантиқий фикрлаш борасидаги ютуқларга таяниб, доимо тўғри гапиришга, доимо фикрларини мантиқан асослаш — аргументация қилишга ҳаракат қиладилар. Аниқ ва техника, тиббиёт фанлари билан шуғулланувчиларда ана шу тафаккур типига мойиллик ва психологик ҳозирлик бўлса, улар ўз касблари борасида жуда яхши натижаларга эришадилар. Улардан фарқли биринчи тоифа вакилларидан яхши ёзувчилар, шоирлар, тилшунослар, психологлар етишиб чиқади.

Тафаккур шакллари ва операциялари. Тафаккур қилиш шакллари ёки унинг маҳсулига тушунчалар, хукмлар ва хулоса чиқариш киради.

Тушунчалар — тафаккурнинг шундай шакли ёки маҳсулики, унда нарса ва ходисаларга хос бўлган энг умумий ва характерли хусусиятларни ўзида акс эттиради. Улар умумий ва жузъий, конкрет ёки мавҳум бўлиши мумкин. Масалан, «онг» тушунчасини оладиган бўлсак, унинг энг муҳим ва бошқа тушунчалар-

дан фарқ қиладиган жиҳатларини ажратишимиз керак: фа
инсонга хослик, олий даражадаги акс эттириш, оламни би
механизми эканлиги ва хакозо.

Хукмлар — атрофимиздаги нарсалар ва ҳодисалар ўртаси
боғлиқликни акс эттиради. Масалан, «Инсон онгли мавжу
деган хукм-фикр «одам, инсон», «онг» ва «мавжудот» тушу
лари ўртасидаги боғлиқликни ифодалаб турибди. Ана шу
ҳукмлар бизнинг нутқимизда ҳар куни жуда кўп ишлатилад
улар табиатан турли боғлиқликларни ё тасдиқлайди ёки и
қилади, рост ёки ёлғон бўлади. Шахснинг инсонийлиги ас
у ишлатадиган ибораларнинг қанчалик мантиққа, ҳа
ҳақиқатларга тўғри келиши, аргументал эканлиги б
баҳоланади. Доимо тўғри, мантиқан фикр юритган одамни
«бамаъни, гапида жон бор, ҳақиқатгўй» деб таърифлаймиз.

Хулосалар — мантиқий тафаккурнинг яна бир ша
маҳсули бўлиб, улар фикрлар, хукмлар ва тушунч
ўртасидаги боғланишдан янги бир фикрларни келт
чиқаришни назарда тутади. Масалан:

1. *хукм: Ўзбекистон — мустақил давлат.*
2. *хукм: Қирғизистон — мустақил давлат.*
3. *хукм: Қозоғистон — мустақил давлат.*
4. *хукм: Туркманистон — мустақил давлат.*
5. *хукм: Тожикистон — мустақил давлат.*

Демак, барча Марказий Осиё давлатлари мустақилдир.

Шунга ўхшаш биз баъзан айрим фикрлардан умумий
фикр келтириб чиқарамиз (бу — индуктив хулоса чиқар
баъзан эса аксинча, умумийдан жуъзий — алоҳида
чиқарамиз (фикрлашнинг бундай харакати дедукция деб а
ди). Бундан ташқари, психология биздаги фикрлаш жараё
таъминловчи алоҳида **операцияларни** ҳам ўрганади. Фик
операцияларига анализ (фикран нарса ва ходисаларга таал
сифат ва хусусиятларни алоҳида қилиб ажратиш, та
қилиш*)*, ***синтез*** (анализ жараёнида ажратилган қисмларни
фикран бирлаштириш, қўшиш), ***мавҳумлаштириш*** (ало
бирор хусусиятни ажратиб, бошқаларидан фикрни чалғи
айрим хоссани мавҳумлаштириш), ***таққослаш*** (предметлар
уларга хос бўлган хусусиятларни фикран бир-бирига соли
риш, умумий ва фарқ қилувчи жиҳатларини топиш), у
лаштириш (умумий ва муҳим сифатларига кўра предметла
гуруҳлаштириш, умумийлаштириш) кабилар киради.

Мустақил фикрлаш-соғлом маънавиятнинг мезони сифатида. Тафаккурни ривожлантириш. Мустақил фикрлаш-шахснинг ундай қобилиятики, у туфайли одам нарса ва ходисалар хусуида ўз қараши ва ностандарт ечимларига эга бўлади. Масалан, онкрет предмет — ручканинг нима эканлигини ва нима ақсадда ундан фойдаланиш мумкинлигини кўпчилик билади. у — ёзув қуроли. Лекин агар мустақил, ностандарт тафаккурга рк берилса, унинг кўрсатгич сифатида, ёки саноқ таёқчаси рнида, ёки ғалтакка ўхшатиб ип ўраш мумкинлиги каби ўнлаб ункцияларини айтиши мумкин. Демак, мустақил фикрнсоннинг нарса ва ҳодисалар, жамиятда рўй бераётган одисаларнинг моҳияти хусусида ўз қарашлари бўлишини ақозо этади, унинг билиш ва англаш имкониятлари чегарасии кенгайтиради.

Ҳозирги буюк ислоҳотлар амалга оширилаётган Ўзбекистон ароитида мустақил фикрловчи ёшларнинг бўлиши давр ақозоси бўлиб, шахсий дунёқарашга эга бўлган инсонларгина амият тараққиётини таъминловчи кўплаб лойиҳаларни ишлаб иқишга қодир бўладилар. Президентимиз сиёсатининг бош милларидан бири ҳам теран фикрловчи, ўз мустақил дунёқарашига эга бўлган иқтидорли шахсларни камол топтириш ва арбиялашдир. Чунки ўзгалар фикрига қарам бўлиш, турли бидиятлар ва ёт мафкурага эргашиш психологияси жамият маънавиятини таназзулга олиб келиши шубҳасиз. Шуни алоҳида аъкидлаш лозимки, мустақил фикрлаш бир қарашда шахснинг ндивидуал хусусияти бўлса-да, бу хусусият жамиятда, инсонлар ўртасидаги муносабатлар муҳити яхши бўлганда ривожланади. Яъни, агар кичик ёшиданоқ боланинг кўплаб берадиган «Нега?» «Нима учун?» қабилидаги саволларига ўринли жавобларнинг берилиши, ундаги шахсий фикрнинг рағбатлантирилиши, ўқитувчи томонидан у ёки бу муаммо бўйича ҳар бир ўқувчи фикрининг сўралиши ва ўз вақтида жавобларнинг маъқулланиши каби омиллар мусатқил фикрлашнинг шарт-шароитларидан ҳисобланади. Демак, мустақил фикрлаш ижтимоий муҳитга боғлиқ қобилият экан, гуруҳ шароитида ташкил этиладиган тўғри мулоқот ва самимий муҳит, раҳс ва тортишувларнинг омилкорона йўлга қўйилиши бунда катта тарбиявий аҳамият касб этади.

Биз юқорида тафаккур ва мутақил фикрлашнинг индивидуал хусусиятлари ва ушбу жараёнга хос бўлган умумий қонуниятларни

ўргандик. Лекин аслида мақсад шундайки, ҳар бир шахс ўзида тафаккур ва фикрлаш жараёнларининг ўзига хос томонини бил ҳолда уни ўстириш йўлларини билиши керак. Охирги йилла психологларнинг ўтказган тадқиқотлари ва кузатишлари шу кўрсатдики, фикрлаш жараёнларини гуруҳ шароитида, дарс па тида ҳам ўстириш ва бунга қисқа йўллар билан эришиш мумк экан. Уларнинг фикрича, гуруҳдаги ҳамкорликдаги фаолият идр ва хотиранинг ўсишига ижобий таъсир кўрсатиб, фикрлаш жара нини тезлаштиради ва фаолиятни самаралироқ қилади. Айрим ж да жиддий ва мураккаб ижод дақиқаларини инобатга олмаган яхши ташкил этилган дарс жараёни, ундаги фаолият шакли дивидуал тафаккурнинг ҳам ривожланишига ижобий таъ кўрсатади. Шу нарса исбот қилинганки, жамоада ишлаш кўп ностандарт фикрларнинг туғилиши, уларнинг ичидан энг яхши ринининг сараланиши ва янгидан янги ғояларнинг пайдо бўлиш сабаб бўларкан.

Ана шундай самара берувчи методикалардан бири «бре сторминг» деб аталиб, унинг луғавий маъноси «мияни ш этиш»дир («мозговая атака» русча — «brain storming» ингл.). У ўтказиш қуйидаги тамойилларга асосланган:

1. Баъзи интеллектуал масалаларни ечишда битта ечим б лан чекланиб бўлмайди ва шу мақсадда ижодий фикрловчи гуруҳи ташкил этилади ва бу жараёнда «гуруҳий самар бўлиши кутилади. Гуруҳ иши тез ва оптимал қарорлар қаб қилишга қаратилган бўлади ва бунда алоҳида айрим индивид ал қарорларга таъсирланишга йўл қўйилмайди.

2. Гуруҳга шундай кимсалар киритиладики, улар би бирларидан фикрлаш услубларининг ноёблиги билан ф қиладилар. Масалан, кимдадир мантиқийлик устун, кимди креактив, кимдир-танқидчи ва шунга ўхшаш.

3. Гуруҳда шундай ижодийлик руҳи бўлиши керакки, ҳ ким хоҳлаган фикрини бемалол айтаверади, у ёки бу ф танқид қилиниши мумкин, лекин унинг эгаси танқ қилинмайди. Бундай шароитда ўртача интеллектуал дараж эга бўлган шахс ҳам шундай фикрлар изҳор қила бошлайди улар алоҳида қолган пайтида сира ҳам мияга келмаган бўлар

Бу жараён олий ўқув юртларида дарсларда ҳам қўлланили мумкин, фақат унинг юқоридаги тамойиллари инобатга о ниши ва гуруҳда ўзаро ҳамжиҳатлик муҳити бўлиши керак.

Мавзу юзасидан таянч сўзлар: тафаккур, инсайт, конвергент ва дивергент тафаккур, мантиқ, эркин фикрлаш, ностандарт фикр.

Мавзу юзасидан топшириқлар.

Семинарларда муҳокама қилинадиган саволлар:

1. Тушуниш ва тафаккур қилишнинг ижтимоий моҳияти.
2. Тафаккурнинг турлари.
3. Тафаккур шакллари ва операциялари.
4. Мустақил фикрлаш-соғлом маънавиятнинг мезони сифатида.

Реферат ишлари учун мавзулар.

1. Тафаккурнинг бошқа психик жараёнлар билан алоқаси.
2. Тафаккурнинг хусусиятлари: аутистик ва реалистик тафаккур.
3. Тафаккур ва фикрлашдаги индивидуал фарқлар.
4. Ижодий тафаккур, унинг шартлари ва самарадорлиги.
5. Мустақил фикрлашнинг табиий асослари.

Тестлар ва вазифалар.

1. Қуйида сонлар қатори берилган. Ҳар бир қаторда тушириб қолдирилган сонларни топинг ва ҳар бир қатордаги сонларнинг ўзаро боғлиқлик принципини топинг.

2 7 3 7 4 7 — 6 7
27 30 — 39 42 45 48 51 54
47 43 39 35 — 23 19 15 11
3 6 7 14 — 31 62 63 126.

Тавсия этиладиган адабиётлар.

1. Лурия А.Р. Язык и мышление — М., 1979
2. Дьюи Д. Психология и педагогика мышления. — М., 1998
3. Каримова В. М. ва б.қ. лар Мустақил фикрлаш. — Т. — Шарқ, 2000
4. Каримова В., Суннатова Р. Мустақил фикрлаш бўйича машғулотларни ташкил этиш юзасидан услубий қўлланма. — Т.: Шарқ, 2000
5. Прикладная психодиагностика. — М., 1999

7-мавзу. ШАХСНИНГ ИНДИВИДУАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА УЛАРНИ ДИАГНОСТИКА ҚИЛИШ. ХАРАКТЕР, ТЕМПЕРАМЕНТ ВА ҚОБИЛИЯТЛАРНИ БИЛИШНИНГ АҲАМИЯТИ

РЕЖА:
1. Индивидуал-типологик хусусиятлар классификацияси
2. Шахс иқтидори ва қобилиятлар диагностикаси
3. Қобилиятлардаги туғма ва орттирилган сифатлар
4. Қобилиятларнинг психологик структураси
5. Темперамент ва фаолиятнинг индивидуал хусусиятлари
6. Характер ва шахс

Индивидуал-типологик хусусиятлар классификацияси.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ҳар бир шахс ўзига хос қайтарилмас дунё. Дунёда бир-бирига айнан ўхшаш бўлган икки кишини топиш жуда мушкул. Одам ташқи қиёфаси, бўй-басти билан бошқа бирор кимсага ўхшаши мумкин, лекин феъли, мижози ва шахс сифатидаги хусусиятлари нуқтаи назаридан айнан бир хил инсонлар бўлмайди. Ҳаттоки, олимлар битта тухумда ривожланган эгизакларда ҳам жуда кўп жиҳатдан айнан ўхшашликни қайд қилишган, шахсий сифатларидаги корреляцияда эса баъзи тафовутлар аниқланган.

Шахс-қайтарилмас, у ўз сифатлари ва борлиги билан ноёб. Ана шу қайтарилмаслик ва ноёбликнинг асосида унинг индивидуал психологик хусусиятлари мажмуи ётади. Шу ўринда биз юқорида таъриф берган шахс тушунчаси билан ёнма-ён ишлатиладиган яна икки тушунчага изоҳ бериш ўринли деб ҳисоблаймиз. Бу — «индивид» ва «индивидуаллик» тушунчаларидир. ***«Индивид»*** тушунчаси умуман «одам» деган тушунчани тўлдириб, унинг ирсий-тимоий ва биологик мавжудот сифатида мавжудлигини тавсифлайди ва уни бир томондан, бошқа одамлардан фарқловчи белги ва хусусиятларини ўз ичига олади, иккинчи томондан, ўзига ва ўзига ўхшашларга хос бўлган умумий ва характерли хусусиятларни қамраб олади. Демак, индивид — инсонга алоқадорлик ҳодисотини тасдиқловчи илмий категориядир.

«Индивидуаллик» — юқоридаги иккала тушунчага нисбатан торроқ тушунча бўлиб, у конкрет одамни бошқа бир конкрет одамдан фарқловчи барча ўзига хос хусусиятлар мажмуини

ичига олади. Шу нуқтаи назардан шахс тизимини таҳлил қиладиган бўлсак, шахснинг индивидуаллигига унинг қобилиятлари, темпераменти, характери, иродавий сифатлари, эмоциялари, хулқига хос мотивация ва ижтимоий установкалари киради. Айнан шу қайд этиб ўтилган категориялар шахсдаги индивидуалликни таъминловчи категориялардир. Унинг маъноси шундаки, бўйи, эни, ёши, сочининг ранги, кўз қарашлари, бармоқ харакатлари ва шунга ўхшаш сифатлари бир хил бўлган инсонларни топиш мумкин, лекин характери, қобилиятлари, темпераменти, фаолият мотивацияси ва бошқаларга алоқадор сифатлари мажмуи бир хил бўлган одамни топиб бўлмайди. Улар — индивидуалдир.

Қобилиятлар — шахсдаги шундай индивидуал, турғун сифатларки, улар одамнинг турли хил фаолиятдаги кўрсатгичлари, ютуқлари ва қийинчиликлари сабабларини тушунтириб беради.

Темперамент — инсоннинг турли вазиятларда нарса, ҳодиса, холатлар ва инсонларнинг хатти-харакатларига нисбатан реакциясини тушунтириб берувчи хусусиятлари мажмуидир.

Характер — шахснинг алоҳида инсонлар ва инсонлар гуруҳи, ўз-ўзига, вазиятлар, нарсалар ва ҳодисаларга нисбатан муносабатларидан орттирадиган сифатларини ўз ичига олади.

Иродавий сифатлар — ҳар биримизнинг ўз олдимизга мақсад қўйиб, унга эришиш йўлидаги қийинчиликларни енгишимизни таъминловчи маълум сифатларимиз мажмуини ўз ичига олади.

Эмоциялар ва мотивация эса атрофимизда содир бўлаётган ҳодисалар, бизни ўраб турган одамлар ва уларнинг хатти-ҳаракатларини руҳан қандай қабул қилиб, уларга билдирадиган ҳиссий муносабатларимизни билдирувчи сифатларимиз бўлиб, улар айни вазиятлардаги реал холатларимиздан ва уларнинг онгимизда акс этишидан келиб чиқади.

Демак, индивидуал сифатлар бизнинг онгли ҳаётимизнинг ажралмас қисми, идрокимиз, хотирамиз ва фикрларимиз йўналтирилган *мухим предмет* экан. Чунки айнан улар бизнинг турли фаолиятларни амалга ошириш ва ишларни бажаришдаги индивидуал услубимизга бевосита алоқадор. Кимдир жуда чаққон, тез иш қилади, лекин сифатсиз. Кимдир жуда яхши қойилмақом иш қилади, лекин жуда секин, кимдир ишга юзаки қараб, номига уни бажарса, бошқа бир одам унга бутун вужуди ва эътиқоди билан муносабатда бўлиб, тинимсиз изланади ва жамият учун манфаат қидиради. Шунинг учун ҳам индивидуалликнинг фаолият ва мулоқотдаги самарасини инобатга олиб, энг муҳим индивидуал-психологик хусусиятларни алоҳида ўрганамиз.

Шахс иқтидори ва қобилиятлар диагностикаси. Одамларнинг ўқув, меҳнат ва ижодий фаолиятидаги ўзига хосликни тушуниш тириш учун психология фани биринчи навбатда қобилиятлар ва иқтидор масаласига мурожаат қилади. Чунки қобилиятли одам дан аввало жамият манфаатдор, қолаверса, ўша инсоннинг ўз ҳам қилган ҳар бир ҳаракатидан ўзи учун наф кўради.

Қобилиятлар муаммоси энг аввало инсон ақлу-заковатининг сифати, ундаги малака, кўникма ва билимларнинг борлиги масаласи билан боғлиқ. Айниқса, бирор касбнинг эгаси бўлиш истагидаги ҳар бир ёшнинг ақли ва интеллектуал салоҳияти унинг мақсадли мутахассис бўлиб етишишини кафолатлагани учун ҳам психологияда кўпроқ қобилият тушунчаси ақл заковат тушунчаси орқали боғлаб ўрганилади. ҳар бир нормал одам ўзининг ақлли бўлишини хоҳлайди, «Мен ақллиман» демаса-да, қилган барча ишлари, гапирган гапи, юритган мулоҳазаси билан айнан шу мақсадни фат билан одамлар уни мақташларини хоҳлайди. «Ақлсиз, нодон» деган сифат эса ҳар қандай одамни, хаттоки, ёш болани ҳам ранжитади қилади. Яна шу нарса характерлики, айниқса, бизнинг ижтимоий халқларида бирор кимсага нисбатан «ўта ақлли» ёки «ўта нодон» иборалари ҳам ишлатилмайди, биз бу хусусиятларни ўртача тавсифлар нифлар доирасида ишлатамиз: «Фалончининг ўғли анчагина ақлли бўлибди, наригининг фарзанди эса бироз нодон бўлиб, отасини онасини куйдираётган эмиш» деган иборалар аслида «ақллилик категорияси инсоннинг юрагига яқин энг нозик сифатларга алоқадорлигини билдиради.

Илм-фандаги анъаналар шундайки, ақл ва идрок масалаларини одамнинг интеллектига боғлиқ сифатлар жуда кўплаб тадқиқотлар объекти бўлган. Олимлар қобилиятларнинг ривожланиш механизмлари, уларнинг психологик таркиби ва тизимини аниқлаш ишончли методикалар яратиб, ҳар бир кишининг ақли сифатларини алоқадор бўлган кўрсаттични ўлчашга уринганлар. Кўпчилик олимлар одам интеллектида унинг вербал (яъни сўзларда ифодаланадиган), миқдорий (сонларда ифодаланадиган), фазовий кўрсаттичларни аниқлаб, уларга яна мантиқ, хотира ва ҳаёл жараёнлари билан боғлиқ жиҳатларни ҳам қўшганлар.

Ч. Спирмен факториал анализ методи ёрдамида юқорида санаб ўтилган кўрсатгичлар ўртасида боғлиқлик борлигини исботлаб қилиб, ақлнинг ҳақиқатан ҳам мураккаб тузилмага эга бўлган психик хусусият эканлигини кўрсатди. Бошқа бир олим Дж. Гильфорд эса ақлни бир қатор ақлий операциялар (ан

синтез, таққослаш, мавҳумлаштириш, умумлаштириш, системага солиш, классификация қилиш) натижасида намоён бўладиган хусусият сифатида ўрганишни таклиф этган. Бу олимлар ақл сўзидан кўра интеллект сўзини кўпроқ ишлатиб, бу сўзнинг ўзига хос талқини борлигига эътиборни қаратганлар. Чунки уларнинг фикрича, интеллектуал потенциалга эга бўлган шахснигина қобилиятли, деб аташ мумкин. Интеллектуал потенциал эса бир томондан ҳаётдаги барча жараёнларга, бошқа томондан — шахсга бевосита алоқадор тушунча сифатида қаралган ва унинг аҳамияти шундаки, у борлиқни ва бўладиган ходисаларни олдиндан башорат қилишга имкон беради. Шу ўринда «интеллект» сўзининг луғавий маъносини тушуниб олайлик. Интеллект — лотинча сўз — intellectus — тушуниш, билиш ва intellectum — ақл сўзлари негизидан пайдо бўлган тушунча бўлиб, у ақл-идрокнинг шундай бўлагики, уни ўлчаб, ўзгартириб, ривожлантириб бўлади. Бу — интеллект ва у билан боғлиқ қобилиятлар ижтимоий характерга эга эканлигидан дарак беради. Дарҳақиқат, қобилиятлар ва интеллектга бевосита ташқи муҳит, ундаги инсоний муносабатлар, яшаш даври таъсир кўрсатади. Буни биз бугунги кунимиз мисолида ҳам кўриб, ҳис қилиб турибмиз. Янги авлод вакиллари — келажагини XXI аср билан боғлаган ўғил-қизларнинг интеллект даражаси уларнинг ота-боболариникидан анча юқори. Ҳозирги болалар компьютер техникасидан тортиб, техниканинг барча турлари жуда тез ўзлаштириб олмоқда, жаҳон тилларидан бир нечтасини билиш кўпчилик учун муаммо бўлмай қолди, минглаб топшириқлардан иборат тестларни ҳам ёшлар ўзлаштиришда қийналмаяптилар. Қолаверса, оила муҳитининг ақл ўсишига таъсирини ҳамма билса керак. Агар бола оилада илк ёшлигидан маърифий муҳитда тарбияланса, унинг дунёқараши кенг, хоҳлаган соҳа предметларидан бериладиган материалларни жуда тез ва қийинчиликсиз ўзлаштира олади. ҳаттоки, бундай болага олий ўқув юртида бериладиган айрим предметлар мазмуни ҳам ўта тушунарли, улар янада мураккаброқ масалаларни ечишни хоҳлайди.

Қобилиятлардаги туғма ва орттирилган сифатлар. Баъзан ўта иқтидорли ва қобилиятли бола ҳақида гап кетса, ундаги бу сифат туғма эканлигига ишора қилишади. Талантли, гениал олим, санъаткор ёки мутахассис ҳақида гап кетса ҳам худди шундай. Умуман қобилиятларнинг туғма ёки орттирилган эканлиги ма-

саласи ҳам олимлар диққат марказида бўлган муаммолардан Психологияда туғмалик аломатлари бор индивидуал сифатлар ***лаёқатлар*** деб юритилди ва унинг икки хили фарқланади: табиий лаёқат ва ижтимоий лаёқат. Биринчиси одамдаги туғма хусусиятлардан — олий нерв тизими фаолиятининг хусусиятлари, миянинг ярим шарларининг қандай ишлаши, қўл-оёқларнинг биологик ва физилогик сифатлари, билиш жараёнларини таъминловчи сезги органлари — кўз, қулоқ, бурун, тери каби ларнинг хусусиятларидан келиб чиқса (булар наслий ота-онадан генетик тарзда ўтади), ижтимоий лаёқат — бола туғилиши билан уни ўраган муҳит, мулоқот услублари сўзлашиш маданияти, қобилиятни ривожлантириш учун зарур шарт-шароитлар (улар ота-она томонидан яратилади) дир Лаёқатлилик белгиси — бу ўша индивидга алоқадор бўлиб, у бу иккала лаёқат муҳитини тайёрича қабул қилади.

Қобилиятсизлик ва интеллектнинг пастлиги сабабларидан ҳам бири шуки, ана шу икки хил лаёқат ўртасида тафовут бўлиши мумкин. Масалан, гениал рассом оиласида бола туғилди дейлик. Унда рассомчилик учун туғма, генетик белги лар отаси томонидан берилган дейлик. Лекин боланинг онаси фарзандининг ҳам рассом бўлишини хоҳламаслиги, ўзини ўхшаш қўшиқчи бўлишини хоҳлаши мумкин. Аёл болани ёш ликдан фақат мусиқа муҳитида тарбиялайди. Табиий лаёқатнинг ривожи учун ижтимоий лаёқат муҳити йўқ, ижтимоий лаёқат ўсиши учун эса табиий, туғма лаёқат йўқ бўлгани сабабли, бу лада ҳеч қандай талант намоён бўлмаслиги, у оддийгина му сиқачи ёки қўшиқчи бўлиш билан чекланиши мумкин. Интел лект тестлари ва қобилиятдаги туғма ва орттирилган белги ларни ўрганишнинг психологик аҳамияти айнан шунда. Илк ёш ликдан боланинг ўзидаги мавжуд имкониятларни ривожлан риш шарт-шароитини яратиш ишини тўғри йўлга қўйиш керак

Орттирилган сифати шуки, бола токи билим, малака кўникмаларни ўстириш борасида ҳаракат қилмаса, энг кучли туғма лаёқат ҳам лаёқатлигича қолиб, у иқтидорга айланмас Энг талантли, машҳур шахсларнинг энг буюк ишлари, эри шилган улкан муваффақиятларининг тагида ҳам қисман лаёқ ва асосан тинимсиз меҳнат, интилиш, ижодкорлик ва билим чанқоқлик ётган. Шуни ҳам унутмаслик керакки, қобилиятли одам бўлмайди. Агар шахс адашиб, ўзидаги ҳақиқий иқтидор ёки лаёқатни билмай, касб танлаган бўлса, табиий, у атроф

дагиларга лаёқатсиз, қобилиятсиз кўринади. Лекин аслида нимага унинг қобилияти борлигини ўз вақтида тўғри аниқлай олишмагани сабаб у бир умр шу тоифага кириб қолади.

Шунинг учун ҳам ҳар бир онгли инсон ўзидаги қобилият ва зеҳнни илк ёшликдан билиб, ўша ўзи яхши кўрган, «юраги чопган» иш билан шуғулланса, ва ундан қониқиш олиб, қобилиятини ўстиришга имконият топиб, ютуқларга эришса, биз уни ***иқтидорли*** деймиз. Иқтидор-инсоннинг ўз хатти-ҳаракатлари, билимлари, имкониятлари, малакаларига нисбатан субъектив муносабатидир. Иқтидорли одам гениал ёки талантли бўлмаслиги мумкин, лекин у ҳар қандай ишда мардлик, чидамлилик, ўз-ўзини бошқара олиш, ташаббускорлик каби фазилатларга эга бўлиб, ўзлари шуғулланаётган ишни бажонидил, ситқидилдан бажаради. Улар ана шундай ҳаракатлари билан баъзи ўта истеъдодли, лекин камҳаракат кишилардан кўра жамиятга кўпроқ фойда келтиради. Иқтидорли инсонда истеъдод соҳиби бўлиш имконияти бор, зеро ***истеъдод*** — ҳар томонлама ривожланган, ниҳоятда кучли ва такрорланмас қобилиятдир. У тинимсиз меҳнат, ўз қобилиятини такомиллаштириб бориш йўлида барча қийинчиликларни енгиш ва иродаси, бугун имкониятларини сафарбар қилиш натижасида қўлга киритилади.

Кобилиятларнинг психологик структураси. Қобилиятлар аввалом бор *умумий* ва *махсус* турларга бўлинади ва ҳар бирининг ўз психологик тизими ва тузилиши бўлади. Шахснинг умумий қобилиятлари ундаги шундай индивидуал сифатлар мажмуики, улар одамга бир қанча фаолият соҳасида ҳам муваффақиятли фаолият кўрсатиш ва натижаларга эришишга имкон беради. Масалан, техника олий ўқув юртининг талабаси ҳам ижтимоий-гуманитар, ҳам аниқ фанлар, ҳам техника фанлари соҳасидаги билимларни ўзлаштира олади. Бунда унга умумий билимдонлик, нутқ қобилиятлари, тиришқоқлик, чидам, қизиқувчанлик каби қатор сифатлар ёрдам беради.

Махсус қобилиятлар эса маълум бир соҳада ютуқларга эришиш, юқори кўрсатгичлар беришга имкон берувчи сифатларни ўз ичига олади. Масалан, спорт соҳаси билан бухгалтерлик ҳисоб-китоби буйича ишлаётган икки кишида ўзига хос махсус қобилиятлар бўлмаса бўлмайди.

Ҳар бир қобилият ўзининг тизимига эга. Масалан, математик қобилиятни оладиган бўлсак, унинг таркибига умумлаштириш малакалари, ақлий жараёнларнинг эгилувчанлиги, мавҳум

тафаккур қила олиш каби қатор хусусиятлар киради. Адабий қобилиятларга улардан фарқли, ижодий ҳаёл ва тафаккур, хотирадаги ёрқин ва кўргазмали образлар, эстетик хислар, тилни мукаммал билишга лаёқат; педагогик қобилиятларга эса — педагогик одоб, кузатувчанлик, болаларни севиш, билимларни ўзгаларга беришга эҳтиёж каби қатор индивидуал хоссалар киради. Худди шунга ўхшаш қолган барча қобилиятларни ҳам зарур сифатлар тизимида таҳлил қилиш мумкин ва бу катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлади.

Қобилиятлар ва қизиқишлар диагностикаси. Амалий психологиянинг бугунги кундаги энг муҳим ва долзарб вазифаларидан бири лаёқат куртакларини илк ёшликдан аниқлаш, интеллект даражасига кўра шахс қобилиятлари йўналишини очиб беришдир. Шунинг учун ҳам ҳозирда кўплаб интеллект тестлари ва қобилиятларни диагностика қилиш усуллари ишлаб чиқилган ва улар муваффақиятли тарзда амалиётда қўлланмоқда.

Қобилиятларни ўлчаш муаммоси XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошларига келиб изчил ҳал қилина бошланди. Хорижда бундай ишлар Спирмен, Бине, Айзенк ва бошқалар томонидан ўрганилди. Улар қобилиятлар ва иқтидорни ўрганиш учун махсус тастлардан фойдаландилар. Бу тестларнинг умумий моҳияти шундаки, уларда топшириқлар тизими тобора қийинлашиб борувчи тестлар — топшириқлар батареясидан иборат бўлади. Масалан, Айзенкнинг машҳур интеллект тести 40 та топшириқдан иборат бўлиб, у интеллектуал жараёнларнинг кечиши тезлигини ўлчайди. Бу ерда вақт мезони муҳим ҳисобланади. Бошқа муаллифлар секин ишлаш — қобилиятсизлик белгиси эмас деб, бошқачароқ усуллар ўйлаб топганлар. Кўпчилик олимлар учун, масалан, рус олимлари учун қобилиятни ўлчашнинг ишончли мезони — бу шахс ютуқларини ва унинг қобилиятидаги ўзгаришларни бевосита фаолият жараёнида қайд этишдир. Рус олими Е. А. Климов ёшлар иқтидорининг йўналишини аниқлаш мақсадида фаолият ва касб-хунар соҳаларини асос қилиб олиб, методика яратди ва унинг «Профессионал-диагностик сўровнома» деб атади. Шундай қилиб, у барча касбларни уларнинг йўналтирилган соҳасига кўра 5 тоифага бўлди:

П (Т) — табиат (ўсимлик, ҳайвонлар, микроорганизмлар);
Т — техника (машина, материаллар, энергиянинг турлари);
Ч (О) — одам (одамлар гуруҳи, жамоалар);
З (Б) — белгилар (турли маълумотлар, белгили символлар);
Х (И) — бадиий, ижодий образлар (тасвирий санъат, мусиқа).

Сўровнома шу турли касбларга мойилликни аниқлайди. Унга 20 жуфт саволлар киритилган бўлиб, текширилувчи махсус жавоб варақасида қай даражада у ёки бу машғулот тури билан шуғулланишга мойиллигини белгилаши керак. Чунончи, ўша иш унга жуда ёқса, 3 та «плюс», умуман ёқса — 2 та ва сал ёқса — 1 та плюс қўяди. Ёқмаса, мос ҳолда 3 та, 2 та ва 1 та «минус» белгиси қўйиши керак. Қуйида биз сизга шу сўровномани келтирамиз.

Жадвал 6

Дифференциал-диагностик сўровнома.

1	ҳайвонларни парвариш қилиш	ёки 1б	машина ва ускуналарга қараш
2а	касал одамларга ёрдам бериш, уларга қараш	ёки 2б	жадвал, схема ва ҳам учун дастурлар тузиш
3а	китоблар, расм ва плакатлар сифатини назорат қилиш	ёки 3б	ўсимликлар ҳолати ва ривожини кузатиш, парвариш қилиш
4а	материалларни қайта ишлаш (ёғоч, мато, метал, пластмасса)	ёки 4б	товарларни харидорга етказиш (реклама, сотиш)
5а	Илмий-оммабоп китобларни муҳокама қилиш	ёки 5б	бадиий асар (пьеса, концертлар) ни муҳокама қилиш
6а	ҳайвон болаларини парвариш қилиш	ёки 6б	Малакаларни орттириш борасида ўртоқлар, кичик ёшлиларни машқ қилдириш
7а	расм ва тасвирлардан нусха кўчириш (ёки мусиқа асбобини тузатиш)	ёки 7б	Юк кўратувчи воситани (кран, трактор, тепловоз) бошқариш
8а	Одамларга зарур маълумот етказиш (маълумотлар бюроси, экскурсияда)	ёки 8б	кўргазма, витриналарни жиҳозлаш, пьеса ёки концертлар тайёрлаш
9а	нарсалар, махсулотлар, (кийим, техника) уйларни таъмирлаш	ёки 9б	матн, жадвал, расмдаги хатоларни тўғрилаш

10а	ҳайвонларни даъволаш	ёки 10б	ҳисоб-китоблар қилиш
11а	Экинларнинг янги навини яратиш	ёки 11б	янги саноат маҳсулотларини лойиҳалаш, конструкция қилиш
12а	одамлар ўртасидаги бахс, тортишувларда қатнашиш, уларни ишонтириш, тушунтириш	ёки 12б	чизмалар, схема ва жадвалларни таҳлил қилиш (текшириш, аниқлаш, тўғрилаш)
13а	бадиий ҳаваскорлик тўгараги ишида қатнашиш	ёки 13б	микроблар ҳаётини кузатиш ва ўрганиш
14а	тиббиёт асбоб — ускуналарига хизмат кўрсатиш	ёки 14б	одамларга тиббий ёрдам кўрсатиш
15а	кузатган ходиса, воқеалар тўғрисида тафсилот ёзиш	ёки 15б	воқеаларни бадиий бўёқларга акс эттириш
16а	касалхонада лаборатория анализини ўтказиш	ёки 16б	касалларни қабул қилиш, улар билан суҳбатлашиш, ташхис қўйиш
17а	буюмлар ёки деворларни бўяш, расмлар солиш	ёки 17б	биноларни монтаж қилиш, машина ҳамда ускуналарни йиғиш
18а	тенгқурлар ёки кичик болалар билан походлар уюштириш	ёки 18б	саҳнада ўйнаш, концертларда иштирок этиш
19а	чертежга қараб машина, кийимларни тайёрлаш, уй қуриш	ёки 19б	чизмачилик, чертежлар, хариталардан нусха кўчириш
20а	ўсимликлар, боғ ва ўрмон ҳашоратларига қарши курашиш	ёки 20б	клавишли машиналарда ишлаш (ёзув машинкаси, телетайп, терув машинаси)

Ушбу сўровномага жавоб варақаси ҳам илова қилинади.

ДДС нинг жавоб варақаси.

П	Т	Ч	З	Х	П	Т	Ч	З	Х
1а	1б	2а	2б	3а	11а	11б	12а	12б	13а
3б	4а	4б	5а	5б	13б	14а	14б	15а	15б
6а		6б		7а	16а		16б		17а
	7б	8а		8б		17б	18а		18б
	9а		9б			19а		19б	
10а			10б		2оа			20б	

Юқорида тавсия этилган сўровнома аслида шахснинг у ёки бу машғулотлар турига қизиқишини аниқлаш орқали унда ривожлантирилиши лозим бўлган малака ва кўникмаларни аниқлаб олишга ёрдам беради. Чунки профессоинал маҳорат фақат билим, юксак малака ва тинимсиз меҳнат ҳисобига ривожланишини унутмаслик керак.

Темперамент ва фаолиятнинг индивидуал хусусиятлари. Шахснинг индивидуал хусусиятлари ҳақида гап кетганда, уларнинг туғма, биологик хусусиятларига алоҳида эътибор берилади. Чунки аслида бир томондан шахс ижтимоий мавжудот бўлса, иккинчи томондан — биологик яхлитлик, туғма сифатларни ўз ичига олган субстрат-индивид ҳамдир. Темперамент ва лаёқатлар индивиднинг динамик-ўзгарувчан психик фаолияти жараёнини таъминловчи сифатларини ўз ичига олади. Бу сифатларнинг аҳамияти шундаки, улар шахсда кейин онтогенетик тараққиёт жараёнида шаклланадиган бошқа хусусиятларга асос бўлади. Одам темпераментига алоқадор сифатларнинг ўзига хослиги шундаки, улар одам бир фаолият туридан иккинчисига, бир эмоционал холатдан бошқасига, бир малакаларни бошқаси билан алмаштирган пайтларда реакцияларнинг эгилувчан ва динамиклигини таъминлайди ва шу нуқтаи назардан қараганда ***темперамент*** *— шахс фаолияти ва хулқининг динамик (ўзгарувчан) ва эмоционал-ҳиссий томонларини характерловчи индивидуал хусусиятлар мажмуидир.*

Темперамент хусусиятлари шахснинг ички тузилмаси билан бевосита боғлиқ бўлиб, уларнинг намоён бўлиши унинг конкрет вазиятларга муносабатини, экстремал вазиятларда ўзини қандай тутишини белгилаб беради. Масалан, инсон турли вазиятларда ўзини турлича тутади: олий ўқув юртида талабалар сафига қабул қилганлиги тўғрисидаги ахборотни эшитган бола-

нинг ўзини тутиши ёки ҳаётнинг оғир синовлари (яқин кишининг ўлими, ишдан хайдалиш, дўстнинг хоинлиги каби) пайтида одам беихтиёр намоён қиладиган реакциялари унинг темпераментидан келиб чиқади. Шунинг учун ҳам иккала вазиятни ҳам кимдир оғир — босиқлик билан, бошқаси эса ўзини йўқотгудек даражада хис-ҳаяжон билан бошидан кечиради. Шунинг учун ҳам темпераментнинг шахс шаклланиши ва ижтимоий муҳитда ўзига хос мавқени эгаллашидаги аҳамияти жуда катта. Ўзини босиб олган, ҳаёт қийинчиликларини сабр-бардош билан кўтарадиган инсоннинг одамлар орасидаги обрўси ҳам баланд бўлади. Бу унинг ўз-ўзига нисбатан ҳурматини ҳам оширади, ишга, одамларга ва нарсаларга муносабатини такомиллаштириб боришига имкон беради. Темпераментнинг яна бир аҳамиятли жиҳати шундаки, у ҳаётий воқеалар ва вазиятларни, жамиятдаги ижтимоий гуруҳларни «яхши-ёмон», «аҳамиятли-аҳамиятсиз» мезонлари асосида ажратишга имкон беради. Яъни, темперамент одамнинг ижтимоий объектларга нисбатан «сезгирлигини» тарбиялайди, профессионал маҳорат ва касб малакасининг ошиб боришига ёрдам беради.

Темпераментал хусусиятлар аслида туғма ҳисобланса да, шахсга бевосита алоқадор ва англанадиган бўлгани учун ҳам маълум маънода ўзгариб боради. Шунинг учун ҳам туғилган чоғида санг-виникка ўхшаш харакатлар намоён қилган болани умрининг охиригача фақат шундайлигича қолади, деб бўлмайди. Демак, ҳар бир темперамент хусусиятларини ва унинг шахс тизимга алоқасини билиш ва шунга яраша хулосалар чиқариш керак.

Академик И. Павлов темперамент хусусиятларини белгилаб берувчи уч олий нерв тизими хоссаларини ажратган эди:

к у ч, яъни нерв тизимининг кучли қўзғатувчилар таъсирига бардоши, шунга кўра одамлардаги меҳнатга яроқлилик, чидам каби сифатларнинг намоён бўлиши:

м у в о з а н а т л а ш г а н л и к, яъни асабдаги тормозланиш ва қўзғалиш жараёнларининг ўзаро мутоносиблиги, шунга кўра, ўзини тута олиш, босиқлик каби сифатлар ва уларга тескари сифатларнинг намоён бўлиши;

ҳ а р а к а т ч а н л и к, яъни қўзғалиш ва тормозланиш жараёнларидаги ўзаро алмашиниш жараёнининг тезлиги ва ҳаракатчанлиги маъносида. Қуйидаги расмда нерв жараёнлари

билан темперамент типлари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик асосида темперамент типлари акс эттирилган.

Жадвал 7

Шундай қилиб, асаб тизими билан боғлиқ индивидуал сифатларни билиш шарт, чунки улар бевосита меҳнат ва ўқиш жараёнларини ҳар бир инсон томонидан, унинг манфаатларига мос равишда ташкил этишга хизмат қилади. Асабга боғлиқ бўлган табиий хусусиятлармизни ҳам умуман ўзгармас деб айтолмаймиз, чунки табиатда ўзгармайдиган нарсанинг ўзи йўқ. Шунинг учун ҳам охирги йилларда ўтказилаётган тадқиқотларда шахс тизимида шундай маъқул, «ҳаётий кўрсаттичли» хусусиятлар тизимини ўрганилмоқда ва унда темпераментга алоқадор сифатлар ҳам нарда тутилмоқда. Масалан, В. С. Мерлин темпераментнинг психологик таснифи ва уларнинг ҳаётий вазиятларда намоён бўлишини ошқариш масаласида кўп ишлар қилган. Унинг фикрича, инсонда мавжуд бўлган фаоллик, босиқлик, эмоционал тетиклик, эссиётларнинг тезда намоён бўлиши ва ўзгарувчанлиги, кайфиятнинг турғунлиги, беҳаловатлилик, ишчанлик, янги ишга киришиб кетиш, малакаларнинг тез ҳосил бўлиши каби қатор сифатлар асосида шахсдаги ўша экстроверсия ва интроверсия хоссалари ҳосил бўлади ва уларни ҳам ўзгартириш ва шу орқали темпераментни ошқариш мумкин.

Шулардан келиб чиққан ҳолда шахснинг меҳнат қилиш усулубини танлаш ва профессионал маҳоратни ўстиришда айни шуларга эътибор бериш керак. Масалан, баъзилар холерикларга ишаш қизиққон, тезкор бўлишади. Унинг меҳнат жараёнидаги ишини кузатадиган бўлсак, фаоллик, ишни тез бажаришга қатъият ижобий бўлса, унинг сифати, чала ташлаб кетиш ҳавфи, баъзи томонларига юзаки қараши кишини ўйлантиради. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда, ҳаётда соф темперамент ҳам

бўлмайди ва у ёки бу темперамент типи жуда яхши ҳам эмас. Ҳар бир типнинг ўзига хос нозик, кучсиз томонлари ва шу билан бирга кучли, ижобий томонлари ҳам бўлади.

Характер ва шахс. Кундалик ҳаётимизда тилимизда «характер» сўзи энг кўп ишлатиладиган сўзлардан. Уни биз доимо бировларга баҳо бермоқчи бўлсак, ишлатамиз. Бу сўзнинг маъносини олимлар «босилган тамға» деб ҳам изоҳлашади. Тамғалик аломатлари нимада ифодаланади ўзи?

Характер - шахсдаги шундай психологик, субъектив муносабатлар мажмуики, улар унинг борлиққа, одамларга, предметли фаолиятга ҳамда ўз-ўзига муносабатини ифодалайди. Демак, «муносабат» категорияси характерни тушунтиришда асосий ҳисобланади. Б. Ф. Ломовнинг таъбирича, характер шахс ички дунёсининг асосини ташкил этади ва уни ўрганиш катта аҳамиятга эга. Муносабатларнинг характердаги ўрни хусусида фикрлар экан, В. С. Мерлин уларнинг мазмунида икки компонентни ажаратади:

а) **эмоционал-когнитив** — борлиқ муҳитнинг турли томонларини шахс қандай эмоционал хис қилиши ва ўзида шу оламнинг эмоционал манзарасини яратиши;

б) **мотивацион-иродавий** — маълум харакатлар ва хулқни амалга оширишга ундовчи кучлар. Демак, бизнинг муносабатларимиз маълум маъно ва мазмун касб этган муносабатлар бўлиб, уларнинг ҳар бирида бизнинг хиссий кечинмаларимиз акс этади ва характеримиз намоён бўлади.

Машҳур рус олими, психология фанининг методологиясини яратган С. Л. Рубинштейн шахснинг ўзига хослиги ва характерологик тизимда учта асосий тузилмаларни ажратган эди;

1. **Муносабатлар ва йўналиш** шахдаги асосий кўринишлар сифатида — бу шахснинг ҳаётдан нимани кутиши ва нимани хоҳлаши.

2. **Қобилиятлар** ана шу тилак-истакларни амалга ошириш имконияти сифатида — бу одамнинг нималарга қодир эканлиги.

3. **Характер** имкониятлардан фойдаланиш, уларни кенгайтиришга қаратилган турғун, барқарор тенденциялар, яъни бу одамнинг к и м эканлиги.

Бу нуқтаи назардан қараганда ҳам, характер шахснинг «танаси», борлиги, конституциясидир. Характернинг бошқа индивидуал психологик хусусиятлардан фарқи шуки, бу хусусиятлар анча ўзгарувчан ва динамик, орттирилгандир. Шунинг учун ҳам

мактабдаги таълимдан олий ўқув юртидаги таълимга ўтиш фактининг ўзи ҳам ўспиринда маълум ва муҳим ўзгаришларни келтириб чиқаради.

Умуман, конкрет шахс мисолида олиб қарайдиган бўлсак, ҳар бир алоҳида объектлар, нарсалар, ҳодисаларга мос тарзда характернинг тури қирралари намоён бўлишининг гувоҳи бўлишимиз мумкин. Масалан, уйда (катта ўзбек оиласи мисолида оладиган бўлсак) катта ёшли ота-оналар олдида ўта босиқ, кўникувчан, ҳар қандай буюрилган ишни эътирозсиз бажарадиган киши, ўз касбдошлари орасида доимо ўз нуқтаи назарига эга бўлган, гапга чечан, керак бўлса, қайсар, дадил бўлиши, кўчада жамоатчилик жойларида беғам, лоқайд, биров билан иши йўқ кишидай туюлиши, ўзига нисбатан эса ўта талабчан, лекин эгоист, ўз-ўзига баҳоси юқори бўлиши мумкин. Демак, характернинг психологик тизимини таҳлил қиладиган бўлсак, унинг борлиқдаги объектлар ва предметли фаолиятга нисбатан амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Шунинг учун ҳам психологияда характернинг қуйидаги тизими эътироф этилади:

1. *Меҳнат фаолиятида намоён бўладиган характерологик хусусиятлар* — меҳнатсеварлик, меҳнаткашлик, ташаббускорлик, ишга лаёқат, ишга қобиллик, масъулият, дангасалик, қўнимсизлик ва бошқалар.

2. *Инсонларга нисбатан бўлган муносабатларда намоён бўладиган характерологик сифатлар* — одоблилик, меҳрибонлик, такт, жонсараклик, дилгирлик, мулоқатга киришувчанлик, альтруизм, ғамхўрлик, раҳм-шафқат ва бошқалар.

3. *Ўз-ўзига муносабатга алоқадор характерологик сифатлар* — камтарлик, камсуқумлилик, мағрурлик, ўзига бино қўйиш, ўз ўзини танқид, ибо, шарму-ҳаё, манмансираш ва бошқалар.

4. *Нарсалар ва ҳодисаларга муносабатларда намоён бўладиган хусусиятлар* — тартиблилик, оқиллик, саронжом — саришталик, қўли очиқлик, зиқналик, тежамкорлик, покизалик ва бошқалар.

Юқорида санаб ўтилган сифатлар аслида шахснинг ҳаётдаги йўналишларидан келиб чиқади. Чунки йўналиш — одамнинг борлиққа нисбатан танловчан муносабатининг акс этишидир. Бундай йўналиш турли шаклларда намоён бўлади: диққатлилик, қизиқувчанлик, идеаллар, маслаклар ва ҳиссиётларда.

Характер — тарихий категория ҳамдир. Бунинг маъноси шуки, ҳар бир ижтимоий-иқтисодий давр ўз кишиларини, ўз авлодини тарбиялайди ва бу тафовут одамлардаги характерологик

хусусиятларда ўз аксини топади. Масалан, ўтган аср ўзбеклари, XX асрнинг 50 — йилларидаги ўзбеклар ва мустақиллик йилларида яшаётган ўзбеклар психологиясида фарқ аввало уларнинг характерологик сифатларида акс этади. Аминмизки, XXI асрнинг ёш авлодлари янада зукко роқ, иродалироқ, маърифатли ва маънавиятлироқ бўлади. Мамлакатимизда ҳозирги кунда амалга оширилаётган сайъ-харакатлар янги аср авлодининг руҳан ва жисмонан соғлом бўлишига замин яратмоқда.

Характер хусусиятларининг нималарда намоён бўлиши, уларнинг белгилари масаласи ҳам амалий жиҳатдан муҳимдир.

Аввало характер инсоннинг *хатти-ҳаракатлари ва амалларида* намоён бўлади — одамнинг онгли ва мақсадга қаратилган харакатлари унинг **к и м** эканлигидан дарак беради.

Нутқининг хусусиятлари (баланд товуш билан ёки секин гапириши, тез ёки босиқлиги, эмоционал бой ёки жонсиз) ҳам характернинг йўналишини белгилайди.

Ташқи қиёфа — юзининг очиқ ёки тунд эканлиги, кўзларининг самимий ёки жоҳиллиги, қадам босишлари — тез ёки босиқ, майда қадам ёки салобатли, туриши-виқорли ёки камтарона, буларнинг ҳаммаси характерни ташқаридан кузатиб ўрганиш белгиларидир.

Бундан ташқари илм оламида жуда кўплаб уринишлар бўлган. Уларда одамнинг турли табиий, туғма хусусиятларига характерни боғлашга уринишлар бўлган. Масалан, ***физиономика*** одам юз қирралари ва уларнинг бир-бирига нисбати орқали, ***хиромантия*** — қўл бармоқлари ва кафтдаги чизиқлар орқали, кўз ранги ва қарашлар, соч ва унинг хусусиятлари орқали ўрганишга харакат қилинган. Жуда катта шов — шувга эга бўлган Ч. Ломброзо, Э. Крэчмер, У. Шелдонларнинг ***конституцион назариялари*** шахс характерини унинг ташқи кўриниши, тана тузилиши билан боғлаб тушунтиришга уринган. Бу назариялар жуда қаттиқ танқидга ҳам учраган, лекин келтирилган материал, корреля-цион таҳлиллар маълум жиҳатдан индивидуал хусусиятлардаги туғма, мавжуд сифатлар билан характерологик сифатлар ўртасидаги боғлиқлик борлигини исбот қилолгани учун ҳам бу назариялар шу вақтгача ўрганилади.

Лекин характер ва унинг ривожланиши, намоён бўлиши учун умумий қонуният шуки, у ташқи муҳит таъсирида, турли хил муносабатлар тизимида шаклланади ва шароитлар ўзгариши билан ўзгаради. Ҳар бир касб-ҳунар ўзининг талаблари

ри мажмуи — профессограммасига эгаки, у шу касб билан шуғулланаёт-ганлардан ўзига хос психологик қирралар ва хоссалар бўлишини тақозо этади (психометрия). Шунинг учун ҳам врачнинг, ўқитувчининг, мухандиснинг, ҳарбийларнинг, артистларнинг ва бошқаларнинг профессоионал сифатлари ҳақида алоҳида гапирилади. Ана шу касб соҳиблари, уларнинг иш мобайнида кўрсатадиган индивидуаллиги ичида эса характерологик ўзига хослик катта аҳамиятга эга ва буни нафақат шахснинг ўзи, балки уни ўраб турган бошқалар ҳам яхши билишлари керак.

Характер хусусиятлари ўзгарувчан бўлишига қарамай, ҳар бир алоҳида шахс ва яхлит миллат ўзига хослигини ифодаловчи шундай барқарор сифатлар бўладики, улар йиллар, хаттоки, асрларга ҳам дош беради. Масалан, бу миллий характерга тааллуқлидир. Ўзбеклар характерида асрлар давомида сақланиб келаётган самимийлик, меҳмоннавозлик, ибо, шарм-ҳаё, такаллуф, камтарлик, меҳнатсеварлик каби қатор сифатлар авлоддан-авлодга ўтиб келмоқда. Бу сифатлар халқ маънавиятининг қадриятларига айланиб қолган ва ўзбекнинг ўзлигини намоён этувчи барқарор хусусиятлардир.

Мавзу юзасидан таянч сўзлар: Индивидуаллик, қобилият, темперамент, характер, иродавий сифатлар, эмоциялар, иқтидор, истеъдод, сангвиник, холерик, флегматик, меланхолик.

Мавзу юзасидан топшириқлар ва тестлар.

Семинар машғулотларида муҳокама қилинадиган саволлар.

1. Қобилиятлар ва уларнинг профессионал фаолият билан боғлиқлиги.
2. Қобилиятлар, лаёқат ва иқтидор масалалари.
3. Инсон қобилиятларини ривожлантириш шарт-шароитлари.
4. Темперамент ва унинг типлари.
5. Темперамент ва фаолиятнинг самарадорлиги масаласи.
6. Темперамент ва фаолиятнинг индивидуал услуби.
7. Темперамент ва шахс: туғма ва орттирилган сифатлар.
8. Характер ва шахсдаги барқарор сифатлар тушунчаси.
9. Характернинг психологик структураси.
10. Характер типологияси.

Рефератив ишлар учун топшириқлар:

1. Қобилият, иқтидор, истеъдод: ўзаро боғлиқлик ва тафовутлар
2. Индивидуал тафовутлар ва қобилият муаммоси.
3. Шахс истеъдодини ўстириш муаммоси.
4. Темперамент типлари ва уларнинг психологик таснифи.
5. Фаолиятнинг индивидуал стили.
6. Темпераментни ўрганиш усуллари.
7. Характернинг шахс умумий тизимидаги ўрни.
8. Характернинг шаклланишида тарихий, ижтимоий-иқтисодий вазиятларнинг роли.
9. Мулоқотда намоён бўладиган характер хислатлари.
10. Маънавий-ахлоқий характер фазилатлари ва уларнинг шалланиши.
11. Мустақиллик даври психологияси ва ёшлар характери.

Тест ва топшириқлар

Қуйида машҳур олим К. Юнгнинг характер типини аниқлаш методикасини келтирдик. Берилган саволларга жавоб вариантларидан бирини танлаш керак.

1. Қайси бири сиз учун муҳимроқ?
   a. кичиккина дўстлар даврaси;
   b. кўпгина ўртоқлар давраси.
2. Қандай китоблар сизга кўпроқ ёқади?
   a. қизиқарли сюжетли;
   b. одамлар руҳий кечинмалари акс эттирилган.
3. Ишда нимага кўпроқ йўл қўйишингиз мумкин?
   a. кечикиш;
   b. хатоликлар.
4. Агар ёмон иш қилиб қўйсангиз:
   a. жуда қайғурасиз;
   b. унчалик қайғурмайсиз.
5. Одамлар билан қандай чиқишасиз?
   a. жуда тез ва осон;
   b. секин, эҳтиёткорлик билан.
6. Ўзингизни аразкаш деб ҳисоблайсизми?
   a. ҳа;
   b. йўқ.
7. Чин дилдан кулишга мойилмисиз?
   a. ҳа;
   b. йўқ.
8. Сиз қандайсиз?
   a. камгап;
   b. сергап.
9. Сиз очиқмисиз ёки ҳисларингизни бировлардан яширасизми?
   a. очиқман;

b. яшираман.

10. Ўз хис-кечинмаларингизни таҳлил қилишни ёқтирасизми?
a. ҳа;
b. йўқ.

11. Кўпчилик даврасида бўлганда, Сиз:
a. тинмай гапирасиз;
b. бошқаларни тинглайсиз.

12. Тез-тез ўзингиздан норози бўлиб турасизми?
a. ҳа;
b. йўқ.

13. Бирор нималарни ташкил қилишни ёқтирасизми?
a. ҳа;
b. йўқ.

14. Сирларингиз ёзилган кундалик тутишни ҳоҳлармидингиз?
a. ҳа;
b. йўқ.

15. Бирор нарсанинг қароридан уни бажаришга тез ўтасизми?
a. ҳа;
b. йўқ.

16. Кайфиятингизни тез ўзгартира оласизми?
a. ҳа;
b. йўқ.

17. Ўзгаларни ишонтириб, уларга ўз фикрингизни ўтказишни яхши кўрасизми?
a. ҳа;
b. йўқ.

18. Сизнинг ҳаракатларингиз:
a. тез;
b. секин.

19. Сиз бўлиши мумкин бўлган нохуш ҳодисалардан ташвишланасиз?
a. тез-тез;
b. баъзан.

20. Қийин ҳолатларда Сиз:
a. ёрдам сўрашга шошиласиз:
b. ҳеч кимга мурожаат қилайсиз.

Энди жавобларингизни ҳисоблаб чиқинг.

Методиканинг калити:

Жавоблар ичидаги қуйидагилар Сиздаги экстроверсияни кўрсатади: 1б, 2а, 3б, 5а, 6б, 7а, 8б, 9а, 10б, 11а, 12б, 13а, 14б, 15а, 16а, 17а, 18а, 19б, 20а. Мос келган жавоблар сонини 5 га кўпайтиринг.

0 — 35 баллар — интроверсия;
36 — 65 баллар — амбиверсия;
66 — 100 баллар — экстраверсия.

Шунга ўхшаш характерни ўрганиш методикалари кўп бўлиб, улар ёрдамида одам ўзини ва яқинларини ўрганиб туриши керак.

Темпераментнинг психологик хусусиятини аниқлаш тести.

Жадвал ичида берилган саволларга «ҳа» ёки «йўқ» деб жавоб беринг ва берилган устунларда белгиланг. Жавоб самимий, тезда каллага келган жавоб тарзида берилсин.

Саволнинг мазмуни	ҳа	йўқ
Сиз тез-тез давраларда бўлишни ёқтирасизми?	–	
Чиройли, лекин ишончсиз, ноқулай нарсаларга эга бўлишдан қочасизми?	–	
Кайфиятингиз гоҳ яхши, гоҳ ёмон бўлиб турадими?	–	
Сухбатлашаётганда жуда тез гапирасизми?		–
Сизга бутун вужуд билан киришадиган, масъулиятли ишлар ёқадими?	–	
Сиз миш-мишлар тарқатганмисиз?	–	
Сиз ўзингизни жуда қувноқ ва бахтли ҳисоблайсизми?	+	–
Сиз бирор кийимнинг бичими, рангига тез кўникиб, уни бошқаси билан алмаштиришни хоҳламайсизми?		–
Сизни қўллаб-қувватлайдиган, тушунадиган одамларга муҳтожлик сезасизми?	–	
Сиз жуда тез ёзасизми?		–
Сиз дам олиш ўрнига бирор иш ёки машғулот қидирасизми?	–	
Сизда ваъдаларни бажармаслик ҳоллари ҳам бўладими?	–	
Сизда жуда яхши, садоқатли дўстлар кўпми?		
Сизнинг берилиб кетган машғулотингиздан чалғишингиз ва бошқа ишга кўникишингиз қийинми?	–	
Сизни тез-тез нимагадир гуноҳкорлик ҳисси қийнайдими?	–	
Сиз ҳар доим тез юрасизми?	–	
Мактабда сиз жуда қийин масалаларни ҳам охиригача		

Саволнинг мазмуни	ҳа	йўқ
ечишга ҳаракат қилардингизми?		
Сиз баъзан одатдагидан кўра ёмон фикрлаётгандай бўласизми?		
Сиз нотаниш одамлар билан ҳам осон тил топишасизми?		
Учрашув ёки суҳбатларда ўзингизни қандай тутишингизни олдиндан доимо режалаштирасизми?		
Сиз устингиздан кулишса, ёки танбеҳ беришса, тез ҳафа бўлиб қоласизми?		
Гаплашаётганда, Сиз қилиқлар қиласизми?		
Эрталаб кўпинча сиз жуда яхши дам олиб, тетик бўлиб уйғонасизми?		
Сизда бировлар билишини хоҳламаган фикрлар ҳам пайдо бўладими?		
Бировлар устидан кулиб, ҳазиллашишни яхши кўрасизми?		
Бирор фикр ёки юнгизни бировларга айтишдан аввал уни обдон ўйлаб оласизми?		
Тез-тез тушингизга даҳшатли нарсалар кирадими?		
Одатда Сиз янги материални осон ва тез ўзлаштирасизми?		
Сиз ўта фаолсиз, шунинг учун бир дақиқа ҳам тек туролмайсизми?		
Аччиғингиз келганда, ўзингизни бошқара олмаган холатлар ҳам бўлганми?		
Зерикарли одамлар даврасини ҳам қизиқарли қилиш қўлингиздан келадими?		
Унчалик муҳим бўлмаган қарор қабул қилиш учун ҳам Сиз анча ўйланасизми?		
Сизга ҳар нарсани юрагингизга жуда яқин олишингизни айтишганми?		
Сизга тезлик ва чаққонлик талаб қилувчи ўйинлар жуда ёқадими?		
Узоқ вақттача бирор ишни хал қилолмай қолсангиз ҳам, барибир уни ечимини топишга уринаверасизми?		
Сизда қисқа фурсатга бўлса ҳам ўз ота-онангиздан аччиқланган пайтингиз бўлганми?		
Сиз ўзингизни очиқ, мулоқотга киришувчан деб ҳисоблаганмисиз?		
Одатда сиз янги ишга жуда секинлик билан киришасизми?		
Сизда бировлардан камчилигингиз бордай туйғу бўлганми?		
Сиз одатда секин ишлайдиган одамлар билан ишлашга қийналасизми?		
Сиз кун бўйи чарчамасдан нималар биландир машғул бўла оласизми?		
Сизда йўқотишингиз керак бўлган сифатлар борми?		

Саволнинг мазмуни	ҳа	йўқ
Сизни кўпчилик беғам одам дейишадими?		
Сизга ёққан одамнинг сизга муносабати самимий бўлгандагина уни яхши дўст деб атай оласизми?		
Сизнинг аччиғингизни келтириш осонми?		
Бахслар пайтида сиз осонликча жавоблар топа оласизми?		
Сиз ҳеч нарсага чалғимасдан, узоқ ва самарали бирор иш билан машғул бўла оласизми?		
Сиз ақлингиз етмаган нарсалар ҳақида ҳам гапирган пайтларингиз бўлганми?		

Тестни қайта ишлаш учун калит

Тест қуйидаги қарама-қарши сифатларни аниқлашга имкон беради: экстроверсия-интроверсия, ригидлик-эгилувчанлик, ҳиссиётга берилувчанлик — эмоционал мувозанатлилик, реакциялар темпи (тез-секин), фаоллик (паст-юқори). Ҳар бир сифат код ёрдамида аниқланади. Бунинг учун ҳар бир қатордаги «ҳа» жавобини ҳисоблаб (кодда уларнинг номерлари ёзилган), олинган натижани мос коэффициентларга кўпайтириш керак (3, 2 ёки 1 га), сўнгра шу ишни «йўқ» жавоблари учун ҳам амалга ошириш керак. Шундан кейин ҳар бир темперамент сифатини ифодаловчи сифатнинг умумий бали чиқади.

Тестнинг коди

Темперамент сифатлари	«ҳа» жавоблар	балл	«Йўқ» жавоблар	баллар
Экстроверсия	1, 7, 23, 19, 25, 31, 37, 4, 43	3 2	2	1
Ригидлик	8, 26, 32, 2, 14, 20, 38, 44	3 2	37, 19, 46	2 1
хиссий қўзғалувчан	15, 21, 33, 39, 45, 3, 9, 27	3 2 1		
реакция темпи	4, 16, 28, 10, 22, 34, 40, 46, 17, 29, 37	3 2 1		
фаоллик	5, 11, 17, 23, 29, 35, 41, 47, 10	3 1	38	1
самимийлик	30, 36, 42, 48, 6, 12, 18, 25, 24	3 2 1	23	1

Ишнинг якунланиши. Шкала бўйича ўз жавобларингизнинг самимийлигини аниқланг: юқори — 13-20 балл, ўртача — 8 — 12 балл, паст — 0 — 7 балл. Сўнгра қуйидаги «Ўртача баҳолар ва темперамент хоссаларининг намоён бўлиши» жадвалидан фойдаланиб, ёзма равишда ўзингизни баҳоланг. Масалан, менинг темпераментим юқори экстраверсия (24 балл), ўртача эгилувчанлик (7 бал), юқори хиссий мувозанат (5 бал), реакциялар тезлиги темпи (14 бал), паст фаоллик (9 балл) билан характерланади, деб ёзинг.

Ўртача баҳо ва темперамент сифатларининг намоён бўлиш даражаси

экстраверсия	ригидлик	эмоц. қўзғалувчанлик	реакциялар темпи	фаоллик
22 — 26	16-23	18 — 20	20 — 22	24 — 26
жуда юқори	жуда юқори	жуда юқори	жуда тез	жуда юқори
17 — 21	12 — 15	14 — 17	14 — 19	21 — 23
юқори	юқори	юқори	тез	юқори
12 — 16	7 — 11	8 — 12	9 — 13	14 — 20
ўртача	ўртача	ўртача	ўртача	ўртача
7 — 11	3 — 6	4 — 7	5 — 8	9 — 12
юқори	юқори	юқори	секин	паст
0 — 6	0 — 2	0 — 3	0 — 4	0 — 8
жуда юқори интроверсия	жуда юқори эгилувчан	жуда юқори мувозанатлашган	жуда секин	жуда паст

Интеллектингизни текширинг

Тест: «Муҳим белгиларни ажратинг ».

Ҳар бир қаторда битта сўз қовуслар ташқарисида ва бешта сўз қовуслар ичида берилган. Қовус ичидаги барча сўзлар ташқаридагига маълум бир жиҳатдан боғланган. Сиз аҳамиятли боғлиқликка эга бўлган иккитасини ажратинг ва унинг остига чизинг.

1. Боғ (ўсимлик, боғбон, кучук, девор, тупроқ);
2. Дарё (қирғоқ, балиқ, балиқчилар, сув, қайиқ);
3. Шаҳар (автомобиль, бино, омма, кўча, велосипед);
4. Омборхона (хашак, отлар, том, мол, девор);
5. Куб (бурчаклар, чизма, томонлар, тош, дарахт);

6. Бўлиш (синф, бўлувчи, қалам, бўлинма, қоғоз);
7. Доира (диаметр, олмос, илтимос, айлана, муҳр);
8. Ўқиш (кўзлар, китоб, расм, мухр, сўз);
9. Газета (ҳақиқат, илова, телеграмма, қоғоз, муҳаррир);
10. Ўйин (харита, ўйинчилар, жарима, жазо, қоида);
11. Уруш (аэроплан, пушкалар, жанг, қурол, солдатлар).

Тест: «Мураккаб аналогиялар».

Сизга мавҳум тарзда ўзаро боғланган 20 та жуфт сўзла қатори берилган. Юқори квадратда эса «Шифр» белгиси била 6 жуфт ўзаро боғлиқ сўзлар берилган. Пастдаги жуфтликла ўртасидаги мавҳум боғлиқликни топгач, уни юқорида квадра ичидаги нечанчи жуфтликдаги белгига мос келишини, мо сонларни доирага олиш йўли билан белгилаш керак. Масалан биринчи пастдаги жуфтлик «Қўрқув-қочиш», бўлиб, ула ўртасидаги мавҳум боғлиқлик квадратдаги «5» жуфтлик хосса сига тўғри келади, яъни, «Заҳарланиш-ўлим», демак, биринч қаторда «5» сонини доирага оласиз. Шундай тартибд қолганларни ҳам давом эттиринг. Вақт — 3 минут. Тўғри топил ган жавоблар сонига кўра қобилият баҳоланади.

1. Қўй — пода
2. Малина — мева
3. Денгиз — океан
4. Ёруғлик — қоронғулик
5. Заҳарланиш — ўлим
6. Душман — нияти бузуқ

1. Қўрқув — қочиш..... .....1 2 3 4 5 6
2. Физика — фан..... .....1 2 3 4 5 6
3. Тўғри — хақ. 1 2 3 4 5 6
4. Эгат — чорбоғ..... .....1 2 3 4 5 6
5. Жуфт — икки. 1 2 3 4 5 6

6. Сув — жумла..... .....1 2 3 4 5 6
7. Тетик — бушашган..... .....1 2 3 4 5 6
8. Эркинлик — ирода..... .....1 2 3 4 5 6
9. Давлат — шаҳар. 1 2 3 4 5 6
10. Мақтов — сўкиш..... .....1 2 3 4 5 6
11. Қасос — ёнғин..... .....1 2 3 4 5 6
12. Ўн — сон..... .....1 2 3 4 5 6
13. Йиғламоқ — додламоқ. 1 2 3 4 5 6
14. Боб — роман. 1 2 3 4 5 6
15. Сокинлик — нафас. 1 2 3 4 5 6
16. Дадиллик — қаҳрамонлик. 1 2 3 4 5 6
17. Салқин — қаҳратон. 1 2 3 4 5 6
18. Ёлғон — ишончсизлик. 1 2 3 4 5 6
19. Куйлаш — санъат. 1 2 3 4 5 6
20. Сандиқча — жавон. 1 2 3 4 5 6

Тавсия этилалиган адабиётлар:

1. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бусағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.— Т., 1998

2. Гамезо М. В., Домашенко И. А. Атлас по психологии. — М.,1986

3. Мерлин В. С. Структура личности. Характер, способности, самосознание.— Пермь, 1990

4. Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности.— М., 1986

5. Немов Р. С. Психология.— В 2-х кн. Кн. 1.— М., 1998

6. Практическая психодиагностика. Методики и тесты.— М., 1999

7. Психология. Учебник.— Под ред. А. Крылова — М., 1998

8. Magnusson, D. Individual development: a holictic, integrated model. In: Examining in context. Perspectives on the ecology of human development. Washington, DC: APA, 1995, pp. 19-60.

8-мавзу. ШАХС ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ЁШГА БОҒЛИҚ ХУСУСИЯТЛАРИ. ЎСПИРИНЛИК ВА ЕТУКЛИК ДАВРЛАРИ ПСИХОЛОГИЯСИ

РЕЖА: 1. Шахс тараққиётидаги ижтимоий ва генотипик омиллар
2. Шахс тараққиётини даврларга бўлиш
3. Ўсмирлик ва ўспиринлик даврларида шахс ижтимоийлашувининг ўзига хослиги
4. Ёшлардаги аттракция ва юксак хис-туйғулар.

Шахс тараққиётидаги ижтимоий ва генотипик омиллар. Шахс индивидуал тараққиётининг муҳим омилларидан яна бири унинг ёшига боғлиқ бўлган хусусиятларидир. Чунки тараққиётнинг ҳар бир ёш босқичи ўзининг ривожланиш омилларига, қонуниятларига, янгиликлари ва ўзгаришларига эга бўлиб, улар шахснинг характери, темпераменти, иқтидори билиш жараёнларига бевосита таъсирини ўтказади.

Ёш тараққиёти даврларининг ҳам сифат, ҳам миқдор ўзгаришларига эга бўлган кўрсатгичлари борки, амалий психология ҳар бир ёш хусусиятларини ана шу иккала кўрсатгич нуқтаи назаридан ўрганиши ва шахс хулқини бошқариш ва таъсир кўрсатишда уларга таянмоғи лозим. Умуман психологияда исбот қилинган фактлардан бири шуки, турли даврлардаги инсон тараққиёти ўта мураккаб жараён бўлиб, ҳар бир даврнинг ўз қонуниятлари мавжуд. Ҳар бир босқичда шахснинг бирор бир хусусиятлари ўзининг етуклик фазасига эришади. Масалан, оламни сенсор жиҳатдан билишнинг етуклик фазаси 18 — 25 ёшларда (Лазарев маълумотларига кўра), интеллектуал ижодий етуклик — 35 ёшларда (Леман маълумотлари), шахснинг етуклиги 50 — 60 ёшларга келиб энг юқори нуқтасига эришади. Шунга ўхшаш хусусиятлар инсоннинг бутун умри мобайнида муттасил камолга етиб, ривожланиб боришини таъминлайди. Шуниси характерлики, ҳар бир ёшда бирор функцияларнинг ривожланиши бошқа бир функцияларнинг сусайиши ҳисобига рўй беради. Масалан, болаликнинг илк боғча ёшида фазога мослашув жуда кучайса, кейинчалик унинг ўрнини вақтни адекват идрок қилиш кучаяди. Қарияларнинг бирор нарсалар хусусида билимдонлиги, маълумотлар дунёсидаги яхши ориентацияси, психомоторик функциялар ва бево-

сита билиш жараёнларининг сусайиши ҳисобига рўй беради. Худди шундай боланинг 3-5 ёш даври тилни, унинг луғавий ва структуравий хусусиятларини ўзлаштиришга жуда мақбул бўлса, етуклик даври бўлмиш 45-55 ёшларга келиб айни шу сифат деярли ўзини йўқотади («тил қотиб қолади»).

Психологиянинг махсус тармоғи ҳисобланмиш ёш даврлари психологиясининг энг асосий муаммоларидан бири шуки, инсон психик тараққиётида қандай омиллар-генетик, туғма ёки орттирилган, ижтимоий омиллар роли етакчи эканлиги масаласидир. Бир томондан, боланинг ўз ота-оналаридан мерос сифатида ўзлаштирган сифатлари, масалан, анатомо-физиологик хусусиятлар, мия фаолиятининг ўзига хослиги, тана тузилиши (қўл, оёқ, юз тузилиши ва бошқ.) албатта психологик жаҳатдан одам боласининг муҳитга мослашуви, унга эркин ҳаракат қилиши, жараёнларни онгида акс эттиришига сабаб бўлади. Чунки оддийгина анатомик аномалия холати (қўлнинг калталиги, бўйининг жуда кичиклиги каби) психикага ва шахснинг жамиятда ўзини тутишига салбий таъсир кўрсатади. Лекин иккинчи томондан ташқи муҳит таъсирини ҳам камситиб бўлмайди. Масалан, агар бола махсус ўқув масканларида ўқимаса, унга тарбиявий таъсирлар кўрсатилмаса, унинг ривожланиши қандай бўлишини тасаввур қилиш қийин эмас.

Бу муаммолар устида бош қотирган олимлар (Л. Выготский, Ж. Пиаже, С. Рубинштейн, А. Леонтьев ва кўплаб бошқа психологлар) иккала омил ролини ҳам инкор қилмаган холда ижтимоий муҳитнинг етакчи таъсири тўғрисидаги фикрни баравар ёқлаганлар. Чунки тўғри ташкил этилган таълим-тарбия, оила ва ундаги ўзаро муносабатларнинг характери, шахс мулоқотда бўладиган ижтимоий гуруҳлар, у танлаган касб ва касбдошлари муҳити, никоҳ ва маълумот масалаларининг қандай хал қилинганлиги каби қатор ижтимоий омиллар шахснинг ривожланиши, унинг ўз-ўзини англаши ва ўзгаларга муносабати, билиш жараёнлари ҳамда интеллектуал тараққиётида катта аҳамиятга эгалигига шубҳа йўқ. Республикамиз Президенти И. Каримов бошчилигида мустақиллигимизнинг дастлабки йилларидаёқ бошланган «Соғлом авлод учун» шиорини амалга ошириш сиёсати фарзандларимизнинг ҳам жисмонан, ҳам руҳан, ҳам ақлан етук бўлишларига қаратилган. Жисмонан соғлом танада соғлом руҳ бўлиши табиий.

Шахс тараққиётини даврларга бўлиш. Шу вақтгача психология илмида шахс тараққиётини даврларга бўлиб ўрганишга жуда катта эътибор қаратилган. Бир қанча даврий схемалар ҳам таклиф этилган. Лекин шу соҳада астойдил ижод қилган ҳар қандай олим ўзининг «даврларини» таклиф этаверган. Бу тушунарли, зеро инсоннинг ҳаётий йўли ва унинг асосий лаҳзалари тарихий тараққиёт мобайнида ўзгаради, бир авлоддан иккинчи авлод тараққиётига ўтишнинг ўзи ҳам қатор ўзгаришларни келтириб чиқаради.

Даврларга бўлишга қаратилган классификацияларнинг ўзи ҳам икки турли бўлади: жузъий (алоҳида даврларни яна қўшимча даврларга бўлиш — «даврлар ичидаги даврлар») ва умумий (инсон умрининг барча босқичларини ўз ичига олган) Масалан, жузъий классификацияга

Ж. Пиаженинг интеллектнинг ривожланишини босқичларга бўлишини киритиш мумкин. У бу тараққиётни 3 босқичда тасаввур қилган:

- сенсомотор интеллект босқичи (0 — 2 ёш). Бунда асосан олти босқич фарқланади;
- конкрет операцияларни бажаришга тайёрлаш ва уни ташкил этиш босқичи (3 — 11 ёшлар);
- формал операциялар босқичи (12 — 15 ёшлар). Бу даврда бола нафақат бевосита кўриб турган нарсаси, балки мавҳум тушунчалар ва сўзлар воситасида ҳам фикр юрита олади.

Д. Б. Эльконинниинг ёш даврлари босқичлари ҳам шу гуруҳга киради ва у ҳам болаликнинг уч даврини фарқлайди: илк болалик, болалик ва ўсмирлик. ҳар бир босқичнинг ўзига хос етакчи фаолияти, ўзгаришлари ва ривожланиш шарт-шароитлари мавжуд бўлади ва уларни билиш тарбиячилар учун катта амалий аҳамиятга эга бўлади. Ҳар бир босқичда фаолият мотивлари ҳам ўзгаради, уларнинг ўзгариши шахс эҳтиёжлари ва талаблари даражасининг ўзгаришига мос тарзда рўй беради.

Инсон ҳаётининг барча даврини яхлит тарзда қамраб олган классификациялардан бири бутун жаҳон олимларининг қарорига кўра, 1965 йили Фанлар Академиясининг махсус симпозиумида қабул қилинган схема ҳисобланади. У қуйидаги 6-жадвалда келтирилган. У Б. Г. Ананьев, чет эллик олим Бирренлар таклиф этган классификацияга яқин бўлиб, умулаштирилган тоифалашдир.

Тараққиётни ёш даврларга бўлишда ўзига хос классификациялар ҳам бор. Масалан, Э. Эриксон шахс «Мен»ининг ри-

вожланиш босқичларини ажратган ва ҳар бирида ҳам ижобий, ҳам салбий жиҳатларни ажратган.

1-босқич (ишонч-ишончсизлик) — бу ҳаётнинг 1-чи йили.

2-босқич (мустақиллик ва қатъиятсизлик) — 2 — 3 ёшлар.

3-босқич (тадбиркорлик ва гуноҳ хисси) — 4 — 5 ёшлар.

4-босқич (чаққонлик ва етишмовчилик) — 6 — 11 ёшлар.

5-босқич (шахс идентификацияси ва ролларнинг чалкашлиги) — 12 — 18 ёшлар.

6-босқич (яқинлик ва ёлғизлик) — етукликнинг бошланиши.

7-босқич (умуминсонийлик ва ўзига берилиш) — етуклик даври.

8-босқич (яхлитлик ва ишончсизлик) — кексалик.

Жадвал 8

Ёш даврлари	Эркакларда	Аёлларда
Чақалоқлик	1 — 10 кун	1 — 10 кун
Эмизиклик даври	10 кундан 1 ёшгача	10 кундан 1 ёшгача
Илк болалик	1 — 2 ёш	1 — 2 ёш
Болаликнинг 1-даври	3 — 7 ёш	3 — 7 ёш
Болаликнинг 2-даври	8 — 12 ёш	8 — 11 ёш
Ўсмирлик даври	13 — 16 ёш	12 — 15 ёш
Успиринлик даври	17 — 21 ёш	16 — 20 ёш
Ўрта етуклик даври:		
биринчи босқич	22 — 35 ёш	21 — 35 ёш
иккинчи босқич	36 — 60 ёш	36 — 55 ёш
Кексалик даври	61 — 75 ёш	56 — 75 ёш
Қарилик даври	76 — 90 ёш	76 — 90 ёш
Узоқ умр кўрувчилар	90 ёшдан ортиқ	90 ёшдан ортиқ

Эриксон классификациясининг ўзига хос қиммати шундаки, унда шахснинг ўзи тўғрисидаги тасаввурларининг жамият таъсирида ўзгариши назарда тутилади. Шунга ўхшаш босқичларга бўлишлар охирги пайтда яна кўплаб муаллифлар томонидан таклиф этилмоқда (Г. Гримм, Д. Бромлей ва бошқ.). Уларнинг барчасидаги умумий мезон шуки, ҳар бир тараққиёт даври шахс ривожи учун нимани таклиф этадию, шахс унда қандай ривожланиш кўрсатгичларига эга бўлади. Уларни табиий ўзгаришларда билиш ва ўрганиш керак, чунки бусиз шахс тарбиясини тўғри йўлга қўйиб бўлмайди. Масалан, мактаб ёшидаги

болаларга қўйилган талаблар катта одамлар жамоасига тўғри келмайди, ёки боғча ёшидаги бола билан тил топишиш билан талаба билан тил топиш ўзига хос педагогик тактни ва ўша ёш соҳасида билимдонликни талаб қилади.

Ўсмирлик ва ўспиринлик даврларида шахс ижтимоийлашуви-нинг ўзига хослиги. Ўсмирлик ва ўспиринлик даврлари мактаб ва бошқа таълим масканларида ўқиш даврларига тўғри келади. Бу даврдаги етакчи фаолият ***ўқув фаолияти*** бўлиб, унда бола билим олиш билан боғлиқ, малака ва кўникмаларни орттиришдан ташқари, шахс сифатида ҳам муҳим ўзгаришларга юз тутади.

Ўсмирлик даври энг мураккаб ва шу билан бирга муҳим тараққиёт босқичидир. Илк ўсмирлик 11-13 ёшни, катта ўсмирлик — 14 — 15 ёшларни ўз ичига олади. Бу даврнинг энг муҳим ҳислати шундан иборатки, у болаликдан ўспиринлик, катталикка, ёшликдан етукликка ўтиш давридир.

Ўсмирлик — организм тараққиётидаги шиддат ва нотекислик билан характерланиб, бу даврда тананинг интенсив тарзда ривожланиши ва суякларнинг қотиши рўй беради. Юрак ва қон томирлар фаолиятида ҳам нотекислик бўлиб, бу ҳам бола феълининг ўзгарувчан, динамик ва баъзан номаъқулликлар ва ноқулайликларни келтириб чиқаради. Булар албатта асаб тизимига ҳам ўз таъсирини кўрсатиб, бола тезда аччиқланадиган ёки тормозланиш юз берганда анчагача депрессия холатидан чиқолмайдиган тушкунликда қолиши ҳам мумкин.

Ўсмир жисмоний тараққиётини белгиловчи асосий омил жинсий балоғат бўлиб, у нафақат психик, балки ички органлар фаолиятини ҳам белгилайди. Шу билан боғлиқ холда онгли (кўпинча онглиз) жинсий майллар, шу билан боғлик нохуш хис-кечинмалар, фикрлар пайдо бўладики, бола уларнинг асл сабабини ҳам тушуниб етолмайди. Психик тараққиётнинг ўзига хослиги шундаки, у муттасил ривожланиб боради, лекин бу ривожланиш кўплаб қарама-қаршиликларни ўз ичига олади. Бу тараққиёт ўқув жараёнида кечгани учун ҳам тўғри ташкил этилган ўқув фаолияти бола психиканинг муозанати ва унинг турли фикр — ўйлардан чалғишига замин яратади. Айниқса, диққат, хотира, тафаккур жараёнлари ривожланади. Айни шу даврда ўсмир мустақил равишда фикрлашга интила боради. Чунки бу даврда у кўпроқ ўз фикр — ўйлари дунёсида мушоҳада қилиш, олам ва унинг сирларини билишга, назарий билимларни кўпайтиришга интилади. Бунинг сабаби — яна ўша

катталикка ўтиш бўлиб, ўсмирда ўзига хос «катталик» хисси пайдо бўлиб, бу нарса унинг гапириши ва фикрлашларида ҳам ифодаланади. Шунинг учун ҳам мактабда берилган мустақиллик ва тўғри ташкил этилган ўқиш шароитлари, самимийлик муҳити унда мустақил фикрлашига катта имкониятлар очиши ва ундаги ижодий тафаккурни ривожлантириши мумкин. Шунга боғлиқ тарзда ўсмирнинг ўз фалсафаси, ўз сиёсати, бахт ва муҳаббат формуласи яратилади. Мантиқан фикрлашга ўрганиши эса унга ўзича ақлий операцияларни амалга ошириш, тушунчалар ва формулалар дунёсида харакат қилишга мажбур қилади. Бу ўзига хос *ўсмирлик эгоцентризмининг* шаклланишига — бутун олам ва унинг қонуниятлари унга бўйсуниши керакдай фикрнинг пайдо бўлишига олиб келади. Шунинг учун ҳам айнан ўсмирлик пайтида ўғил-қизлар ўз ота-оналари билан ҳадеб тортишаверадилар. Аниқ бир тўхтамга келолмаса ҳам тортишиш бирор фикрни изҳор қилиш эҳтиёжининг ўзи унга жуда ёқади.

Шундай бўлишига қарамай, ўсмирлик юқорида таъкидланганидек, қарама-қаршиликларга бой даврдир. Уни баъзи олимлар «кризислар, таназзуллар» даври ҳам деб атайдилар. Сабаби ўсмир руҳиятида шундай инқирозий холатлар кўп бўладики, у бу инқирозни бир томондан ўзи хал қилгиси келади, иккинчи томондан, уни хал қилишга имконияти, кучи ва ақли етишмайди. Масалан, «катталик хиссига» тўсқинлик қиладиган омиллардан бири — бу уларнинг ўз ота-оналаридан моддий жиҳатдан қарамлиги. Руҳан қанчалик ўзларини катта деб хис қилмасин, ўсмир мактабга кетаётиб, онасидан ёки отадан пул сўрайди, улар эса ўсмирга болаларча муносабатда бўлиб, озгинагина пул берадилар. Иккинчидан, катталардай бўлишни хоҳлайди, лекин қиз бола онасининг, ўғил бола отасининг кийимини тошойна олдида кийиб кўрса, барибир ярашмайди. Яъни, ташқи кўринишдаги камчиликлар — хали қадду-қомаднинг келишмаганлиги, унинг устига юзлари ва танасида пайдо бўладиган нохуш тошмалар унинг руҳан салбий ҳисларни бошдан кечиришига олиб келади. Яъни, бу ёшни «аросат» ёши ҳам деб аташ мумкин, чунки катта бўлиб катта эмас, бола ҳам эмас. Шуларнинг барчаси ўсмирлик давридаги руҳий туғёнларга сабаб бўлади. Лекин шуларга қарамай, ўсмир ўзи билиб-билмай ўз ақлий салоҳиятини ўстиришга харакат қилади, чиройли фикрлашга ташна бўлади ва бу — унинг психик тараққиётидаги энг муҳим ўзгариш ҳисобланади.

Ўсмир шахснинг такомиллашуви ва шаклланишига туртки бўлган омиллардан бири — ўқув фаолияти мотивларидаги сифат ўзгаришидир. Кичик мактаб ёшидаги боладан фарқли, ўсмир энди фақат билимлар тизимига эга бўлиш, ўқитувчининг мақтовини эшитиш ва «5» баҳоларни кўпайтириш учун эмас, балки тенгқурлари орасида маълум *ижобий мавқени эгаллаш*, келажакда яхши одам бўлиш учун ўқиш мотивлари устивор бўлиб боради. Лекин И. В. Дубровинанинг берган маълумотларига кўра, ўқув фаолияти мотивлари орасида умуман билиш, янги билимларга эга бўлиш мотиви кучсиз бўлгани сабабли, улар мактабга боргиси келмайди, ўқишга оғириб келиб, салбий эмоциялар ва хавотирлик хисларини бошдан кечирадилар (ўртача 20% ўқувчилар). Бу катталарнинг ўсмир билан ишлашини қийинлаштиради.

Ўсмирнинг шахс сифатида тараққиётида икки хил холат кузатилади: бир томондан, бошқалар, тенгқурлар билан яқинроқ алоқада бўлишга интилиш, гуруҳ нормаларига бўйсуниш, иккинчи томондан, мустақилликнинг ошиши ҳисобига бола ички руҳий оламида айрим қийинчиликлар кузатилади. Ўзгаларни англаш билан ўз-ўзини англаш ўртасида ҳам қарамақаршиликлар пайдо бўлади. Кўпинча ўсмир ўз имкониятларини юқори баҳолайди, бошқалар эса унинг кучи, иродаси ва салоҳиятига ишончсизлик билан қарайди. Лекин шундай бўлса-да, ўзини нима қилиб бўлса ҳам ҳеч бўлмаганда тенгқурлар жамияти томонидан тан олинишига эришишга интилади ва улар билан мулоқот ҳаётининг маъносига айланиб қолади. Агар мабодо ўсмир шу даврда бирор сабаб билан тенгқурлари жамияти томонидан инкор қилинса, у бунга жуда катта мудҳиш воқеадай қарайди, мактабга бормай қўйиши, хаттоки, суицидал харакатлар (ўз жонига қасд қилиш) ни ҳам содир этиши мумкин.

Ўсмирлик давридаги қийинчиликларнинг олдини олишнинг энг ишончли ва фойдали йўли — бу унинг бирор нарсага турғун қизиқишига эришиш, фаолият мотивларини мазмунлироқ қилишдир. Масалан, шу даврда техникага қизиқиб қолган бола қизиқишини қондириш шарт-шароитининг яратилиши, бекор қолмаслигига эришиш, ҳар бир харакатини рағбатлантириш, унга бир иш қўлидан келадиган одамдай муносабатда бўлиш катта педагогик аҳамиятга эга. Унинг қизиқишларини била туриб, олдига янгидан янги мақсадлар қўйиш — бола шахсининг ривожига асосдир. Шундагина унинг ўз «Мен»и тўғрисидаги тасаввурлари ижобий, ўз-ўзига баҳоси

объектив ва адолатли бўлади, ўзининг нималарга қодирлиги ва ким эканлиги ҳақида яхши фикрлар пайдо бўлади.

Ўспиринлик даври. Юқори синфга ўтган ўспирин психологияси-нинг ўзига хослиги шундаки, у ҳозирги пайтини, бугуни ва эртасини келажак нуқтаи назаридан, истиқболга назар билан қабул қилади. Айнан шу даврга келиб, ўспирин турли касбларга қизиқа бошлайди, ўзининг келажакда ким бўлишини тасаввур қила бошлайди. Демак, ўз-ўзини профессионал нуқтаи назардан ажратиш, тасаввур қилиш — ўспиринликнинг энг муҳим янгилигидир. Профессионал тараққиётнинг асосий босқичларини ажратар экан, Е. А. Климов (1996), алоҳида ***«оптация»*** (лотинча сўз: optatio — хоҳиш, танлов) босқичини ажратади ва унинг характерли томони — одам томонидан профессионал тараққиётнинг босқичи танланишидир, деб эътироф этади. Оптация босқичи 11 — 12 ёшдан 14 — 18 ёшгача бўлган тараққиёт даврини ўз ичига олади.

Бирор аниқ касб-хунарни танлаш ва ўз фаолиятини шунга йўналтириш ўспирин шахси учун жуда катта аҳамиятга эга. Ана шундай танловнинг адекват ва тўғри бўлиши ўспириндаги билиш билан боғлиқ қизиқишлар ва профессионал йўналишнинг шаклланганлигига боғлиқ бўлади. Профессионал қизиқишларнинг шаклланишининг ўзи олимлар томонидан тўрт босқичли жараён сифатида қаралади. Унинг **биринчи босқичи** 12 — 13 ёшларга тўғри келади ва ўта ўзгарувчанлиги, шахсдаги билиш жараёнлари ва асл иқтидор билан боғланмаганлиги билан характерланади. 14-15 ёшларга тўғри келадиган **иккинчи босқичда** қизиқишлар пайдо бўлади, улар кўп бўлиб, бевосита боланинг билиш имкониятлари ва шахсий хусусиятлари билан боғлиқ бўлади. **Учинчи босқичда** — 16 — 17 ёшларда қизиқишларнинг шундай интеграцияси рўй берадики, улар аввало жинсий хусусиятлар ва шахсдаги индивидуал хусусиятлар билан боғлиқ ҳолда ривожланади. Масалан, қизлар ва ўғил болалар ўзларига мос ва ярашадиган касб-хунарни танлай бошлайдилар. Л. Головей (1996) фикрича, **тўртинчи** — хал қилувчи босқичда қизиқишлар доираси сезиларли даражада торайиб, профессионал йўналиш шаклланиб бўлади ва у касб танлаш билан якунланади.

Ўзининг юқори поғонасига кўтарилган қизиқишлар ўспириннинг профессионал йўналиши ва тўғри касб-хунарни танлашига замин яратади. Улар боладаги индивидуал-психологик хусусиятлар ва жинсий фарқлар билан боғлиқ бўлгани учун ҳам ўғил болалар кўпроқ-техник ва иқтисодий

йўналишларни, қизлар эса — ижтимоий-гуманитар ва бадиий соҳалар билан боғлиқ касбларни танлайдилар.

Умуман, инсон ҳаётида *профессионал ўз-ўзини англаш* катта ўрин тутади ва у жуда ёшлик пайтиданоқ шакллана бошлайди. Бу жараённи босқичларда тасаввур қилиш мумкин.

Биринчи босқич: болалар ўйини, бунда бола илк ёшликданоқ у ёки бу касбга боғлиқ профессионал ролларни қабул қилади ва унинг муҳим элементларини ўзича «ўйнайди» («ўқитувчи», «доктор», «тракторчи», «футболист», «артист» ва шунга ўхшаш).

Иккинчи босқич: ўсмирлик фантазияси — бунда ўсмир ўзига жуда ёққан профессионал ролни ҳаёлан эгаллайди.

Учинчи босқич: касб-хунарни дастлабки танлаш — ўсмирлик ва илк ўспиринлик даврига тўғри келади. Турли-туман фаолият турлари дастлаб ўсмирнинг қизиқишлари нуқтаи назаридан («прокурорликка қизиқаман, демак, юрист бўлишим керак»), кейин унинг қобилиятлари нуқтаи назаридан («математикани осон ечаман, математик ёки муҳандис бўлсаммикан?»), ва ниҳоят, ўсмирдаги қадриятлар тизимидаги аҳамиятига қараб («ночор касалларга ёрдам бергим келади, врач бўламан») тоифаларга бўлинади ва ажратилади.

Тўртинчи босқич: амалий қарор қабул қилиш — касбни танлаш. Бунда иккита муҳим жиҳат бор: конкрет ихтисосликни унинг квалификацияси хусусиятлари, ишнинг ҳажми, оғирлиги, масъулиятлилиги ва унга етарли тайёргарликнинг борлиги. Лекин охирги социологик маълумотларга кўра, олий ўқув юртини танлаш, конкрет касб-хунарни танлашдан олдинроқ юз бермоқда. Масалан, ўспирин қиз «Мен барибир Низомий номли университетга кираман», дейди ва сўнгра конкрет факультет танланади. Шунинг учун ҳам кўпинча, ихтисосликдан, кейинчалик профессиядан «совиб қолиш»лар ана шундай установкалар билан тушунтирилади.

Бундан ташқари, касб танлашга таъсир қилувчи яна бошқа омиллар ҳам борки, уларнинг ҳисобга олиниши ҳам баъзан ёшларнинг тўғри, ўз имкониятлари ва қобиляитларига мос касб-хунарнинг танланмаслигига сабаб бўлади. Масалан, бундай омилларга оиланинг моддий шарт-шароити, ўқиш жойининг уйдан узоқлиги, ўқув тайёргарлигининг савияси, эмоционал етуклик, соғлиқнинг холати ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикасида кадрлар тайёрлаш Миллий дастурининг 1997 йилда қабул қилиниши Президентимиз таъбири билан айтганда, мустақил фикрлайдиган, юксак малакали кадрлар тайёрлашга хизмат қилади. Жойларда ташкил қилинаётган касб-хунар колледжлари, академик лицейлар, вилоятлар марказлари ва Тошкент шаҳрида ташкил этилган Ташхис марказлари 9 синфни тамомлаган ёшларнинг иқтидори ва лаёқати, қизиқишларини ўз вақтида аниқлаш, уни психологик методлар ёрдамида диагностика қилишни амалга оширади. Бу тадбирлар ёшлардаги касб-ҳунарга бўлган йўналишни адекват қилиш, ўз яшаш жойидан узоқ бўлмаган шароитда зарур, ўз лаёқатига мос хунар эгаси бўлиб етишишга ёрдам беради.

Ёшлардаги аттракция ва юксак ҳис-туйғулар. Ўсмирлик ва ўспиринлик даврлари нафақат профессонал танлов ва касб эгаллаш учун мақбул давр бўлмай, бу давр ёшларнинг ўзлигини англаш, ўз қадр-қимматини билиш ва бошқаларга нисбатан муносабатда бўлиш тажрибасини эгаллаш даври ҳамдир.

Ўсмир ҳам ўспирин ҳам қанча ички руҳий изтироб, қарама-қаршилик, масъулият оларини бошидан кечирмасин, унинг эмоционал олами, атроф-муҳитда рўй бераётган ходисаларни онгида акс эттириши катта ўрин тутади. Айнан ўсмирлик даври бола қалбида ким биландир сирлашиш, кимнидир ўзига энг яқин киши сифатида тан олиш, уни руҳиятида кечаётган барча ўзгаришлардан вофиқ этиш истаги ва эҳтиёжини уйғотади. Биринчи марта «дўстлик», «муҳаббат», «севги » тушунчалари ҳам айнан шу даврда пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам етуклик ва кексалик давридаги кишилар ҳам ўсмирлик ва ўспиринлик йилларини энг беғубор, жозибали ва ёқимли сифатида хотирлайдилар.

Бу тараққиёт даври **аттракция** деб аталмиш хиссиётнинг пайдо бўлиши учун энг мақбул даврдир. ***Аттракция*** (лотинча attrahere — ёқтиртириш, ўзига жалб этиш) — *бу бир инсоннинг бошқа бир инсонга ижобий муносабати асосида ёқиши ва ёқтириши, ўзаро мойилликни тушунтирувчи эмоционал ҳисдир.* Бу бир одамда бошқа бир одамга нисбатан шаклланадиган ижтимоий установканинг бир кўриниши бўлиб, симпатия — ёқтиришдан тортиб, то севги муҳаббат каби чуқур эмоционал боғлиқлик ҳам шу хис асосида пайдо бўлади. Ижтимоий психологияда ушбу ҳиссиётнинг асл сабаблари ижтимоий мотивлар — шерикларнинг бевосита битта макон ва замонда эканликлари, уларнинг тез-тез учрашиб туришлари, учрашувлар тезлиги, суҳбатдошлар ўртасидаги масофа,

ҳиссиётларнинг тарбияланганлиги каби омиллар таъсирида пайдо бўлиши ва унинг кечиш механизмлари ўрганилади. Тадқиқотлар бу каби эмоционал муносабатлар айнан балоғат ёши арафасида ривожланишини исбот қилган. Шуниси аҳамиятлики, аттракциянинг намоён бўлиши, унинг кучи ва мазмуни ўсмир — ёшнинг шахс сифатида ўзини идрок қилиши, ўз-ўзини ҳурмат қилиши ва ўзгаларга нисбатан муносабатларда тоқатлироқ бўлишига бевосита таъсир кўрсатар экан. Шунинг учун ҳам ана шу даврда ўсмир ва ўспирин атрофида у ёқтирган ва уни ёқтирадиган одамларнинг бўлиши жуда катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб, унинг акси бола руҳий азобланишининг сабабларидан ҳисобланади.

Дўстлик. Ўсмирлик ва ўспиринлик ёшида пайдо бўладиган барча муаммоларни ечиш ва у билан ўртоқлашиш учун болага дўст керак. Психолог тили билан айтганда, дўст — бу «алтер — Эго», яъни иккинчи «Мен» бўлиб, у ўша пайтдаги «Мен»нинг бир қисми сифатида идрок қилинади. Бу шундай одамки, шахс у билан барча дарду — хасратларини муҳокама қилади, муаммоларини унинг олдига тўкиб солади. Дўстликнинг бошқа интим, эмоционал хиссиётлардан фарқи шуки, у одатда бир жинс вакиллари ўртасида бўлади ва дўстлар одатда 2 киши, айрим холларда 3-4 киши бўлиши мумкин.

Дўстликнинг ҳам кўзлаган *мақсадлари* бўлади: у амалий, ишфаолият билан боғлиқ, соф эмоционал (яъни, мулоқот эҳтиёжларини қондириш), рационал (интеллектуал муаммоларни хал қилишга асосланган), аҳлоқий (ўзаро инсоний сифатларни такомиллаштиришга хизмат қилувчи) бўлиши мумкин. Дўстликнинг асосий шарти — *ўзаро бир-бирини тушуниш.* Шу шарт бўлмаса, дўстлик ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Агар ана шундай тушуниш бўлса, дўстлар гап — сўзсиз ҳам қилиқлар, юз ифодаси, юриш-туришга қараб ҳам бир-бирларини тушуниб олаверадилар.

Икки жинс вакиллари ўртасида ҳам дўстлик бўлиши мумкин, фақат у кўпинча танишув билан севги-муҳаббат ўртасидаги оралиқни тўлдиришга хизмат қилади. Дўстларга хос бўлган сифатларга бир-бирини аяш, ғамхурлик қилиш, ишонч, шахсий муаммоларга бефарқ бўлмаслик, қўллаб-қувватлаш, меҳр кабилар киради. Уларнинг ардоқланиши дўстликнинг узоқ давом этиши ва иккала томон манфаатига мос ишларни амалга оширишга ундайди. Дўсти йўқ ўсмир ёки ўспирин ўзини жуда бахтсиз, ночор ҳисоблайди. Айниқса, агар дўсти хоинлик қилса, унинг кўнгилла-

рига зид иш қилса, бу холат жуда қаттиқ руҳий изтиробларни келтириб чиқаради. Шунинг учун ҳам ҳар бир ёш ўз дўстини ҳафа қилиб қўймаслик, унинг кўнглига қараб иш қилишга харакат қилади. Агар илк ўспиринликда дўстлик мазмунан анча юзаки, бевосита мулоқот мақсадлари асосида ташкил этилган бўлса, ёш ўтган сари у ҳаёт мазмуни ва юксак қадриятига айланиб боради.

Севги. Агар дўстлик аттракция намоён бўлишининг биринчи кўриниши бўлса, севги қалблар яқинлашувининг муҳим аломатидир. *Севги* — бу нафақат ҳиссиёт, балки бошқаларни сева олиш қобилияти ҳамда севимли бўла олишдир. Шунинг учун ҳам ўсмирлар ва ўспиринлар учун бу хиссиётнинг борлиги жуда катта аҳамиятга эгадир. Айнан ўсмирлик ва илк ўспиринликдаги севги беғубор, тиниқ, самимий бўлиб, ёш ўтган сари унинг мазмуни бойиб, бошқа қадриятлар ҳам ўрин эгаллай бошлайди. Тўғри, ўсмир билан ўспирин севгисида ҳам сифат фарқлари бор. Масалан, ўсмирлар бир-бирларига меҳр қўйишганда кўпроқ шерикларнинг ташқи қиёфалари, интеллектуал имкониятлари ва ижтимоий мавқеларига эътибор берадилар. ҳақиқий севги ўспиринлик йилларинг охирларида пайдо бўлиб, унинг асосий мезони энди ташқи белги ва афзалликлар эмас, балки инсоний фазилатлар бўлиб хизмат қилади.

Севги — бу шундай туйғуки, у бир шахснинг иккинчи шахс устидан мутлоқ устунлиги ёки афзаллигини инкор этади. Бундай ҳиссиёт эса севги бўлмайди. Шунинг учун ҳам ўспиринлик ёшидаги йигит ва қизлар гуруҳда мулоқотда бўлишни ва бунда тенг ҳуқуқли муносабатлар бўлишини хохлайдилар. Бу талаб севишганлар учун ҳам қонун ҳисобланади. Дўстликдан фарқли, бу ерда турли кўринишлар ёки турларни ажратиш мумкин эмас. Бу хиссиёт шундайки, у томонларни фақат аҳлоқан ва маънавий жиҳатдан яқин бўлишини тақозо этади. Севган юрак маънавий жиҳатдан яхши, улуғ ва ижтимоий жиҳатдан манфаатли ишларни қилишга қодир бўлади. Тўғри, кўпчилик ота-оналар ўқувчилик йилларида пайдо бўлган севги ҳиссидан бироз чўчийдилар, уни чеклашга, хаттоки, қизларга таъқиқлашни ҳам афзал кўрадилар. Лекин айнан шу ҳиснинг борлиги ёшларни улуғворроқ, самимийроқ, ҳар нарсага қодир ва кучлироқ қилади. Севгида «иши юришмаганларнинг» эса бошқа соҳаларда ҳам иши юришмайди. Улар ўзларини тушкун, бахтсиз, омадсиз ҳисоблайдилар.

Олимлар севгининг ёшларда намоён бўлиши ва унинг психологик таҳлилини ўрганишган. Маълум бўлишича, севгининг даст-

лабки босқичи — ўзаро ёқтириб қолиш — **симпатия** бўлиб, бунда асосан севги объектининг ташқи жозибаси роль ўйнайди. Масалан, ўзбек хонатласини чиройли қилиб тиктириб олган қизчанинг даврада пайдо бўлиши, табиий кўпгина йигитларнинг эътиборини беихтиёр ўзига тортади. Улардан кўпчилиги бирданига, бир вақтда айнан шу қизчани «ёқтириб» қолишади. Лекин даврадаги қайси йигит унга ҳам маълум жиҳатлари билан ёқиб қолса, ўзаро симпатия шу икки шахс ўртасида рўй беради. Вақтлар ўтиб, бу икки ёш бир неча марта учрашиб туришса, оддий ёқтириш севгига, жиддийроқ нарсага айланиши мумкин. Шу нарса маълумки, айнан шу қонуниятни билгани учун ҳам кўпчилик ўспиринлар биринчидан, давраларда бўлишни, қолаверса, бировларга ёқиш учун ташқи кўринишларига алоҳида эътибор беришга харакат қиладилар. Ёқимтой бўлишга харакат қилса-ю, бирортанинг эътиборини ўзига тортолмаган ўспирин эса бу холатни жуда чуқур қайғу билан бошдан кечиради. Агар худди шундай нарса бир неча марта сурункалик такрорланса, ўша ёш давраларга ҳам бормай қўядиган, ўзи ҳақида ёмон фикрларга борадиган, фақат айрим холлардагина ҳаммани ўзига «душман» билиб, ҳафа бўладиган бўлиб қолади.

Экспериментал изланишларнинг кўрсатишича, севишганлик ўспирин ёшларнинг шахс сифатларига бевосита таъсир кўрсатиб, унинг хатти-ҳаракатларида намоён бўлади. Масалан, севишганлар бошқалардан фарқли, икки марта зиёд ўзаро гаплашишар, гаплари сира адо бўлмас экан. Бундан ташқари, бундайлар саккиз (!) марта ортиқ бир-бирларининг кўзларига қараб вақт ўтказишаркан.

Яна шу нарса аниқланганки, севги билан боғлиқ хиссиётлар ҳар бир жинс вакилида ўзига хос хусусиятларга эга экан. Масалан, ўспирин ёшлар қизларга нисбатан романтизмга берилувчан, тезгинада яхши кўриб қоладиган бўлишаркан. Уларнинг тасаввуридаги севги анча романтик, идеал кўринишга эга бўлади. Қизлар эса йигитларга нисбатан секинроқ севиб қолишади, лекин севгини унутиш, ундан воз кечиш уларда осонроқ кечаркан. Агар йигитлар бир кўришдаёқ ёқтириб қолган қизни севиб ҳам қолиши эҳтимоли юқори бўлса (экспериментларда севги билан симпатиянинг корреляцион боғлиқлиги кучли), қизларда бундай боғлиқлик анча паст экан, яъни ҳамма ёқтирганларини ҳам севмас экан, умуман симпатиянинг пайдо бўлиши ҳам бироз қийин экан.

Бундай ташқари, ўспиринлик йилларидаги севги ва муҳаббат хисси нафақат қарама-қарши жинс вакилига қаратилган бўлади, балки айнан шу даврда ота-онанинг қадрланиши ва уларга нисбатан севги-муҳаббат, яқинлар — ака-ука, опа-сингил, ҳаётда ибрат бўладиган кишиларни яхши кўриш, ватанни севиш каби олий ҳислар ҳам тарбияланади. Шунинг учун

ҳам ҳақиқий юксак муҳаббат соҳиблари бўлмиш ёшларни тарбиялаш — жамиятда инсоний муносабатларни барқарорлаштириш, одамлар ўртасида самимий муносабатлар ўрнатиш ва маънавиятни юксалтиришга хизмат қилади.

Таълимнинг барча босқичида маънавий тарбиянинг ажралмас бўлаги сифатида ана шундай самимий муносабатларни тарбиялаш, тарғиб этиш, керак бўлса, ёшларга ана шундай севги ва садоқат ҳақидаги қадриятларимизни онгга сингдиришимиз керак. Севги ва муҳаббат ҳислари кенг маънода — Ватанга, юртга, халққа, борлиққа, касбга ва яқин кишиларга қаратилган бўлиши керак. Юксак ҳис-туйғуларнинг энг олийси **Ватан туйғуси** бўлиб, у туйғу инсон боласининг илк ёшлик давриданоқ онгига ва қалбига сингиб боради. Зеро, Ватан ҳисси шу Ватаннинг эгаси бўлмиш халқни билишдан, унинг қадрига етишдан, нималарга қодир бўлганини тан олишдан, буюклигини эътироф этишдан бошланади. Ватан ва халқ эгизак тушунча бўлиб, бирини ҳис қилиш учун иккинчисини билиш керак. Шунинг учун Ўзбекистон деганда, ўзбек халқини тушунамиз, ўзбексиз Ўзбекистонни ҳаёлга келтира олмаймиз. Ватан ҳисси — бу халқни севмоқ, ҳурмат қилмоқ, қадрига етмоқ ва эътироф этмоқдир. Ўзбекистонликлар учун шу юрт, шу тупроқни севиш, унинг қадрига етиш — буюк неъмат ва шу билан бирга, юксак масъулият ҳамдир.

Мавзу юзасидан таянч сўзлар: Жузьий ва умумий даврлар, ўсмирлик даври, эгоцентризм, ўспиринлик даври, аттракция, симпатия.

Мавзу юзасидан топшириқлар.

Семинар машғулотларида муҳокама қилинадиган саволлар.

1. Ёш даврлари психологиясининг предмети ва вазифалари.
2. Шахс психик тараққиётини харакатга келтирувчи омиллар.
3. Психик тараққиётнинг генетик ва ижтимоий омиллари.
4. Психик тараққиёт жараёнида шахс ва интеллектуал ривожланиш масаласи.
5. Шахс психик ривожланишини даврларга бўлиш.
6. Ўсмирлик даврида шахсий сифатларнинг шаклланиши омиллари
7. Ўспиринлик даври ва профессионал йўналиш муаммоси. Шахс ва касб-ҳунар муаммоси.
8. Аттракция, унинг моҳияти ва кўринишлари.
9. Севги ва дўстлик ҳисларининг психологик табиати.
10. Ёшларда юксак маънавий-аҳлоқий сифатларни тарбиялаш

Рефератив ишлар учун мавзулар.

1. Ёш даврлар психологиясида шахс ва тараққиёт муаммоси.
2. Турли ёш даврларни ўрганиш методлари.
3. Аттракциянинг психологик таҳлили.
4. Ўспиринлардаги севги ва садоқат мезонлари.
5. Ёшларни юксак аҳлоқий муносабатларга тайёрлаш ва Ватан туйғусини тарбиялаш масаласи.

Тавсия этиладиган адабиётлар.

1. Каримов И. А. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори.— Т., 1997
2. Амосов Н. М. Преодоление старости.— М., 1996
3. Асеев В. Г. Возрастная психология.— Иркутск, 1989
4. Аргайл М. Психология счастья. М., 1990
5. Валеология человека: здоровье — любовь — красота. Т.3. Физическое и психическое здоровье. СПб, 1996
6. Гозман Л. Я. Психология эмоциональных отношений. — М., 1987
7. Иброҳимов А. ва б.қ. лар. Ватан туйғуси. — Т.: Ўзбекистон, 1997
8. Климов Е. А. Психология профессионала.— М., 1996
9. Немов Р. С. Психология. В 2-х кн.— Кн. 2. Психология образования.— М., 1994
10. Осорина М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых.— СПб, 1998
11. Психология. Учебник. Под ред. А. Крылова.— М., 1998
12. Степанова Е. И. Психология взрослых — основа акмеологии.— СПб, 1995
13. Фромм Э. Психология человеческой деструктивности. М., 1994
14. Шадриков В. Д. Духовные способности. 2-е изд. М., 1996
15. Эриксон Э. Детство и общество. СПб, 1996

9-мавзу. ШАХС ИНСОНИЙ МУНОСАБАТЛАР ТИЗИМИДА. МУОМАЛА ТЕХНИКАСИ ВА СТРАТЕГИЯСИ. ПСИХОЛОГИЯДА ИЖТИМОИЙ ТАЪСИР МАСАЛАСИ. САМАРАЛИ ТАЪСИР СИРЛАРИ

РЕЖА:
1. Инсоний муносабатлар психологияси
2. Шахслараро муомаланинг шахс тараққиётидаги ўрни
3. Инсоний муомала ва мулоқотнинг психологик воситалари
4. Мулоқот ва уни ўрганиш муаммолари
5. Самарали таъсир психологияси

Инсоний муносабатлар психологияси. Шахс — ижтимоий муносабатлар маҳсули дейилишининг энг асосий сабаби — унинг доимо инсонлар даврасида, улар билан ўзаро таъсир доирасида бўлишини англатади. Бу шахснинг энг етакчи ва нуфузли фаолиятларидан бири мулоқот эканлигига ишора қилади.

Мулоқотнинг тури ва шакллари турличадир. Масалан, бу фаолият бевосита «юзма-юз» бўлиши ёки у ёки бу техник воситалар (телефон, телеграф ва шунга ўхшаш) орқали амалга оширилади-ган; бирор профессионал фаолият жараёнидаги амалий ёки дўстона бўлиши; субъект-субъект типли (диалогик, шериклик) ёки субъект-объектли (монологик) бўлиши мумкин.

Инсоний муносабатлар шундай ўзаро таъсир жараёнларики, унда шахсларо муносабатлар шаклланади ва намоён бўлади. Бундай жараён дастлаб одамлар ўртасида рўй берадиган фикрлар, ҳис-кечинмалар, ташвишу — қувончлар алмашинувини назарда тутади. Одамлар мулоқотда бўлишгани сари, улар ўртасидаги муносабатлар тажрибаси ортган сари улар ўртасида умумийлик, ўхшашлик ва уйғунлик каби сифатлар пайдо бўладики, улар бир-бирларини бир қарашда тушунадиган ёки «яримта жумладан» ҳам фикр аён бўладиган бўлиб қолади, айрим холларда эса ана шундай мулоқотнинг тиғизлиги тескари реакцияларни — бир-биридан чарчаш, гапирадиган гапнинг қолмаслиги каби вазиятни келтириб чиқаради. Масалан, оила муҳити ва ундаги муносабатлар ана шундай тиғиз муносабатларга киради. Фақат бундай тиғизлик оиланинг барча аъзолари ўртасида эмас, унинг айрим аъзолари ўртасида бўлиши мумкин (она-бола, қайнона-келин ва х-зо).

Ўзаро муносабатларга киришаётган томонлар муносабатдан кўзлайдиган асосий мақсадлари — ўзаро тил топишиш, бир-бирини тушунишдир. Бу жараённинг мураккаблиги, керак бўлса, «жозибаси», бетакрорлиги шундаки, ўзаро бир хил тил топишиш ёки томонларнинг айнан бир хил ўйлашлари ва гапиришлари мумкин эмас. Агар ана шундай вазиятни тасаввур қиладиган бўлсак, бундай мулоқот энг самарасиз, энг бегаъсир бўлган бўлар эди. Масалан, тасаввур қилинг, узоқ вақт кўришмай қолган дўстингизни кўриб қолдингиз. Сиз ундан хол-аҳвол сўрадингиз, лекин у ташаббусни сизга бериб, пимаики деманг, сизни маъқуллаб, гапингизни қайтариб турибди. Бундай мулоқат жуда бемаза бўлган ва сиз иккинчи марта ўша одам билан иложи борича расман салом — аликни бажо келтириб ўтиб кетаверган бўлардингиз. Яъни, мулоқот фаолияти шундай шарт-шароитки, унда ҳар бир шахснинг индивидуаллиги, бетакрорлиги, билимлар ва тасаввурларнинг хилма-хиллиги намоён бўлади ва шуниси билан у инсониятни асрлар давомида ўзига жалб этади.

Ҳар қандай фаолиятдан зерикиш, чарчаш мумкин, фақат одам мулоқотдан, айниқса, унинг норасмий самимий, бевосита шаклидан чарчамайди, яхши суҳбатдошлар доимо маънавий жиҳатдан рағбатлантириладилар.

XXI аср бўсағасида одамнинг энг табиий бўлган мулоқотга эҳтиёжи, унинг сирларидан хабардор бўлиш ва ўзгаларга самарали таъсир эта олишга бўлган интилиши янада ошди ва бунинг қатор сабаблари бор.

Биринчидан, индустриал жамиятдан ахборотлар жамиятига ўтиб бормоқдамиз. Ахборотларнинг кўплиги айнан инсон манфаатига алоқадор маълумотларни саралаш, у билан тўғри муносабатда бўлишни тақозо этди. Ахборот XXI асрда энг нодир капиталга айланади ва бу ўз навбатида инсонларга зарур ахборотлар узатилиши тезлиги ва темпини ўзгартиради.

Иккинчидан, турли касб-фаолият соҳасида ишлаётган одамлар гуруҳининг кўпайиши, улар ўртасида муносабатлар ва алоқанинг долзарблиги ахборотлар тиғиз шароитда оддийгина мулоқотни эмас, балки профессионал, билимдонлик асосидаги мулоқотни талаб қилади. Умуман, XXI асрнинг корпорациялар асри бўлади, деб башорат қилаётган иқтисодчилар ҳам бу корпорация инсонларнинг ўзаро тил топишларига қаратилган малакаларнинг ривожланган, мукаммал бўлиши ҳақида гапирмоқдалар. Ундан ташқари, бу каби корпоратив алоқа кўп холларда бевосита юзма-юз эмас, балки замонавий техник воситалар — уяли алоқа, факслар, электрон почта, Интернет кабилар ёрдамида аниқ ва лўнда фикрларни узатишни назарда тутади. Бу ҳам ўзига хос мулоқот малакаларининг атайлаб шакллантирилишини тақозо этади.

Учинчидан, охирги пайтларда шундай касб-хунарлар сони ортдики, улар социономик гуруҳ касблар деб аталиб, уларда «одам-одам» диалоги фаолиятнинг самарасини белгилайди. Масалан, педагогик фаолият, бошқарув тизими, турли хил хизматлар (сервис), маркетинг ва бошқалар шулар жумласидандир. Бундай шароитларда одамларнинг атайлаб мулоқот билимдонлигининг оширилиши меҳнат маҳсулини белгилайди.

Шунинг учун ҳам мулоқот, унинг табиати, техникаси ва стратегияси, мулоқотга ўргатиш (социал психологик тренинг) масалалари билан шуғулланувчи фанларнинг ҳам жамиятдаги ўрни ва салоҳияти кескин ошди.

Шахслараро муомаланинг шахс тараққиётидаги ўрни. Аслида ҳар бир инсоннинг ижтимоий тажрибаси, унинг инсоний қиёфаси, фазилатлари, хатгоки, нуқсонлари ҳам мулоқот жараёнларининг маҳсулидир. Жамиятдан ажралган, мулоқотда бўлиш имкониятидан маҳрум бўлган одам ўзида индивид сифатларини сақлаб қолиши мумкин, лекин у шахс бўлолмайди. Шунинг учун мулоқотнинг шахс тараққиётидаги аҳамиятини тасаввур қилиш учун унинг функцияларини тахлил қиламиз.

Ҳар қандай мулоқотнинг энг элементар функцияси — суҳбатдошларнинг ўзаро бир-бирини тушунишларини таъминлашдир. Бу ўзбекларда самимий салом-алик, очиқ юз билан кутиб олишдан бошланади. Ўзбек халқининг энг нодир ва буюк хислатларидан бири ҳам шуки, уйига биров кириб келса, албатта очиқ юз билан кугиб олади, кўришади, сўрашади, ҳолаҳвол сўрайди. Шуниси характерлики, таъзияга борган чоғда ҳам ана шундай самимиятли қабулни ҳис қиламиз. Бу каби бирламчи контакт усуллари бошқа миллат ва халқларда ҳам бор, яъни бу жиҳат миллий ўзига хосликка эга.

Унинг иккинчи муҳим функцияси ижтимоий тажрибага асос солишдир. Одам боласи фақат одамлар даврасида ижтимоийлашади, ўзига зарур инсоний хусусиятларни шакллантиради. Одам боласининг йиртқич ҳайвонлар томонидан ўгриланиб кетилиши, сўнг маълум муддатдан кейин яна одамлар орасида пайдо бўлиши фактлари шуни кўрсатганки, «маугли лар» биологик мавжудот сифатида ривожланаверади, лекин ижтимоийлашувда ортда қолиб кетади. Бундан ташқари, бундай холат боладаги билиш қобилиятларини ҳам чеклаши кўплаб психологик экспериментларда ўз исботини топди.

Мулоқотнинг яна бир муҳим вазифаси — у одамни у ёки бу фаолиятга ҳозирлайди, руҳлантиради. Одамлар гуруҳидан узоқлашган, улар назаридан қолган одамнинг қўли ишга ҳам бормайди, борса ҳам жамиятга эмас, балки фақат ўзигагина манфаат келтирадиган ишларни қилиши мумкин. Масалан, кўплаб тадқиқотларда изоляция, яъни одамни ёлғизлатиб қўйишнинг унинг руҳиятига таъсири ўрганилган. Масалан, узоқ вақт термокамерада бўлган одамда идрок, тафаккур, хотира, ҳиссий холатларнинг бузилиши қайд этилган. Лекин атайлаб эмас, тақдир тақозоси билан ёлғизликка маҳкум этилган одамларнинг мақсадли фаолиятлар билан ўзларини банд этишлари у қадар катта салбий ўзгаришларга олиб келмаслигини ҳам олимлар ўрганишган. Лекин барибир ҳар қандай ёлғизлик ва мулоқотнинг етишмаслиги одамда мувозанатсизлик, ҳиссиётга берилувчанлик, ҳадиксираш, ҳавотирланиш, ўзига ишончсизлик, қайғу, ташвиш ҳисларини келтириб чиқаради. Шуниси қизиқки, ёлғизликка маҳкум бўлганлар маълум вақт ўтгач овоз чиқариб, гапира бошлашаркан. Бу аввал бирор кўрган ёки ҳис қилаётган нарсаси хусусидаги гаплар бўлса, кейинчалик нимагадир қараб гапираверишэхтиёжи пайдо бўлар экан. Масалан, бир М. Сифр деган олим илмий мақсадларини амалга ошириш учун 63 кун ғор ичида яшаган экан. Унинг кейинчалик ёзишича, бир неча кун ўтгач, у турган ерда бир ўргимчакни ушлаб олади ва у билан диалог бошланади. «Биз, деб ёзади у, шу ҳаётсиз ғор ичидаги танҳо тирик мавжудотлар эдик. Мен ўргимчак билан гаплаша бошладим, унинг тақдири учун қайғура бошладим.»

Шахснинг мулоқотга бўлган эҳтиёжининг тўла қондирилиши унинг иш фаолиятига ҳам таъсир кўрсатади. Одамлар, уларнинг борлиги, шу муҳитда ўзаро гаплашиш имкониятининг мавжудлиги факти кўпинча одамни ишлаш қобилиятини ҳам ошираркан, айниқса, гаплашиб ўтириб қилинадиган ишлар, биргаликда ёнма-ён туриб бажариладиган операцияларда одамлар ўз олдида турган ҳамкасбига қараб кўпроқ, тезроқ ишлашга куч ва қўшимча ирода топади. Тўғри, бу ҳамкорликда ўша ёнидаги одам унга ёқса, улар ўртасида ўзаро симпатия ҳисси бўлса, унда одам ишга «байрамга келгандай» келадиган бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам америкалик социолог ҳамда психолог Жон Морено асримиз бошидаёқ ана шу омилнинг унумдорликка бевосита таъсирини ўрганиб, социометрик технологияни, яъни суровнома асосида бир-бирини ёқтирган

ва бир-бирини инкор қилувчиларни аниқлаган ва социометрия методикасига асос солган эди.

Шундай қилиб, мулоқот одамларнинг жамиятда ўзаро ҳамкорликдаги фаолиятларининг ички психологик механизмини ташкил этади. Қолаверса, ҳозирги янги демократик муносабатлар шароитида турли ишлаб чиқариш қарорларини якка тартибда эмас, балки коллегиал — биргаликда чиқариш эҳтиёжи пайдо бўлганлигини ҳисобга олсак, одамларнинг муомала маданияти ва мулоқат техникаси меҳнат унумдорлиги ва самарадорликнинг муҳим омилларидандир.

Инсоний муомала ва мулоқотнинг психологик воситалари. Одамлар бир-бирлари билан муомалага киришар экан, уларнинг асосий кўзлаган мақсадларидан бири — ўзаро бир-бирларига таъсир кўрсатиш, яъни фикр — ғояларига кўндириш, ҳаракатга чорлаш, установкаларни ўзгартириш ва яхши таассурот қолдиришдир. Психологик таъсир — бу турли воситалар ёрдамида инсонларнинг фикрлари, ҳиссиётлари ва хатти-ҳаракатларига таъсир кўрсата олишдир.

Ижтимоий психологияда психологик таъсирнинг асосан уч воситаси фарқланади.

1. Вербал таъсир — бу сўз ва нутқимиз орқали кўрсатадиган таъсиримиздир. Бундаги асосий воситалар сўзлардир. Маълумки, нутқ — бу сўзлашув, ўзаро муомала жараёни бўлиб, унинг воситаси — сўзлар ҳисобланади. Монологик нутқда ҳам, диалогик нутқда ҳам одам ўзидаги барча сўзлар заҳирасидан фойдаланиб, энг таъсирчан сўзларни топиб, шеригига таъсир кўрсатишни ҳохлайди.

2. Паралингвистик таъсир — бу нутқнинг атрофидаги нутқни безовчи, уни кучайтирувчи ёки сусайтирувчи омиллар. Бунга нутқнинг баланд ёки паст товушда ифодаланаётганлиги, артикуляция, товушлар, тўхташлар, дудуқланиш, йўтал, тил билан амалга ошириладиган харакатлар, нидолар киради. Шунга қараб, масалан, дўстимиз бизга бирор нарсани ваъда бераётган бўлса, биз унинг қай даражада самимийлигини билиб оламиз. Куйиб-пишиб, очиқ юз ва дадил овоз билан «Албатта бажараман!», деса ишонамиз, албатта.

3. Новербал таъсирнинг маъноси «нутқсиз»дир. Бунга суҳбатдошларнинг фазода бир-бирларига нисбатан тутган ўринлари, холатлари (яқин, узоқ, интим), қилиқлари, мимика, пантомимика, қарашлар, бир-бирини бевосита хис қилишлар,

ташқи қиёфа, ундан чиқаётган турли сигналлар (шовқин, ҳидлар) киради. Уларнинг барчаси мулоқот жараёнини янада кучайтириб, суҳбатдошларнинг бир-бирларини яхшироқ билиб олишларига ёрдам беради. Масалан, агар учрашувнинг дастлабки дақиқаларида ўртоғингиз сизга қарамай, атрофга аланглаб, «Кўрганимдан бирам хурсандман», деса, ишонасизми?

Мулоқот жараёнидаги характерли нарса шундаки, суҳбатдошлар бир-бирларига таъсир кўрсатмоқчи бўлинганда, даставвал нима дейиш, қандай сўзлар воситасида таъсир этишни ўйлар экан. Аслида эса, ўша сўзлар ва улар атрофидаги харакатлар муҳим роль ўйнаркан. Масалан, машҳур америкалик олим Меграбян формуласига кўра, биринчи марта кўришиб турган суҳбатдошлардаги таассуротларнинг ижобий бўлишига гапирган гаплари 7%, паралингвистик омиллар 38%, ва новербал харакатлар 58% гача таъсир қиларкан. Кейинчалик бу муносабат ўзгариши мумкин албатта, лекин халқ ичида юрган бир мақол тўғри: «Уст — бошга қараб кутиб олишади, ақлга қараб кузатишади».

Мулоқотнинг қандай кечиши ва кимнинг кўпроқ таъсирга эга бўлиши шерикларнинг ролларига ҳам боғлиқ. Таъсирнинг ташаббускори — бу шундай шерикки, унда атайлаб таъсир кўрсатиш мақсади бўлади ва у бу мақсадни амалга ошириш учун барча юқорида таъкидланган воситалардан фойдалади Агар бошлиқ иши тушиб, бирор ходимни хонасига таклиф этса, у ўрнидан туриб кутиб олади, илтифот кўрсатади, ҳол-аҳволни ҳам қуюқроқ сўрайди ва сўнгра гапнинг асосий қисмига ўтади.

Таъсирнинг адресати — таъсир йўналтирилган шахс. Лекин ташаббускорнинг суҳбатга тайёргарлиги яхши бўлмаса, ёки адресат тажрибалироқ шерик бўлса, у ташаббусни ўз қўлига олиши ва таъсир кучини қайта эгасига қайтариши мумкин бўлади.

Мулоқот ва уни ўрганиш муаммолари. Охирги йилларда «профессионализм» тушунчаси тез-тез ишлатиладиган бўлиб қолди. Чунки жамиятда туб ислоҳотларни амалга ошириш, меҳнат унумдорлигини «инсон омили»ни такомиллаштириш ҳисобига ошириш давр талаби бўлиб қолди. Айниқса, одамларни бошқариш соҳасидаги профессионализмга катта эътибор қаратилмоқда. Жуда кўпчилик мутахассислар барча бажарадиган функциялари орасида одамлар билан тил топишиш, уларга таъсир кўрсатиш, улар фаолиятини тўғри ташкил қилиш ва

бошқариш энг мураккабларидан эканлигини эътироф этмоқдалар. Одамлар билан нормал муносабатларни ўрната олмаслик, айниқса, бизнес соҳасида амалий шерикларнинг холатлари, кутишларини аниқлай олмаслик, ўз нуқтаи назарига ўзгаларни профессионал тарзда кўндира олмаслик, «биров»ни, унинг ички кечинмалари ва ўзига бўлган муносабатини аниқ тасаввур қила олмаслик амалий психологияда *коммуникатив уқувсизлик*, ёки *дискоммуникация* холатини келтириб чиқаради. Бунда одамлар оддий тил билан айтганда, бир-бирларини тушунолмай қоладилар, шунинг оқибатида пишиб турган лойиҳа ёки яхши режа амалга ошмаслиги, бир неча ойларга чўзилиб кетиши мумкин.

Шунинг учун ҳам ҳозирги замон ижтимоий психологиясининг тадбиқий йўналишида, бошқарув психологиясида катта ёшли одамларни коммуникатив билимдонликка ўргатиш, уларда зарур коммуникатив малакаларни ҳосил қилишга катта аҳамият берилмоқда. Ҳар бир корхона, хусусий фирма ёки давлат муассасасини бошқарувчи менеджер, раҳбар тайёрлаш муаммоси ана шу раҳбарларни, бошқарувчиларни психологик жиҳатдан одамлар билан ишлашга ўргатиш муаммосини четлаб ўтолмайди. Умуман, ҳозирги даврда ҳар қандай мутахассис — врач, мухандис, ўқитувчи, иқтисодчи, агроном, қурувчи, журналист, маданиятшунос ёки бошқалар ҳам коммуникатив малакаларга эга бўлмагунча, бозор муносабатлари шароитида тезда жамоага кириширб, кўпчилик билан тил топишиб, ўз профессоинал маҳоратини кўрсата олмайди. Ҳар бир зиёли инсон бошқалар билан ҳамкорлик қилиш маҳорати ва санъатига эга бўлиши керак.

Бу вазифа одамларни муомала ва мулоқот этикасига ўргатишни ҳар қачонгидан ҳам долзарб қилиб қўймоқда. Тўғри, мулоқотга кириширш — ижтимоийлашув жараёнида барча сифатлардан олдинроқ шаклланадиган қобилиятлардан, у табиий ва ҳаётий нарса. Бола тили жуда яхши чиқиб улгурмай, атрофидагилар билан актив мулоқотга кириша бошлайди. Лекин масаланинг парадоксал томони ҳам шундаки, йиллар ўтган сари ошғли, ақлли одам ҳар бир гапини ўйлаб гапирадиган, ҳар бир қадамини ўйлаб босадиган бўлиб қолади, бу унинг жамиятдаги мавқесини белгиловчи воситадир. Бу мулоқотга кириширишга руҳан тайёрланишнинг аҳамиятини ҳам одам англашини тақозо этади. Шундай қилиб, ана шу энг табиий ва бир қарашда оддий инсон фаолияти шу қадар мураккаб ва серқирраки, унинг ме-

ханизмларини ўрганиш, гуруҳларда тўғри муносабатларни ташкил этиш ва одамларни самарали мулоқатга ўргатиш муаммоси бугунги ижтимоий психологиянинг муҳим масалаларидандир.

Маълумки, гаплашаётган одамлар бири гапиради, иккинчиси тинглайди, эшитади. Мулоқотнинг самарадорлиги ана шу икки қирранинг қанчалик ўзаро мослиги, бир-бирини тўлдиришига боғлиқ экан. Нотўғри тасаввурлардан бири шуки, одамни муомала ёки мулоқотга ўргатганда, уни фақат гапиришга, мантиқан асосланган сўзлардан фойдаланиб, таъсирчан гапиришга ўргатишади. Унинг иккинчи томони — тинглаш қобилиятига деярли эътибор берилмайди. Машҳур америкалик нотиқ, психолог Дейл Карнеги «Яхши суҳбатдош — яхши гапиришни биладиган эмас, балки яхши тинглашни биладиган суҳбатдошдир» деганда айнан шу қобилиятларнинг инсонларда ривожланган бўлишини назарда тутган эди.

Мутахассисларнинг аниқлашларича, ишлаётган одамлар вақтининг 45%и тинглаш жараёнига кетар экан, одамлар билан доимий мулоқотда бўладиганлар 35 — 40% ойлик маошларини одамларни «тинглаганлари» учун оларканлар. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, коммуникациянинг энг қийин соҳаларидан ҳисобланган тинглаш қобилияти одамга кўпроқ фойда келтираркан.

Шунинг учун бўлса керак, немис файласуфи А. Шопенгауэр «Одамларни ўзингиз тўғрингизда яхши фикрга эга бўлишларини хоҳласангиз, уларни тингланг» деб ёзган экан. Дарҳақиқат, агар сиз куюниб гапирсангизу, суҳбатдошингиз сизни тингламаса, бошқа нарса билан овора бўлаверса, ундан ранжийсиз, нафақат ранжийсиз, балки у билан алоқани ҳам узасиз. Ўқитувчи гапираётган пайтда уни тингламаслик одобсизликнинг энг кенг тарқалган кўриниши деб баҳоланишини биласизми?

Нима учун биз кўпинча яхши гапирувчи, сўзловчи бўла оламиз-у, яхши тингловчи бўла олмаймиз? Психологларнинг фикрича, асосий халақит берувчи нарса — бу бизнинг ўз фикр — ўйларимиз ва хоҳишларимиз оғушида бўлиб қолишимиздир. Шунинг учун ҳам баъзан расман шеригимизни тинглаётгандай бўламиз, лекин аслида ҳаёлимиз бошқа ерда бўлади. Тинглашнинг ҳам худди гапиришга ўхшаш техникаси, усуллари мавжуд. Уларнинг тури ҳам кўп, лекин асосан биз кундалик ҳаётда унинг икки усулини қўллаймиз: *сўзма-сўз қайтариш* ва *бошқача талқин этиш*. Биринчиси, суҳбатдош сўзларининг бир қисмини ёки яхлитича қайтариш орқали, шерикни қўллаб-қувватлашни билдиради. Иккинчи усул эса — шеригимиз сўзларини тинглаб,

ундаги асосий ғояни мухтасар, ўзимизнинг талқинимизда ифода этиш. Иккала усул ҳам шерик учун муҳим, чунки у сизнинг тинглаётганингизни, хаттоки, ундаги ғояларга қарши эмаслигингизни билдиради. Бундай ташқари, биз яхши тинглаётган бўлиб, «Йўғ-э?», «Наҳотки?», «Қара-я?», «Яша!» луқмалари билан ҳам суҳбатдошимизни гапиришга, янаям ўз фикрларини ойдинлаштиришга чақириб турамиз.

Демак, аслида биздаги гапираётган шахс етакчи, у суҳбатнинг мутлоқ хокими, деган тасаввур унчалик тўғри эмас. Яхши тинглашда ҳам шундай куч борки, у суҳбатдошни Сизга жуда яқинлаштиради, ишончни туғдиради. Чунки мулоқот жараёнидаги энг қимматли нарса — бу ахборотнинг ўзи. Тинглаётган одам маънили, яхши диалогдан фақат яхши, фойдали маълумот олади. Гапирган эса аксинча, ўзидаги борини бериб, гапирмайдиган суҳбатдошдан «тескари алоқани» олиб улгурмай, ҳеч нарсасиз қолиши ҳам мумкин. Шунинг учун мулоқотга ўргатишнинг муҳим йўналишларидан бири — одамларни фаол тинглашга, бунда барча паралингвистик ва новербал омиллардан ўринли фойдаланишга ўргатишдир.

Профессионал тинглаш техникасига қуйидагилар киради:

- *актив холат.* Бу — агар кресло ёки диван каби мебель бўлса, унга бемалол ястаниб ёки ётиб олмаслик, суҳбатдошнинг юзидан ташқари жойларига қарамаслик, мимика, бош чайқаш каби харакатлар билан унинг ҳар бир сўзига қизиқаётганлигингизни билдиришни назарда тутади;
- *суҳбатдошга самимий қизиқиш билдириш.* Бу нафақат суҳбатдошни ўзига жалб қилиб, балки кейин навбат келганда ўзининг ҳар бир сўзига уни ҳам қўндиришнинг самарали йўлидир.
- *ўйчан жимлик.* Бу суҳбатдош гапираётган пайтда юзда масъулият билан тинглаётгандай тасаввур қолдириш орқали ўзингизнинг суҳбатдан манфаатдорлигингизни билдириш йўли.

Агар биз суҳбатдошимизни яхши, диққат билан тингласак, бу билан биз унда ўз-ўзига хурматни ҳам тарбиялаймиз. Демак, тинглаш жараёни кўпчилик тасаввур қилгани каби унчалик пассив жараён эмас экан. Унинг мулоқотнинг самарали бўлишидаги аҳамияти ниҳоятда катта. Чунки тинглаш қобилияти гапирувчини илҳомлантиради, уни руҳлантиради, янги фикрлар, ғояларнинг шаклланишига шароит яратади. Шунинг учун маърузачи профессорнинг ҳар бир чиқиши ва маърузаси агар талабалар томонидан диққат билан тингланса, бу педагогик мулоқотдан иккала томон ҳам тенг ютади.

Агар мулоқот жараёнида иштирок этувчи икки жараён — гапириш ва тинглашнинг фаол ўзаро таъсир учун тенг аҳамиятини назарда тутсак, бу жараён қатнашчиларининг психологик саводхонлиги ва мулоқот техникасини эгалланишнинг аҳамиятини англаш қийин бўлмайди. Шунинг учун ҳам ижтимоий психологияда одамларни самарали мулоқотга атайлаб ўргатишга жуда катта эътибор берилади. Бу борадаги фаннинг ўз услуби бўлиб, унинг номи ***ижтимоий психологик тренинг*** (ИПТ) деб аталади. ИПТ — мулоқот жараёнига одамларни психологик жиҳатдан ҳозирлаш, уларда зарур коммуникатив малакаларни махсус дастурлар доирасида қисқа фурсатда шакллантиришдир. Энг муҳими ИПТ мобайнида одамларнинг мулоқот борасидаги билимдонлиги ортади.

Амалий мулоқот тренинги — ИПТнинг бир кўриниши бўлиб, у ёки бу профессионал фаолиятни амалга ошириш жараёнида зарур бўладиган коммуникатив малака, кўникма ва билимларни ҳосил қилишга қаратилган тадбирдир. Гуруҳ ва жамоаларда мулоқот тренинги воситасида музокаралар олиб бориш, иш юзасидан ҳамкорлик қилиш йўл-йўриқларини биргаликда топиш, катта аудитория олдида сўзлашга ўргатиш, мажлислар ўтказиш, жанжалли, конфликтли холатларда ўзини тўғри тутиш малакалари ҳосил қилинади. Бундаги асосий нарса — тренинг қатнашчилари онгига бировларни тушуниш, ўзини ўзга ўрнига қўя олиш, бошқалар манфаатлари билан ўзиникини уйғунлаштира олиш ғоясини сингдиришдир. Тренинглар мобайнида *гуруҳий мунозаралар, ролли ўйинларнинг* энг оптимал вариантлари синаб, машқ қилинади.

Мавзу юзасидан таянч сўзлар: Психологик таъсир, вербал таъсир, паралингвистик таъсир, повербал таъсир.

Мавзу юзасидан топшириқлар.

Семинар машғулотларида муҳокама қилинадиган саволлар:

1. Мулоқот ва инсоний муносабатлар психологияси.
2. Мулоқотнинг инсон ҳаётида тутган ўрни ва функциялари.
3. Мулоқотнинг психологик тизими.
4. Мулоқотнинг шахс ривожланишидаги аҳамияти. Ёлғизлик.
5. Мулоқотнинг техникаси муаммоси. Тўғри гапириш санъати.
6. Тинглаш, унинг психологик моҳияти ва техникаси.
7. Мулоқотнинг ёш ва индивидуал хусусиятлари.
8. Самарали мулоқот сирлари.

Рефератив ишлар учун мавзулар:

1. Инсон ва ҳайвон мулоқотининг ўзига хос томонлари.
2. Болалар ва катталар мулоқотининг ўзига хослиги.
3. Амалий мулоқотнинг техникаси ва стратегияси.
4. Таъсирчан муомала сирлари.
5. Шарқ алломалари мулоқот этикаси ва маҳорати ҳақида.
6. Шахс интеллектуал тараққиётида мулоқотнинг роли.
7. Аудитория билан мулоқотнинг сирлари ва этикаси.
8. Инсоний муносабатлар этикаси ва психологияси.
9. Бозор муносабатлари шароитида шахслараро муносабатларни такомиллаштириш муаммоси.
10. Оламларни шахслараро муомалага ўргатиш йўллари. ИПТ.

Машқлар:

1. Ўз ҳаётингизда рўй берган ходиса ва вазиятлардан иккитасини эсланг ки, унда сиз ўзингизни жуда ишончли, дадил тутгансиз. Яна иккитасини эсланг; унда сиз ишончсизликни намоён қилгансиз. Шу вазиятлардаги ўз хулқингиз сабабларини тавсифлаб беринг.

2. Талабалик тажрибангизда бўлиб ўтган ходисаларнинг қай бирида сиз зиддиятга дучор бўлиб, жанжалнинг олдини ололмагансиз? Унинг сабабларини таҳлил қилинг.

3. Яхши тингламаганингиз учун ёки аксинча, сизни яхши тинглашмагани сабабли муомаладан кўнглингиз тўлмаган холатларни эслаб, шундай холатнинг бўлмаслиги учун нималарга эътибор бериш кераклигини ўртоқларингиз билан келишиб олинг.

4. Ўзбек классик адабиётида чиройли, маданиятли хулқни акс эттирган қаҳрамонлар ва уларнинг муносабатларини эсланг ва уларга ҳозирги замон психологияси нуқтаи назаридан холис баҳо беринг. (масалан, «Ўтган кунлар», «Алишер Навоий», «Бобурнома» каби асарлар мисолида).

Энди қуйидаги тестлар ёрдамида ўзингизни текширинг:

Тест: «Ўзгаларни тинглай оласизми?»

Қуйида берилган саволларга берилган жавобларнинг ўзингизга мосини танлаб белгиланг.

1. Сизнингча суҳбатлашишдан мақсад нима?

а) Суҳбатдошни яхшироқ ўрганиш

б) Бирор масала бўйича ўз фикрини билдириш

в) фикр алмашиниш ва муҳокама қилиш.

2. Сизга болалар «Булутлар қаерда ухлайди?», «Бувилар кичкина бўлишганми? » тарзида саволлар беришадими?

а) ҳа, тез-тез.

б) Ҳеч қачон.

в) Баъзан

3. Эрталаб ишга ёки ўқишга кетаётиб, қўшиқ хиргойи қиласизми?

а) ҳа, доимо бир хил ашулани

б) ҳа, одатда ҳар хил ашулани

в) йўқ, ҳеч қачон

4. Йиғилиш охирида маърузачига саволлар берасизми?

а) ҳа, доимо ниманидир сўрашга тўғри келади

б) баъзан, унинг фикри билан қўшилмаганимда

в) ҳеч қачон

5. Дўстингиз ёки касбдошингиз билан суҳбатлашгандан сўнг ўша муаммо юзасидан ўз қарашларингизни ўзгартирганмисиз?

а) кўпинча шундай бўлади

б) баъзан

в) ҳеч қачон

6. Ким биландир суҳбатлашаётганда:

а) кўпроқ сиз гапирасиз

б) кўпроқ суҳбатдошингиз гапиради

в) иккалангиз тенг гапирасиз

7. Нархи бир хил бўлганда сиз нимани харид қилишни афзал кўрасиз?

а) китобни

б) грампластинкани

в) кинога паттани

8. Шеригингиз Сизга алоқаси бўлмаган ўз муаммоси хусусида гаплашмоқчи. Сиз нима деб ўйлайсиз?

а) «қимматли вақтни йўқотдим-а»

б) «энди унга таъсирим кучлироқ бўлади»

в) «унга ёрдам беряпман»

9. Қуйидаги жумлаларнинг қай бири сизнинг нуқтаи назарингизга тўғри келади?

а) айни муаммо юзасидан мутахассисгина аниқ фикрга эга бўлиши мумкин;

б) чиройли гапиришни билган одам хохлаган мавзусида ҳам гапириши мумкин.

в) кўпинча мутахассисларга ўз муаммолари ва ғояларини баён этиш учун нотиқлик малакаси етишмайди.

10. Суҳбат чоғида хаёлингиз чалғиб кетса, нима қиласиз?

а) гапираётганни тўхтатиб, ўша ерни қайтаришни сўрайман

б) суҳбат охирида сўраш учун ўзим учун ноаниқ жойни эслаб қоламан

в) умуман менга ҳамма нарса аён.

11. Эрталаб радио орқали эшитган ахборот ёки қўшиқни қайтара оласизми?

а) ҳа, доимо

б) ҳа, лекин эсга тушириш учун вақт керак

в) эслай олмайман

12. Эстрада қўшиқчисида сизга кўпроқ нима ёқади?

а) овози

б) ташқи кўриниши

в) саҳнада ўзини тутиши

13. Концертларга тушиш сиз учун:

а) қониқиш ҳосил қиладиган ходиса

б) кўп қатори бўлиш

в) яхши кўрган хонанда билан учрашув

14. Сиз меҳмондасиз, у ерда сиздан бошқа яна 5-6 киши бор. Сиз гап бошлаганингизда, кўпинча:

а) сизни ҳеч ким тингламайди

б) ҳамма сизга маҳлиё бўлади

в) сиз суҳбатнинг ташаббускори эмассиз.

15. Сиз жамиятда рўй бераётган барча ходисалардан хабардорсиз. Чунки сиз: а) мунтазам телевизор кўрасиз

б) радио эшитасиз

в) газета ўқийсиз.

Балларни ҳисоблаш:

Саволлар	Жавоблар			Саволлар	Жавоблар		
	а	б	в		а	б	в
1	2	1	3	9	1	2	3
2	3	1	2	10	3	3	1
3	2	3	1	11	3	2	1
4	2	3	1	12	3	1	2
5	2	3	1	13	3	1	2
6	1	2	3	14	2	3	1
7	3	1	2	15	3	3	1
8	1	2	3				

Балларни қўшиб чиқинг.

15-20 балл. Сиз ўзгаларни тингламайсиз. Балки сиз ўзгаларни тинглашдан оладиган фойданинг қадрини билмассиз, лекин сиз билим ва тажриба учун бу ишнинг фойдасини билишингиз зарур.

25-30 балл. Сиз ўртача тингловчисиз. Сиз учун суҳбат маълумот манбаи ва мулоқот учун етарли асос эмас. Сиздан кўп нарсани ўрганиш мумкин, лекин ўзингиз ҳам бошқаларда кўп нарса олишингиз мумкинлигини, танқид ва эътирозлар ҳам фойдали эканлигини унутманг, кўпроқ бошқаларни тингланг.

35-45 балл. Сизда ноёб сифат — ўзгаларни тинглаш ва меёрида гапириш бор. Сиз билан суҳбатлашиш жуда яхши, чунки суҳбатдош сиздан доимо наф олади. Сиз ўзгаларнинг холатларини тушунишга ҳам мойилсиз, ана шу ноёб сифатни сақланг.

Тест. «Мулоқотга киришувчаплик».

Қуйида берилган 16 саволга «ҳа», «йўқ», «баъзан» деб жавоб беринг:

1. Сизни амалий учрашув кутмоқда. Уни бетоқатлик билан кутасизми?
2. Сизни бирор касаллик холдан тойдирмагунча, врачнинг олдига боришни орқага суравермайсизми?
3. Сизни бирор мавзудаги ахборот билан йиғилиш, мажлис ва шунга ўхшаш тадбирда маъруза билан чиқиш топшириғи хавотирга соладими?
4. Сизга илгари бормаган шаҳрингизга сафарга бориб келишни таклиф этишди. Шу сафарга бормаслик учун бор имкониятни ишга соласизми?
5. Ўзингиздаги ҳиссий кечинмалар билан кимлар биландир ўртоқлашишни яхши кўрасизми?
6. Кўчада сизга нотаниш одам бирор илтимос билан мурожаат қилса, сизнинг ғашингиз келадими?
7. Сиз «Оталар ва болалар» муаммоси борлиги ва турли авлод вакилларининг бир-бирларини тушунишлари қийинлигига ишонасизми?
8. Танишингизга бир неча ой аввал олган қарз пулини эслатишга уяласизми?
9. Ошхона ёки ресторанда сизга ёқмайдиган таом беришди, идишни четга суриб, аччиғингиз келганини яшира оласизми?

10. Бегона одам билан ёлғиз қолганингизда, у биринчи бўлиб гап бошласа, Сизга жавоб қайтариш малол келадими?

11. Сиз турли ерларда одамларнинг узун навбатда туришганини кўрсангиз, тоқатингиз тоқ бўладими. Навбатда туриб кутишдан кўра, ўз ниятингиздан воз кечишни афзал кўрасизми?

12. Бирор жанжалли вазиятни муҳокама қилиши керак бўлган комиссиянинг аъзоси бўлишдан қўрқасизми?

13. Сизда бирор адабиёт, санъат ва маданият асарларини баҳолашнинг соф индивидуал мезонлари бор ва бу борада бошқаларнинг фикрини қабул қилмайсиз. Шундайми?

14. Сизга жуда таниш бўлган масала бўйича бошқаларнинг нотўғри фикрларини тасодифан эшитиб қолсангиз, индамай қўя қоласизми?

15. У ёки бу масалада ёрдам беришингизни сўрашса, сиз бундан оғринасизми?

16. Ўз нуқтаи назарингизни оғзаки баён этгандан кўра, уни ёзма тарзда ифодалашни афзал кўрасизми?

Энди балларни хисобланг:

«ҳа» — 2 балл, «баъзан» — 1 балл, «йўқ» — 0. Шу тарзда балларни қўшиб чиққач, одамларнинг қайси тоифасига киришингизни билиб оласиз.

14-18 балл. Сизнинг мулоқатга киришувчанлигингиз яхши, ўртача. Сиз кўп нарсага қизиқасиз, бошқаларни бажонидил тинглайсиз, ўзгалар фикрига сабр-тоқатлисиз, ўз фикрингизни босиқлик билан изҳор этасиз. Бегоналар билан учрашувга бориш сиз учун унчалик нохуш эмас, лекин шовқин-суронли даврани ёқтирмайсиз, одамларнинг сергапи сизга ёқмайди.

9-13 балл. Сиз мулоқатга киришувчансиз. Қизиқувчан, сергап, турли масалаларда ўзгалар билан гаплашишни яхши кўрасиз. Янги одамлар билан танишиш, давранинг диққат марказида бўлишни ёқтирасиз. Ўзгаларнинг илтимосларини бажармасангиз ҳам қабул қилаверасиз. Аччиғингиз тез, лекин тез совийсиз. Сизга сабр-тоқат, қийинчиликлар билан тўқнашганда жасорат етишмайди. Лекин астойдил хохласангиз, ўзингизни ён бермасликка кўндиришингиз мумкин.

4-8 балл. Сизнинг мулоқат малакангиз ёмон эмас, сиз барча ишларнинг гувоҳи бўлиб юрасиз. Мунозараларда қатнашишни яхши кўрасиз, бирор масала юзасидан юзаки тасаввурга эга бўлсангиз ҳам, ўз фикрингизни айтишни хохлайсиз. Ишни охи-

рига олиб бора олмасангиз ҳам ҳар қандай ишни бошлайверасиз. Шунинг учун ҳам раҳбарларингиз ва касбдошларингиз сиздан хавотирда бўлишади. Бу хақда ўйлаб кўринг.

3 ва ундан кам балл. Сизнинг коммуникатив малакаларингиз яхши эмас, сиз сергапсиз, ҳар нарсага аралашаверасиз. Ўзингиз умуман бехабар бўлган нарсалар хусусида ҳам фикр юритаверасиз. Ихтиёрсиз тарзда турли зиддиятлар ва жанжалларнинг иштирокчисига айланиб қоласиз. Жиззаки, салга ҳафа бўладиган одатингиз бор, шунинг учун одамлар сиз билан чиқиша олмайдилар. Ўзингизни тутиш, сабр-тоқатли бўлиш учун одамларга ҳурмат билан қарашга ўрганинг. Қолаверса, ўз соғлиғингиз ҳақида қайғуринг, чунки бундай ҳаёт тарзи изсиз бўлмайди, асабларингиз чарчаб қолиши мумкин.

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Каримов И. А. Баркамол авлод — Ўзбекистон келажагининг пойдевори. — Т., 1997
2. Аҳлоқ-одобга оид Хадис намуналари. — Т., 1990
3. Головин Б. Н. Основы культуры речи. М., 1988
4. Иброҳимов ва бошқ. Ватан туйғуси. — Т., 1997
5. Карнеги Д. Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей. — М., 1990
6. Климов Е. А. Психология профессионала. — М., 1997
7. Комилов Н. Тасаввур ва комил инсон аҳлоқи. Т., 1996
8. Крижанская Ю. С., Третьяков В. П. Грамматика общения. — Л., 1990
9. Майерс Д. Социальная психология. — М., 1997
10. Мексон М. Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. — М., 1992
11. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг. — М., 1990
12. Психология. Учебник. Под ред А. Крылова — М., 1998
13. Психология менеджмента. Под ред. Г. С. Никифорова. — СПб, 1997

10-мавзу. ГУРУҲЛАРДА ИЖТИМОИЙ ФАОЛИЯТНИ ТАШКИЛ ЭТИШ. ГУРУҲЛАРНИНГ ТУРЛАРИ. ГУРУҲИЙ ЎЗАРО МОСЛИК, ЛИДЕРЛИК ВА КОНФОРМИЗМ ХОДИСАЛАРИ

РЕЖА: 1. Шахс ва гуруҳ. Референт гуруҳ
2. Гуруҳларнинг турлари
3. Гуруҳ ўлчамлари ва унинг тизими
4. Жамоаларда психологик ўзаро мослик
5. Гуруҳдаги психологик муҳит ва уни ўрганиш

Шахс ва гуруҳ. Референт гуруҳ. Шахслараро муносабатлар асосан гуруҳ шароитида, шахс маълум инсонлар даврасида, гуруҳида, жамоада бўлган тақдирда рўй беради. Шунинг учун ҳам мутахассислар жамоаларда рўй берадиган шахслараро таъсирнинг қонуниятлари ва механизмларини билишлари ва уларни гуруҳда одамлар меҳнатини ташкил этишда албатта инобатга олишлари керак.

Ҳар бир шахснинг феъл — атворида, хатти-ҳаракатларида у мансуб бўлган миллат, халқ, худуд, профессионал тоифа, меҳнат қиладиган жамоаси, яқин атрофдаги муқим гуруҳи, оиласининг таъсиридан пайдо бўлган сифатлари ва хусусиятлари бўлади. Тарихий шарт-шароит, давр, давлат тузими ва ўша жамиятдаги сиёсий, иқтисодий ва мафкуравий таъсирлар ҳақида юқорида гапирган эдик. Бу таъсир *макро босқичдаги таъсирлар* деб аталиб, яқин муҳитнинг таъсири — *микро босқичдаги таъсирлар* деб юритилади. Иккала босқичдаги таъсирлар ҳам ижтимоий психологик нуқтаи назардан аҳамиятли ва тарбиявий моҳиятга эгадир. Чунки ҳар бир шароитда шахс ўзига хос ижтимоий ролларни бажаради ва ўзининг «қиёфасини» намоён этади. Меҳнат жамоасида профессионал ролларни бажариш жараёнидаги хулқ-атвори шахснинг маънавий ва психологик кўринишидаги асосий омил бўлиб, катта ёшдаги одам психологиясини тубдан ўзгартириш учун унинг профессионал фаолиятини ҳам ўзгартириш керак, дейилади.

Шундай қилиб, шахсга бир вақтнинг ўзида турли ижтимоий гуруҳларнинг таъсири бўлиб туради. Тўғри, маълум даврда бир ижтимоий гуруҳнинг шахсга таъсири сезиларлироқ ва аҳамиятлироқ, иккинчисиники эса сал камроқ бўлади. Масалан, ўқувчилик йилларида мактабдаги ўқувчилар гуруҳининг

таъсири маҳалладаги ўртоқлар даврасиникидан кучлироқ бўлиши, янги хонадонга келин бўлиб тушган қиз учун янги оила муҳитининг таъсири талабалик гуруҳиникидан кучлироқ бўлиши табиий. Лекин ҳар бир алоҳида дақиқада биз доимо маълум гуруҳлар таъсирида бўламиз. Ҳўш, гуруҳнинг ўзи нима? *Гуруҳ — маълум ижтимоий фаолият мақсадлари асосида тўпланган, мулоқот эҳтиёжлари қондириладиган инсонлар уюшмасидир.* Демак, гуруҳ учун иккита асосий мезон мавжуд: бирор фаолиятнинг бўлиши(меҳнат, ўқиш, ўйин, мулоқот, маиший манфаатлар) ҳамда у ерда одамларнинг ўзаро мулоқоти учун имкониятнинг мавжудлиги.

Ҳар бир шахс учун тараққиётнинг ҳар бир алоҳида босқичида шундай одамлар гуруҳи бўладики, у уларнинг ниятлари, қизиқишлари, ҳаракат нормалари, ғоя ва фикрларига эргашишга тайёр бўлади, ҳаракатларидан андоза олади, уларга тақлид қилади. Бундай гуруҳ психологияда ***референт гуруҳ*** деб аталади. Америкалик социологлар референт гуруҳларнинг бир неча турларини фарқлайдилар.

Норматив гуруҳлар — бу шахс учун шундай инсонлар гуруҳики, уларнинг нормаларини у маъқуллайди, уларга амал қилишга ҳамиша тайёр бўлади. Бундай гуруҳларга биринчи нав-батда оилани, диний ёки миллий уюшмаларни, профессионал гуруҳларни киритиш мумкин. Масалан, ўзбек халқи учун дастурхон атрофига ўтирган заҳоти юзга фотиҳа тортиш, мезбонларнинг меҳмонларга «Ҳуш келибсизлар» дейишлари норма ҳисобланади ва ҳар бир оилада шундай харакатларга нисбатан ижобий установка шаклланади. Бунда бола учун референт ролини ота-онаси, катталар, маҳалладаги хурматли инсонлар ўйнайди.

Қиёслаш гуруҳлари — бу шундай гуруҳки, шахс ўша гуруҳга киришни, унинг маъқуллашига муҳтож бўлмайди, лекин ўз ҳаракатларини йўлга солишда унга асосланади ва коррекция қилади. Масалан, талабалар гуруҳида шундай ёшлар бўлиши мумкинки, шахс улар билан умуман мулоқотда бўлмайди, уларнинг фикрлари ёки қарашларини ёқламайди, лекин бу гуруҳ айнан ўшаларга ўхшамаслик ва ўз устида кўпроқ ишлашга ўзини сафарбар қилиш учун керак. Ёки талаба ёшлар сессия якунларига кўра дифференциал стипендия оладилар. Ўртача ўзлаштирувчи талаба учун «ҳамма талабалар» оладиган стипендия миқдорини назарда тугиб, ўзини тинчлантиради, аълочи эса, ўзиникини нафақат оддий, ўртачалар билан балки, давлат стипендиялари оладиганлар билан ҳам солиштиради. Курсатгичлар қанчалик юқори бўлса, шунга мос даъвогарлик

даражаси ҳам юқори бўлади, шахснинг қиёслаш гуруҳлари ҳам ортиқроқ бўлади.

Негатив гуруҳлар — шундайки, шахс уларнинг хатти-ҳаракатларидан атайлаб воз кечади, чунки улар шахсий қарашлардан мутлоқ фарқ қилади. Масалан, икки қўшни бир-бири билан муросалари келишмаса, хаттоки, деворларини оқлашда ҳам бири танлаган рангни иккинчиси тапламайди. Бири «оқ» деса, иккинчиси — аксинча, «қора» деб тураверади.

Гуруҳларнинг турлари. Кундалик ҳаётда шахс мулоқотда бўладиган, вақтини биргаликда ўтказадилар кишилар гуруҳи ҳам турли хил бўлади. Масалан, агар одамлар кўчада тасодифий ходисани томошабини бўлиб туришган бўлса, уларни психология тилида гуруҳ эмас, **агрегация (оломон)** деб аташади. Ҳақиқий гуруҳ учун ўша одамларнинг барчасига алоқадор умумий фаолият ва ҳамкорлик қилиш, бир-бирларига таъсир кўрсатиш имконияти бўлиши керак. Америкалик психолог Ч. Кули ҳамкорликнинг даражаси мезонига кўра гуруҳларни бирламчи ва иккиламчи турларга бўлиб ўрганишни таклиф этган эди. *Бирламчи гуруҳда* шахслараро ўзаро таъсир «юзма-юз, бевосита» рўй беради. Масалан, оила даврасидаги, синфдаги, ҳисобчилар хонасида ўтирганлар бирламчи гуруҳга мисолдир.

Иккиламчи гуруҳларда ҳар доим ҳам одамларнинг бевосита мулоқотда бўлиш имкониятлари бўлмайди. Улар ўртасидаги муносабат ва ўзаро таъсир билвосита бўлади. Масалан, йирик бир ташкилотдаги тизимлар орқали мулоқат, касаба уюшмасига бирлашган одамлар, «Ватан» тараққиёти партияси аъзоларининг боғлиқлиги иккиламчи гуруҳга мисол. Уларда ҳам умумийлик бўлади, масалан, ўша партияни оладиган бўлсак, улар Қашқадарёда бўладими, Фарғонадами, барибир умумий ғоя атрофида бирлашишади, аъзолик бадалларини вақтида тўлаб туришади, сайлов олди компанияларида бир-бирларини қўллаб-қувватлаб турадилар.

Кўпинча гуруҳларни расмий ва норасмий турларга ҳам бўлиб ўрганишади. *Расмий гуруҳдаги* муносабатлар расмий нормалар ва ҳуқуқ бурчлар тизими билан белгиланган бўлади. Масалан, гуруҳда бошлиқ билан ходимлар ўртасидаги муносабатларни таъминловчи гуруҳ расмий бўлса, *норасмий* — ички, бевосита психологик муносабатларни таъминловчи гуруҳ ҳисобланади. Масалан, дўстлар гуруҳи, ёки талабалар гуруҳидаги барча қизларнинг танаффус пайтидаги мулоқоти гуруҳи.

Турли гуруҳлар инсон ҳаётида бир неча функцияларни бажарадилар: а) ижтимоийлаштирувчи функция; б) инструментал,

яъни, аниқ меҳнат функцияларни амалга оширишга имкон берувчи муҳит; в) экспрессив — одамларнинг ўзгаларнинг тан олишлари, ҳурматга сазовор бўлиш, ишонч қозонишини таъминлаш; г) қўллаб-қувватлаш, яъни, қийин пайтларда, муаммолар пайдо бўлганда одамларни бирлаштириш функцияси.

Р. С. Немов кичик ижтимоий гуруҳларнинг қуйидаги классификациясини таклиф этган. (9-жадвал)

Жадвал 9

КИЧИК ГУРУҲЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

Шартли (номинал)	реал (ҳақиқий)
табиий	лаборатория типли

Формал (расмий)	*Ноформал (норасмий)*
кучсиз ривожланган	*Кучли ривожланган*
корпорация	*Жамоалар*
референт	*Нореферент*

Гуруҳ ўлчамлари ва унинг тизими. Гуруҳлар улардаги одамлар сонига кўра *катта ва кичик гуруҳларга* бўлинади. Психологияда кўпроқ кичик гуруҳлар ўрганилади. Уни неча киши ташкил этиши, неча киши ҳамкорликлаги фаолитяти кўпроқ самара бериши масаласи амалий аҳамиятга эгадир. Кўпчилик олимлар гуруҳнинг бошланғич нуқтаси сифатида миқдор жиҳатдан икки кишини — *диадани* тан олишади. Поляк олими Ян Шепаньский бунга қўшилмаса-да (унинг фикрича камида уч киши — триададан бошланади), ҳар қалай диада ўзига хос уюшма сифатида тан олинган. Масалан, янги оила қуриб, бирга яшаётган кишилар, севишганлар, икки дўст — ўзига хос кичик гуруҳ. Ҳар қандай кичик гуруҳга хос сифат шуки, унинг аъзолари бир-бирлари билан бевосита мулоқотга киришиш, «юзма-юз» бўлиш имкониятга эга бўлади. Ҳар бир киши учун шу гуруҳ жуда аҳамиятли бўлиб, унинг нормаларига ўзи хоҳлаб-хоҳламай бўйсуна бошлайди. Кичик гуруҳнинг чегараси масаласи ҳам кўп муҳокама қилинади.

Г. М. Андреева бу чегарани 12 — 15 киши деб ҳисобласа, америкалик Морено ўз вақтида бу чегарани 30-40 гача сурган эди. Лекин бизнингча, унинг юқори чегараси неча киши бўлишидан қатъий назар, ўзаро бевосита мулоқот имкониятини бериши ва ҳар бир аъзо бир-бирига таъсир кўрсата олиши керак.

Ҳар бир ўзига хос психологик тизимга ҳам эга. Уни ташкил этувчи элементлар нисбатан барқарор бўлиб, улар гуруҳ аъзолари хулқ-атворини мувофиқлаштириб туради. Аввало гуруҳнинг ***мақсадини*** ажратиш керак. Мақсад-одамларни жамоа меҳнати атрофида уюштириб, бирлаштирувчи психологик элементдир. Масалан, барча талабаларнинг мақсади-ўқиш, профессионал малака оритириб, мутахассис бўлиб етишиш.

Гуруҳнинг ***автономлиги даражаси*** ҳам маълум аҳамиятга эга омил, чунки ҳар бир аъзо умумий мақсад асосида бирлашган бўлса ҳам, уларнинг ҳар бирининг ўз бурч ва вазифалари бор ва шу нуқтаи назардан ҳар одам ўз имкониятларини ўзича ишга солиб, ўзаро муносабатларга сабаб бўлади.

Гуруҳнинг психологик тизимга таъсир этувчи омилларга яна уларнинг жинсий, ёш жиҳатдан, маълумоти ва малакаси нуқтаи назаридан фарқ қилувчи ва уйғунликни ташкил этувчи омиллар ҳам киради.

Гуруҳнинг ***уюшганлиги*** ҳам динамик кўрсатгичлардан бўлиб, шу нуқтаи назардан ҳар бир гуруҳ бир-биридан фарқ қилади. Масалан, одамлар ҳамкорликда бажараётган ишнинг қизиқарли ва ҳамма учун манфаатли эканлиги, гуруҳ нормаларининг аъзолар томонидан умуман олганда қабул қилиниши, қадриятлар тизимини тасаввур қилишдаги фикрлар мослиги уюшқоқликнинг мезонларидир.

Гуруҳнинг тизими яна унинг катта-кичиклигига ҳам боғлиқ. Масалан, 5-10 кишидан иборат гуруҳдаги муносабатлар яхшироқ, уйғунроқ ва фаолият самаралироқ ҳисобланади. Чунки бундай гуруҳларда норасмий мулоқот учун маъқул шароит мавжуд бўлади. Бундай гуруҳларда «гуруҳбозлик» деган иллат ҳам бўлмайди. Гуруҳнинг ҳажми ортиб борган сари уларда расмиятчилик, расмий юзаки муносабатлар кўпаяди ва бу одамлар ўртасидаги инсоний муносабатларда ўз аксини топади.

Жамоаларда психологик ўзаро мослик. Гуруҳ ҳаёти ва ундаги аъзоларнинг ўзларини яхши хис қилишлари кўп жиҳатдан уларнинг ҳамкорликда ишлай олишлари ва бир-бирларига ижобий муносабатда бўла олишларига боғлиқ. Бу ҳодисани тушунтириш учун психологияда психологик мослик тушунчаси мавжуд. ***Психологик мослик деганда***, гуруҳ аъзолари сифатлари ва қарашларининг айнанлиги эмас, балки улар айрим сифатларининг мос келиши, қолганларининг керак бўлса, тафовут қилиши назарда тутилади. Мосликнинг мезони сифатида

Н.Обозов қуйидагиларни ажратади: а) фаолият натижалари; б) аъзоларнинг сарфлаган куч-энергиялари; в) фаолиятдан қониқиш.

Икки хил ўзаро мослик фарқланади: психофизиологик ва ижтимоий психологик. Биринчи холатда фаолият жараёнида одамларнинг бир хил ва мос тарзда ҳаракат қила олишлари, реакция-

лар мослиги, иш ритми ва темпидаги уйғунликлар назарда тутилса, иккинчисида ижтимоий хулқдаги мослик — установкалар бирлиги, эҳтиёж ва қизиқишлар, қараплардаги монандлик, йўналишлар бирлиги назарда тутилади. Биринчи хил мослик кўпроқ конвейер усулида ишланадиган саноат корхоналари ходимларида самарали бўлса, бу олийгоҳ ўқитувчилари, ижодий касб эгаларида ижози йўқ ва бўлиши мумкин эмас, уларда кўпрок ижтимоий психологик мосликнинг аҳамияти каттадир.

Ўтказилган тадқиқотлар психологик мосликнинг кўплаб қирралари бўлиши мумкинлигини исбот қилди. Асосан шуни унутмаслик керакки, қайси фаолият ва унинг мақсади одамларни бирлаштирган бўлса, ўша мақсадни идрок қилиш ва биргаликда англаш истагида уйғунликнинг бўлиши катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлади.

Группавий қарорлар қабул қилишда ўзаро таъсир масаласи. Гуруҳда одамларнинг бир-бирларини ёқтиришлари ёки аксинча, инкор қилишлари кўпинча турли хил қарорлар қабул қилиш жараёнида рўй беради. Группавий қарорлар қабул қилиш индивидуал қарорлар қабул қилиш жараёнидан тубдан фарк қилмайди. Иккаласида ҳам аввал муаммо аниқланади, маълумотлар тўпланади, бир нечта таклифлар илгари сурилади ва ниҳоят, энг маъқули қабул қилинади. Лекин гуруҳда бу жараён бироз бошқачароқ кечади ва низолар кўпинча айнан шу жараён билан боғлиқ бўлади.

Америкалик психолог Т. Митчеллнинг фикрича, ўзаро таъсир группа шароитида қуйидаги омиллар воситасида рўй беради: 1) айрим аъзолар бошқаларига нисбатан кўпроқ гапиришга мойил бўладилар; 2) юқорироқ мавқега эга бўлган шахслар қарорлар чиқариш жараёнида ҳам бошқаларга тазйиқ ўтказишади; 3) гуруҳда кўп вақт ўзаро фикрлардаги келишмовчиликларнинг олдини олишга кетиб қолади; 4) гуруҳда айрим одамлар таъсирида асосий мақсаддан четлаш ва мақсадга номувофиқ қарорлар қабул қилиш холлари кузатилади; 5) барча аъзолар ўзлари сезмаган холда конформлиликка берилишлари ва гуруҳ таъсирига тушиб қоладилар. Шунинг учун ҳам баъзан мажлисни олиб борувчи раис кун тартибини эълон қилган бўлса-да, ундан чалғиб кетиши ва ўринсиз қарорлар қабул қилиши мумкин.

Лекин группавий қарорлар қабул қилиш жараёнининг энг катта ижобий томони шундаки, унда кўплаб фикрлар туғилади ва ўртага ташланади. Бу фикрлар шундай шароит яратадики, охир-оқибат алоҳида индивидуал фикрлардан бироз бўлса-да, фарқ қиладиган оригинал янги фикр пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам раҳбарлик санъати кўпчилик фикрига таянган ҳолда

охирида энг маъқул қарорга кела олишдир. Лекин салбий томони шундаки, группавий музокара ва қарорлар қабул қилиш жараёни баъзи аъзоларда лоқайдлик («Менга нима, улар гапиришяпти-ку» каби), ташаббуссизлик («Барибир меники қабул қилинмайди, гапирим нима қилдим?» каби) иллатларини ҳам пайдо қилиши мумкин. Бу ўша муҳитда айрим одамлар фикри доимо қўллаб-қувватланган, айрим одамларга эътибор, имтиёз берилган шароитларда раҳбарнинг айби билан рўй беради.

Хоффман ўз экспериментларида группавий қарорлар қабул қилишга гуруҳнинг таркиби таъсир қилиш мумкинлигини исбот қилган. Унинг фикрича, яхши, сифатли, ижобий фикрлар ва қарорлар гуруҳ таркиби ҳар хил (гетероген таркиб) бўлган шароитларда унинг таркиби бир хил (гомоген) бўлгандан анча кўп ва сифатли бўлади. Гомоген гуруҳларда (масалан, тахминан бир хил ўзлаштирадиган талабалар гуруҳи) қарорлар қабул қилиш мобайнида конфликтларнинг кам бўлиши ва қарорлар тезда қабул қилиниши аниқланган.

Ҳар қадай қарорлар қабул қилиш жараёни психологик жиҳатдан *таваккалчиликка* асосланиши ҳам исботланган. Лекин таваккалчилик даражаси гуруҳ шароитида индивидуал холатдагидан анча паст бўлар экан. Ўртача гуруҳ аъзосининг бу ўриндаги фикри: «Таваккал шу гапни айтайчи, номаъқул бўлса, гуруҳ борку, улар маъқуллашганку?». Демак, гуруҳ шароитида қабул қилинган ҳар қандай қарор моҳиятан ижтимоий характерли бўлиб, унинг тўғри ва фойдали, натижали бўлишида раҳбарнинг роли катта бўлади.

Гуруҳлаги психологик муҳит ва уни ўрганиш. Гуруҳ ва жамоалар тўғрисида гап кетганда, кўпинча унинг «маънавий муҳити», «психологик муҳити» деган иборалар ишлатилади. Чунки бу нарса ўша ердаги ишнинг яхшилиги, фаолиятнинг самараси билан боғланади. *Ижтимоий психологик муҳит деганда, биз ўша гуруҳнинг аъзолари фикрлари, хиссиётлари, дунёқараши, установкалар ва ўзаро муносабатларидан иборат бўлган эмоционал-интеллетуал холатни тушунамиз.* Бу ўриндаги асосий омил — бу аъзоларнинг ўзаро муносабатларидир. Маълумки, ўзаро муносабатлар иш юзасидан, фаолият мақсадлари ва мазмуни билан ҳамда бевосита бир-бирларини ёқтириш-ёқтирмасликка асосланган инсоний эмоционал ҳиссиётлар кўринишида бўлиши мумкин. Профессионал фаолиятни бажариш жараёнида табиий биринчи типли муносабатлар устивор бўлиб, иккинчиларининг характери биринчисидан келиб чиқади. Дўстлар тўпланган даврадаги муҳит эса аксинча, бевосита симпатияларга таянади.

Ижтимоий психологияда ана шундай психологик муҳитни экспериментал тарзда ўрганишга катта эътибор берилади. Энг кенг тарқалган усуллардан бири социометрия бўлиб, унинг асосчиси америкалик олим Жон Морено ҳисобланади. Социометрия лотинча «so cietas» — жамият, ва «metreo» — ўлчайман сўзларидан олинган бўлиб, гуруҳдаги шахслараро муносабатларни ўлчашга қаратилган техникадир. Назарий социометрия унинг муаллифи фикрича, жамиятдаги барча низолар, муаммоларни ечишнинг усулларидан бири — инсонлар ўртасидаги муносабатларни ўрганиш ва шунга кўра, жамиятда ўзгаришларни амалга ошириш керак, деган ғояга асосланади. Амалда эса ҳар бир жамоаларда махсус социометрик сўровлар ўтказилади ва унинг натижалари ташкилий жараёнларда инобатга олинади.

Лекин охирги пайтларда социометрияга назар ўзгарган, унинг юзлаб модификациялари, турлари ишлаб чиқилди. Аҳамиятлиси шуки, уни ҳақиқатдан ҳам гуруҳдаги маънавий-психологик муҳитга таъсир этувчи эмоционал муносабатларни аниқлашда мутахассис томонидан ишлатиш мумкин. Бунда ҳар бир гуруҳ аъзоси танлов шароитига солинади, яъни у у ёки бу шароитда, вазиятда ёки фаолиятни бажаришда ўзига ёққан (ёқмаган ҳам) шеригини гуруҳдошлари орасидан танлаши керак. Масалан, мактаб ўқувчиларига «Ким билан бирга дарс тайёрлашни хоҳлардинг? », «Ким билан мактаб ер участкасидаги хашарда ёнма-ён туриб ишлашни истардинг?», меҳнат жамоаларида эса «Бошлиқ томонидан берилган муҳим топшириқни икки киши бажариши керак бўлса, шерикликка кимни олган бўлардингиз?», талабаларда «Хорижга ўқишга юборишса, гуруҳдошларингдан кимлар сенга шерик бўлишини истайсан?» каби саволлар билан мурожаат қилинади. Сўров аноним бўлиб, ҳар бир иштирокчи 3 — 5 тагача танлаш ҳуқуқига эга бўлади. Натижалар жадвалга солиниб, қайта ишланади ва хаттоки, график тарзида чизилади. Қуйида меҳнат жамоасида қўлланилиши мумкин бўлган социометрик тестдан бири ҳавола этилган.

Тест учун қуйидаги саволларни таклиф этиш мумкин:

1. Гуруҳингиздаги одамлар орасидан бевосита доимо у билан ишлашни хохлаган уч кишининг номини ёзинг:

1. _____
2. _____
3. _____

2. Сиз билан бирга ишлайдиган ҳамкасбларингиздан кимлар билан бирга бўш вақтингизни ўтказишни хохлардингиз.(уч киши)

1. _____

2. _____

3. _____

3. Ҳамкасбларингиздан ўз ишини зўр маҳорат билан бажарадиган уч кишининг номини ёзинг:

1. _____

2. _____

3. _____

Методика гуруҳдаги одамлар бир-бирларини яхши билган тақдирдагина ўтказилади. Маълумотларни қайта ишлаш ҳар бир ходимнинг тўплаган танловларини санаш ва таҳлил қилишга асосланади. Улар асосида гуруҳдаги лидерни ва лидерлик стилини аниқлаш мумкин.

Социометрия корхона таркибида кадрлар заҳирасини шакллантириш, ҳар бир ходимнинг рейтингини аниқлаш орқали уларда лидерлик сифатларининг борлигини ўрганишга имкон беради. Бу методни психолог ўтказгани маъқулдир.

Психология кичик гуруҳлардан ташқари катта ижтимоий гуруҳларни ҳам ўрганади. Катта гуруҳлар бошқа тоифадагилардан миқдор кўрсаткичи бўйича фарқ қилади. Катта гуруҳлар уюшган (синфлар, миллатлар, халқлар, катта жамоалар ва б.қ.) ёки уюшмаган (оломон, намойишчилар гуруҳи каби) бўлиши мумкин. Катта гуруҳлар психологияда нисбатан кам ўрганилган бўлиб, бу нарса методологик муаммолар билан боғлиқ. Лекин уларнинг орасида миллатлар психологияси ёки бошқача қилиб айтганда, этнопсихология кўпроқ ўрганилган.

Этнопсихологиянинг асосий мақсади, халқлар ва миллатлар психологиясидаги ўзига хосликни ўрганиш орқали, ҳар бир шахсда бир томондан, ўз миллатига нисбатан ҳурмат, унинг маданиятини эъзозлаш ҳиссини тарбиялаш бўлса, иккинчи томондан, ўзга миллатлар психологиясини ўрганиш орқали улар этномаданиятини ҳам билиш ва ҳурмат қилишга ўргатишдир. Бу нарса шахсдаги этноцентризмни олдини олади ва миллатпарварлик психологиясини тўғри шаклланишига имкон беради. Этноцентризм — бу ўз миллатига хос хусусиятларни фақат ижобий, деб эътироф этиш

орқали, ўзгалар миллий хусусиятларини менсимасликдир. Мустақил Ўзбекистонда амалга оширилаётган муҳим мафкуравий ишлардан бири — ўзга миллатларга нисбатан толерантлилик, яъни инсоний бағрикенглик психологиясини шакллантириш бўлиб, бу миллатлараро дўстликни ва ҳамжиҳатликни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Демак, этноцентризм ва миллатпарварлик бир қарашда бир-бирига яқин тушунчага ўхшайди, лекин аслида миллатпарварлик — ижобий сифат бўлиб, юрт ва миллат равнақига хизмат қилса, иккинчиси — салбий бўлиб, миллий адоватларга асос бўлиши мумкин. Демак, мафкуравий тарбиянинг муҳим йўналишларидан бири — ёшларда байналминалчилик ва миллатпарварлик хислатларини тарбиялаш ва этноцентризмнинг олдини олиш бўлмоғи лозим.

Мавзу юзасидан таянч сўзлар:

Референт гуруҳ, агрегация, расмий, норасмий гуруҳ, уюшганлик, психологик мослик, социометрия, катта гуруҳлар, этноцентризм.

Мавзу юзасидан саволлар ва топшириқлар:

Семинар машғулотларида муҳокама қилинадиган саволлар:

1. Шахс ва гуруҳ муаммоси. Гуруҳлар классификацияси.
2. Гуруҳ ва жамоаларнинг психологик хусусиятлари.
3. Гуруҳларда хулқ нормалри ва қадриятларнинг шаклланиши.
4. Гуруҳлардаги динамик жараёнлар.
5. Ижтимоий психологик ўзаро мослик ва унинг мезонлари.
6. Социометрик техника ва уни амалиётда қўллаш.

Рефератив ишларнинг мавзулари:

1. Группавий фаолиятнинг самарадорлиги.
2. Жамоаларда рўй берадиган психологик ходисалар.
3. Жамоанинг шахсга ижобий ва салбий таъсири.
4. Жамоаларни бошқаришнинг самарали усуллари.
5. Меҳнат жамоаларининг конкрет шахсга ижобий таъсири.
6. Жамоанинг маънавий муҳитини шакллантириш омиллари.

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Андреева Г.М.Социальная психология.Учебник.— М., 1998
2. Аникеева Н.П.Жамоалардаги психологик муҳит.— Т., 1992
3. Каримова В.М.Ижтимоий психология асослари.— Т., 1994
4. Климов Е.А.Психология профессионала.— М., 1996
5. Майерс Д.Социальная психология.— Спб, 1997
6. Моргунов Е. В. Личность и организация. Конспекты по психологии.— М., 1996
7. Немов Р.С.Психология.Кн.1.— М., 1994
8. Прикладная социальная психология.— М., 1999
9. Прикладная психодиагностика.— М., 1999
10. Психология.Учебник.Под ред.А.Крылова.— М., 1998
11. Ядов В.А.Социальная идентичность личности.— М., 1994

11-мавзу. ГУРУҲ ШАРОИТИДА ЗАМОНАВИЙ ЎҚИТИШНИНГ ПЕДАГОГИК ВА ПСИХОЛОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

РЕЖА:
1. Аудитория билан ишлашнинг ижтимоий психологик шартлари.
2. Фаол ўқитиш методлари ва уларни ташкил этиш.
3. Дарсда мунозара, брейнштормнинг ва тренингларни ўтказиш.
4. Баҳс турлари. Ёзма бахсни ўтказиш қоидалари.

Аудитория билан ишлашнинг ижтимоий психологик шартлари. Маълумки, ҳар қандай педагогик жараённинг асосий мақсади — таълим олувчида билим, малака ва кўникмалар ҳосил қилишдир. Бу нарса маълумотлар алмашинуви орқали рўй беради. Педагогик мулоқот жараёнидаги маълумотлар алмашинуви асосан уч шаклда амалга оширилади:

- монолог;
- диалог;
- полилог.

Монолог — маърузачи ёки ўқитувчининг тингловчилар ёки ўқувчи-талабалар қаршисига чиқиб нутқ сўзлаши, дарсни баён этишидир. Айни шу усул таълим-тарбия жараёнидаги асосий восита эканлиги тўғрисида онгимизга ўрнашиб қолган тасаввур мавжуд. Бу холатда ғапирувчи маълумотларнинг асосий таянч манбаи ҳисобланади ва фақат ундангина фаоллик талаб қилинади. Монолог эгаси ўзи мустақил тарзда маълумот мазмунини тингловчиларга етказиш ва ўз мавқеини таъкидлаш имконига эга бўлади. Лекин аудитория, яъни тингловчилар унга нисбатан анча пассив мавқеда бўладилар ва бу нарса маълумотнинг фақат кичик бир қисмининигина идрок қилиш ва эслаб қолишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам ўқитувчи бу камчиликнинг олдини олиш учун аудиторияни фаоллаштиришнинг бошқа йўлларини қидиришга мажбур бўлади.

Диалог — ўқув мавзуси ёки муаммони гуруҳ шароитида ўқитувчи билан биргаликда ва ҳамкорликда муҳокама қилиш йўлидир. Шунинг учун бу усул тингловчиларни нафақат фаоллаштиради, балки аудиторияда ижодий муҳитнинг бўлиши ва фикрлар алмашинувидан ҳар бир иштирокчининг манфаатдор-

лигини таъминлайди. Яъни, тингловчилар ўқув жараёнининг объектидан ***унинг субъектига*** айланадилар.

Диалог жараёнида ўқитувчи билан ўқувчилар ўртасида фикрлар алмашинуви, билимларни ўзаро муҳокама қила олиш учун реал шароит яратилади. Лекин диалогни ташкил этишдан аввал ўқитувчи аудиториянинг у ёки бу хусусда билимлар ва тасаввурларга эга бўлишини инобатда олиши зарур, акс холда ўзаро мулоқот самарасиз ва мазмунсиз тортишувга айланиб кетиши мумкин. Диалог жараёнида уни ташкил этган шахс аудиториянинг у ёки бу муаммо юзасидан билимларини диагностика қилиш ва шунга мос тарзда ўз ишини ташкил этиш имкониятига эга бўлади. Айнан шу холат диалогнинг энг муҳим психологик аҳамиятидир.

Полилог — гуруҳ ичидаги мунозарадир. У тингловчилар ёки ўқувчиларнинг фаоллигини янада ошириш, улардаги ижодий қобилиятларни ривожлантириш мақсадида ишлатилади. Полилог жараёнида гуруҳ аъзоларининг ҳар бири муҳокама қилинаётган масала юзасидан ўз фикрини билдириш имкониятига эга бўлади, ўқитувчи эса ушбу жараённинг ташкилотчиси сифатида ўқувчилар ёки талабалар фаолиятига бевосита аралашмайди. Бу усул дарс мавзуси кўпроқ назарий характерли бўлиб, янги ғоялардан уларнинг амалий жиҳатлари келтириб чиқарилиши зарурати бўлганда қўл келади. Лекин бу усул машғулотлар ёки мулоқот дарслари энди бошланган пайтда ўтказилиши мақсадга мувофиқ эмас, чунки полилог учун ўқитувчи билан ҳамкорликда ишлаш тажрибасидан ташқари ёшларга ўша соҳа юзасидан маълум билимлар мажмуи ҳамда ҳамкорликда ишлаш тажрибаси зарур. Диалог ва полилог техникасини яхши эгаллаган муаллим мунозара ёки баҳсни самарали ташкил этишга лаёқатли бўлади. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, мунозарани самарали ташкил этиш қобилияти ўзўзидан шаклланмайди, бунинг учун ўқитувчи умуман мунозара методикаларининг моҳияти ва уни ташкил этиш йўлларини илмий-амалий жиҳатдан билиши керак.

Фаол ўқитиш методлари ва уларни ташкил этиш. Фаол ўқитиш методларига энг аввало баҳс ва мунозара йўли билан билим ва малакалар ҳосил қилиш тушунилади. Баҳснинг самарали бўлиши энг аввало баҳслашувчиларнинг бир-бирларига нисбатан фазовий жойлашувларига боғлиқ. Қуйида келтирилган расмларда тингловчи ва музокарада қатнашувчиларнинг фазовий жойлашувлари ва уларнинг психологик мавқеларининг моҳияти келтирилган.

Ҳар бир холат баҳс қатнашувчиларида ўзига хос руҳий тайёргарлик ва масъулият ҳиссини келтириб чиқаради.

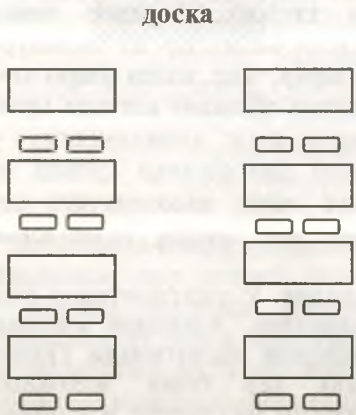

1-расм. ***Синф шароити.*** Бу — анъанавий дарс ўтказиш шакли бўлиб, тингловчилар бир-бирларининг юзларини кўриш имконияти чекланган ва доска олдидаги ўқитувчига ва у баён этаётган мазмунга нисбатан тингловчиларнинг мавқелари, масъулияти турлича. Бу шароитда баҳс ўтказиш мумкин эмас. Чунки синфда охирги қаторда ўтирган бола билан биринчи қаторда ўтирганнинг дарсга муносабати кескин фарқ қилади. Тингловчининг психологик мавеи — «Мен» — ўйиндан ташқарида».

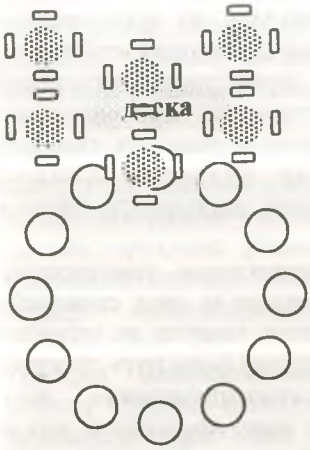

2-расм. **«Мен» — ўйинла»** деб аталувчи холат: тингловчилар доира шаклидаги стол атрофида жойлашадилар ва ўртага ташланган мавзу юзасидан эркин фикр алмашиш, ҳаттоки, айрим ижтимоий ролларга ҳам кириш имкониятига эга бўлади, хатто бошловчи ҳам «қаторда» ўтиради. «Ишчанлик ўйинлар» ва бошқа ролли ўйинлар ана шундай шароитда ўтказилиши мумкин.

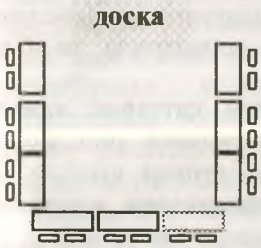

3-расм. **«Мен» — мунозарада»** деб аталувчи бу холат айни баҳс-мунозаралар ўтказиш учун қулай, чунки унда шахс ўз фикрини дадил айтиш учун имкониятни ҳис қилади. Одатда бундай баҳслар тўртбурчак стол атрофида уюштирилади.

4-расм. **«Мен» — ҳамкорликламан»** деган бу холат каттароқ гуруҳлар таркибида ташкил этилади. Мунозара аъзолари тўрт-беш кишидан бўлиб алоҳида столлар атрофида ўтириб, ҳар бир гуруҳ ўз қарорини чиқаради. «Мунозара» клублари» фаолияти шу тарзда ташкил этилади.

Демак, дарс мобайнида ўқитувчи мавзунинг характери ва у шакллантириш лозим бўлган билим, малака ва фазилатларга мос тарзда мунозара шароитини танлаши ва шундай кейингина машғулотни бошлаши керак. Кўриниб турибдики, анъанавий синфда ташкил этиладиган машғулотларнинг самарадорлиги деярли йўқ, чунки улар олдинги қаторларда ўтирган тингловчиларнинг фаоллигигагина йўналтирилган, қолганлар «ўйиндан ташқари» холатда, бу нарса уларнинг дарс мазмунига муносабатларида бевосита акс этади.

Кичик, тор доиралардаги компакт гурухларда уюштирилган мунозараларнинг ***эркин мавзули, йўналтирилган ва аниқ сценарийли диспут*** турлари мавжуд бўлиб, бу танланган мавзуга ва мунозара гуруҳларининг мулоқот тажрибасига боғлиқдир («диспут» сўзининг луғавий маъноси — «фикрлаяпман», «тортишаяпман», деган маънони билдиради). Кичик гуруҳлардаги мунозаралардаги асосий нарса — гуруҳ аъзоларининг танланган мавзу хусусиятига қараб, хар бириинг ўз фикр мулоҳазаларини охиригача баён этиш имкониятларининг борлигидир. Бундай гуруҳда бошловчи ҳам қаторда ўтириб, мавзунинг ечимини батамом хал бўлмагунча фаол мулоқотларнинг иштирокчиси бўлиши мумкин. Лекин асосий рол гуруҳнинг аъзоларига юкланганлигини ва бевосита ажралиб чиққан норасмий лидер асосий бахс юритувчи бўлиши мумкинлигини унутмаслиги зарур. Бундай гурунглар турли шароитда кўпинча баҳс иштирокчилари учун табиий шароитларда (масалан, синфда, талабалар аудиторияларида, иш хоналарида ва б.қ.) ўтказилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Агар баҳлашувчилар гуруҳи одатдагидан каттароқ хажмда (масалан, 30 кишигача) бўлса, унда мунозарани уюштиришнинг ўзига хос томони бор. Бу ҳолда баҳс гуруҳи шартли равишда учга бўлинади. Биринчи гуруҳ — **«фикрларни жамловчилар» — генераторлар** гуруҳи дейилади; иккинчиси — **«танқидчилар»** ва учинчи гуруҳ — **«фикрларни тезлатувчилар» — катализаторлар»** деб аталади. Ҳар бир ажралган гуруҳнинг ўзига хос функциялари бор: «генераторлар» ўртага ташлаган муаммо ёки баҳс мавзуси бўйича ўзларидаги барча фикрларни ўртага холис ташлайдилар. Гуруҳ аъзоларидан бири — лидер — уларни жамлаб, фикрлар иккига бўлинган тақдирда ҳам уларни умумлаштириб баён этади. Сўнгра ўйинга «танқидчилар» киришади. Уларнинг вазифаси — эшитган фикрларига танқидий муносабат билдириш, яъни танқидий нуқтаи назардан улар ичи-

даги «мағзни» ва «пучак» фикрларни саралаш. Шундан кейин вазиятга қараб, яна сўз «генераторлар»га ёки «катализаторлар»га берилиши мумкин. Билдирилган фикр ва таклифларда мабодо ҳисобга олинмай қолган жиҳатлар ёки ноўрин фикр бўлса, ёки моҳиятан шу мавзуга алоқадор бўлган, лекин иккала томон ҳисобга олмаган бирор жиҳат аниқланса, томонлар диққатини айнан шунга қаратиши керак. Сўнгра «тезлатувчилар» баҳсни давом эттиришга руҳсат бериб, агар уни якун қилиш тақозо қилинса, иккала гуруҳнинг ўйинига ҳолис баҳо берган ҳолда мунозарани тўхтатиши мумкин. Улар кўпинча иккала гуруҳ учун холис орбиторлар — «ҳакамлар» ролини ўйнайдилар.

Мактабда бир синф доирасида ёки талабалар гуруҳида аҳлоқий маънавий мавзуда бахс уюштирганда, юқоридаги усулни қўллаш имконияти бўлса, суҳбатдошларнинг *учбурчак шаклидаги берк стол* атрофига ўтиришлари мумкин. Демак, баҳслашувчиларнинг жойлашишлари ҳам бу ўринда маълум аҳамият касб этади.

Катта гуруҳларда баҳс ёки мунозара уюштирилганда, бошловчининг роли айниқса каттадир. Чунки у ҳар бир гуруҳдаги тортишувлар ва фикр алмашинувларнинг бошида турмоғи керак бўлса, улар фаолиятини мақсадга мувофиқ тарзда йўналтириб турмоғи лозим. Кичик гуруҳдагидан фарқли ўлароқ, катта гуруҳларда бошловчи у ёки бу ички гурухга ён босмаслиги ёки уларни ўзининг шахсий фикрига мажбуран эргаштирмаслиги керак. Акс холда, у ўзининг фаолияти билан бошқалар ташаббусига салбий таъсир кўрсатиши ва баҳснинг йўналишини бузиб қўйиши мумкин. Шунинг учун катта гуруҳлар уюштириладиган мунозаранниг мавзуси олдиндан танланган ва унга бошловчи маълум маънода тайёр бўлиши шарт.

Дарсда мунозара, брейншторминг ва тренинглар ўтказиш технологияси. Мунозаралар юритишнинг яна бир шакли борки, унинг номини рус тилида «мозговая атака», инглизчасига «brain storming» деб аталади. Бизнинг тилимизда бу тушунчанинг аниқ аналогик таржимаси йўқ, лекин уни «мияга хужум» ёки «фикрлар тўқнашуви», «фикрлар жанги майдони» деб аташ мумкин. Методнинг психологик моҳияти шундаки, оддий мунозарада бахслашувчилар кўпроқ онгли, асосли фикрларни баён этишга ҳаракат қиладилар. Бунда эса бахслашувчиларга мияга қандай фикр қуйилиб келса, уни танқидсиз ва асосламай эркин, «тилга нима келса», лекин навбатма-навбат айтиш имко-

нияти берилади. Бу нарса кўпроқ муаммо анча нотаниш, савол мураккаб ёки ноаниқ бўлган шароитларда қўл келади. Яъни, бунда «эркин ассоциациялар»га имкон берилади ва охир оқибат гурухнинг ўзи маълум рационал «магзни» ажратиб олади.

Бу усулни биринчи марта америкалик олим **А. Осборн** 30-йиллардаёқ таклиф этган ва бу усул ёрдамида йирик лойиҳаларни режалаштириш ва олдиндан унинг натижаларини башорат қилишда маълум ютуқларни қўлга киритган эди. Лекин кейинчалик мутахассислар уни фақат ностандарт, ўзига хос ечими бўлган вазифаларни муҳокама қилгандагина қўллаш мумкин, деган фикрни билдира бошладилар. Бироқ тўғри ташкил этилган брейшторминг нинг амалий афзалликлари кўп. Фақат бунда қуйидаги қоидаларга риоя қилиш керак:

1. Жумлалар жуда қисқа бўлиши керак, уларнинг асосланиши шарт эмас.

2. Ҳар қандай жумла ёки фикр танқид қилиниши мумкин эмас, яъни фикрлар танқиддан холидир.

3. Мантиқий фикрлардан кўра, фантастик ёки қўққисдан, тасодифан мияда пайдо бўлган фикр муҳимроқ.

4. Фикр ёки билдирилган қисқа мулоҳаза қайд этилади.

5. Билдирилган фикр ёки ғоялар у ёки бу иштирокчиники, деб ажратилмайди, яъни улар — муаллифсиздир.

6. Фикр ёки яхши ғояларни танлаш алоҳида «танқидчилар» ёки гуруҳнинг норасмий лидерлари томонидан амалга оширилади.

Юқоридаги таъкидланган гуруҳ катта бўлган шароитда бахс уюштиришда ҳам генератор, яъни фикрларни бирламчи жамловчиларларга ушбу усулда ишлашга имкон бериш тажрибада яхши натижа беради. Чунки ўтказилган текширувлар ва кўплаб синов машғулотларининг кўрсатишича, айнан шу гуруҳда брейншторминг усулининг қўлланилиши турли-туман ва қарама-қарши фикрларнинг баён этилишига шароит яратади. Акс холда муҳим муаммолар бўйича мунозарани бошлаш ва унда фикрлар ранг-баранглигига эришиш жуда қийин бўлади. Бу усул айниқса, катталар аудиториясида жуда яхши самара беради.

Баҳсда иштирок этиш ва ундан манфаатдорлик ҳисси ҳар бир иштирокчида шаклланиши шарт ва бунда бошловчи — ўқитувчининг роли катта. Амалий машғулотларни баҳс — мунозара шаклида ўтказилиши болаларга олдиндан айтилиши ва уларнинг тайёргарлик кўришлари учун саволлар берилиб қўйилиши мақсадга мувофиқдир. Баҳс иштирокчилари ҳаяжонланмасликлари учун машғулот бошланишидан аввал уларнинг ўзларини эркин ту-

тишлари учун айрим **енгиллаштирувчи машқлар,** бошқача қилиб айттанда, **психогимнастик машқлар** ўтказиш тавсия этилади. Масалан, ана шу мақсадда ўтказиладиган психогимнастик машқларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. Ўқитувчи гуруҳни айлана шаклида туришлари сўрайди ва аъзоларни навбатма-навбат ўртага чиқиб, гуруҳ билан хоҳлаган тарзда, лекин самимий саломлашишни сўрайди. Кейин гуруҳдан кимнинг саломи кўпроқ ёққанини сўрайди.

2. Гуруҳ аъзолари ўқитувчи атрофида ярим айлана шаклида туришади. Навбат билан гуруҳ аъзолари ўртага чиқиб, ҳоҳлаган аъзо билан сўзсиз, лекин очиқ юз билан мимика воситасида саломлашиш ва бирор фикрни билдириши сўралади.

3. Ҳамма доира шаклида ўтиради ва ўқитувчи олиб келган кўпток навбат билан мулоқот қатнашчиларига отилади, фақат кимга отилса, ўша одамнинг кучли, яхши бир сифати айтилиб, сўнг ирғитилади. Ўқитувчи кўптокнинг албатта ҳар бир кишига тегишини назорат қилади.

Бу каби машқлар мунозара қатнашчилари ўртасида ўзаро танглликнинг бўлмаслиги ва ўз фикрини баён этаётганда ўқитувчидан тортинмаслиги учун ўзига хос тренинг ҳисобланади.

Ўқитувчи мунозарани бошлар экан, иштирокчилар онгига қуйидагиларни етказа олиши керак:

а) машғулот ҳар бир иштирокчига албатта фойдали бўлади ва улар бир-бирларига ёрдам бериш учун келганлар;

б) мунозара ўзаро мулоқотнинг бир шакли бўлиб, ҳар бир иштирокчи бир-бирига очиқ ва самимий муносабатда бўлсин;

в) мунозара иштирокчиларнинг ўзаро тажрибаларини алмашинишлари учун қулай шароитдир;

г) фикр баён этишда керак бўлса таваккал қилайлик, лекин индамаслик шиоримиз бўлмасин;

д) мунозара пайтида кўп ёзиш шарт эмас;

е) агар бирор нарса тушунарли бўлмаса, уни сўрашдан тортинманг;

ж) билган билимларимизни бир-биримиздан аямаймиз, чунки бошқалар ҳам бундан манфаатдор бўлсинлар, «яширинган билим-билим эмас»лигини унутмайлик!

Бахс турлари. Ёзма бахс ўтказиш усуллари. Агар машғулотлар бир-бирларини яхши танимайдиган бошланғич гуруҳларда бошланган бўлса, «танишиш» машқларини ўтказиш, албатта ишни кичик гуруҳлардан бошлаш лозим. Бунда **эркин йўналтирилмаган баҳс** шаклини қўллаш ўринлироқ. Бунда ўқитувчи иштирокчиларга бир-бирларини яхши таниб олсалар, биргаликда ҳаракат қилсалар, умумий иш учун манфаатли бўлган натижаларга эришиш мумкинлигини тушунтириши лозим.

Агар иштирокчилар бирор *янги маълумотларга эга бўлиш,* мураккаброқ масала юзасидан умумий нуқтаи назарга эга бўлиш ва мантиқий хулосаларга эришишни мақсад қилган бўлсалар, унда дарс аввалида ўқитувчи ёки олдиндан тайёргарлик кўрган гуруҳ аъзоси маъруза қилиши, маъруза юзасидан кейин баҳс уюштирилиши, дарс охирида имкон бўлса, ўқитувчи ўзи тайёрлаган тарқатма материалларини ҳар бир аъзога бериши керак. Фаоллаштирувчи усуллар материаллар қўлга берилгач, ишга солинади.

Агар дарснинг ёки амалий машғулотнинг мақсади тингловчилардаги *аниқ қобилиятларни ривожлантириш,* малакаларни ошириш ва янги тажрибадан фойдаланиш бўлса, унда баҳснинг предмети аввало тажриба алмашинувга қаратилиши, бунда айрим машқлар ҳам бажарилиши, уларнинг натижалари таҳлил қилиниши, ролли ўйинларни бажаришгача олиб борилиши керак. Бунда ўқитувчининг роли анча масъулиятли бўлиб, у машғулоттача конкрет йўриқномаларни ўқувчиларга бериши ва гуруҳ ишини мунтазам кузатиб, назорат қилиб туради.

Агар мунозара дарсларининг мақсади — иштирокчиларнинг *янги, мустақил фикрларга келиши,* уларни шахсий тажриба ва вазиятларга боғлаб айтиб беришларига олиб келиш бўлса, унда ўқитувчи «Мен» — мунозарадаман» ҳолатида гуруҳли баҳсни кичик гуруҳларда ташкил этиши, уларда алоҳида холатлар ва вазиятларнинг таҳлилига барчанинг диққатини қаратиши, иштирокчиларни турли ролларни тасаввур қилишга мажбур қила олиши ва олдиндан тайёрлаб қўйилган саволномаларни дарс охирида тарқатиб, шаклланган янги ғояни ажратиб олиши керак. Демак, бу шаклдаги иш ҳар бир иштирокчидан пухта тайёргарликни ва аниқ кўникмаларни талаб қилади.

Баҳс шаклида машғулот ўтказганда, қабул қилинадиган қарорларнинг аҳамияти катта. Қарорларнинг самарали бўлиши учун қуйидагиларни ёдда тутиш керак:

- машғулот бошланишидан олдин ўқитувчи таҳлил қилиниши лозим бўлган муаммони белгилайди ва унга қай тарз-да муносабат билдирилиши лозимлигини тушунтиради;
- қисқа бўлса-да, бу муаммонинг олдинги дарсларга боғлиқлиги, уйга берилган вазифа, муҳокама қилинадиган масалага оид муҳим фактлар эсга туширилади;
- баҳс қатнашчилари кичик гуруҳчаларга (4-5 киши) бўлиниб, машғулот охирида фикрлар умумлаштирилиши учун қоғозлар тахт қилиб қўйилади;
- гуруҳда ишлаш мобайнида билдирилган фикрларнинг афзал ва камчилик томонлари ҳақидаги ўз мулоҳазаларини оғзаки ёки ёзма тарзда қарорлар шаклида баён этадилар;

• иш якунида гуруҳнинг вакиллари ўз гуруҳининг иши тўғрисида гапириб, уларни бошқаларники билан қиёслайди. Зарурат бўлса, ўқитувчи ҳар бир гуруҳнинг қарорларини ўзаро қиёслаб, саволларга жавоб беради, ноаниқроқ қарорларга ўз муносабатини билдиради.

Ёзма баҳсни ўтказиш усули. Педагогик амалиётда баҳснинг моҳияти кўпинча фақат оғзаки диалоглар ва тортишувлар тарзида тасаввур қилинади. Лекин оғзаки баҳсларнинг янада самарали ва таъсирчан бўлиши учун ёзма баҳс шакли ҳам қўлланилади. Бу усул ўқувчиларнинг берилган мавзу соҳасидаги билимларини янада чуқурлаштириш, мунозара маданиятини ошириш ва ҳар бир фикрни асослаш қобилиятини ривожлантиради. Ўқитувчи эса ўқувчи ёки талабаларнинг билимларини асосли баҳолаш ва билимдонликни тўла маънода таҳлил қилиш имкониятига эга бўлади. Бу усул айниқса, миллий ғоя ва миллий мафкурани шакллантирувчи фанлар — ижтимоий-гуманитар фанлар юзасидан ўтказилса янада самарали бўлади.

Ўқувчилар олдиндан мавзу билан таништириладилар, уйга берилган топшириқлар орасида қай бири ёзма тарзда ўтказилиши маълум қилинади. Ёзма баҳс ўтказиладиган куни ўқитувчи уни қуйидаги тарзда амалга оширади:

1. Ўқитувчи гуруҳни иккига бўлади ва уларни алоҳида қаторларга ўтқазади. Ҳар бир гуруҳ мавзу бўйича қайси нуқтаи назарни ҳимоя қилишини маълум қилади. Масалан, биринчи гуруҳ болаларнинг ақлий даражаларини мунтазам ўлчаб туриш ва шу орқали таълим муассасаларига жалб этишни ҳимоя қилса, иккинчи гуруҳ — бу фикрни асосли тарзда инкор қилади.

2. Шундан сўнг ўқитувчи қарама-қарши гуруҳ аъзоларини жуфтлайди ва уларга номери ёзилган варақларни тарқатади. Ҳар бир иштирокчига бирор фикрни ёзма асослашга 5 дақиқадан берилади. Ёзма далиллар равон тушунарли тилда, асосли тарзда ёзилиши керак.

3. Ёзилган варақчалар қарама-қарши шерикларга берилади. Улар ўз «рақиблари» фикрига қарши фикрни 8-10 дақиқа мобайнида ўйлаб, ёзишлари керак бўлади ва нариги томондаги шеригига беради.

4. Ёзма далиллар алмашинувининг бундай тартиби 2-3 марта такрорланади, ҳар сафар ҳар бир ўқувчи шеригининг далил-исботини диққат билан ўрганиб чиқиб, жавоб қайтаради. Охирги раундда ўқувчиларнинг ўзларига якунлаш имкони берилади ва ёзма ишлар йиғиб олинади.

5. Ўқитувчи ёзма баҳоларни якунлашда томонларга «Қарши томоннинг энг яхши далил-исботи қайсилар бўлди?» деб сўрайди ва ўқувчилар билан олдиндан келишган холда улар билимларини якка-якка ёки гуруҳий баҳолайди.

Юқорида келтирилган ёзма баҳсларни ўтказиш тамойиллари Фред Ньюмен материаллари асосида тайёрланди. Ўйлаймизки, бизнинг шароитимизда ҳам бу усуллар анча самара беради.

Мавзу юзасидан таянч сўзлар: бахс, брейншторминг, тренинг, ёзма бахс, полилог, диалог, монолог, мунозара.

Семинарда муҳокама учун мавзулар:

1. Аудитория билан ишлашнинг ижтимоий психологик шартлари.
2. Фаол ўқитиш методлари ва уларни ташкил этиш.
3. Дарсда мунозара, брейншторминг ва тренингларни ўтказиш.
4. Бахс турлари. Ёзма бахсни ўтказиш қоидалари.

Реферат ишлар учун мавзулар:

1. Таълим жараёнида педагогик мулоқотнинг ўзига хос томонлари
2. Мунозара методларнинг ижтимоий психологик аҳамияти
3. Катта ва кичик гуруҳларда мунозараларни ташкил этиш қоидалари
4. Брейншторнинг ва уни ўтказиш технологиялари
5. Баҳсда самарали иштирок этиш тамойиллари
6. Ёзма баҳслар керакми?

Машқ ва топшириқлар

1. Брейншторминг учун қуйидаги мавзуларни таклиф этиш мумкин:
   - ёмон раҳбар — бу.
   - яхши («ёмон») маърузa — бу.
   - Мен лоқайдлик қилсам -.
   - XXI аср ёшлари қандай бўлади?.
   - Бошқа планеталардаги тирик мавжудотлар.
2. 2 минут вақт ичида турли мавзуларда оммавий маърузалар матнини тайёрлаш керак. Қуйидаги мавзулар таклиф этилади: «Ёшлар муаммоси», «Ўзбек аёллари масаласи», «Раҳбарлик мансабми ёки талантми?», «Мен раҳбар бўлганимда.» ва хоказо.
3. «ТАНИШУВ»: Турли ёш, жинс, касб-кордаги шахсларнинг танишуви саҳналари, турли вариантларда ўйналади.
4. «ХУШОМАД ҚИЛИШ» ўйини. Гуруҳ аъзолари бир-бирларига хушомад қила бошлайдилар. Мақсад: гуруҳдаги шахслараро тангликни бартараф этиш ва психоэмоционал енгиллик бериш.

Тавсия этилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. — Т.: Ўзбекистон, 1999 — 48 б.

2. Каримов И. А. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори.— Т.: 1998.— 64 б.
3. Андреева Г. М. Социальная психология. Учебник. — М.: Аспект Пресс, 1999.— 376 с.
4. Айян Д. Эврика! — СПб: Питер Паблишинг, 1997.— 352 с.
5. Каримова В. М. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт.— Т.: Университет, 1999.— 96 б.
6. Каримова В. М. ва бошқ. Мустақил фикрлаш.— Т.: Шарқ. — 2000.— 112 б.
7. Каримова В. М., Суннатова Р. «Мустақил фикрлаш» ўқув қўлланмаси бўйича машғулотларни ташкил этиш услубиёти.— Т.: Шарқ, 2000.— 16 б.
8. Каримова В. М. Аудиторияда баҳс-мунозарали дарсларни ташкил этишнинг психологик техникаси (услубий тавсиялар).— Т., 2000 — 18 б.
9. Майерс Д. Социальная психология/перев. С англ. — СПб.: «Питер»,1999 — 688 с.
10. Методы эффективного обучения взрослых. Учебно-методическое пособия. (Авторский коллектив) — Москва — Берлин, 1998 — 124 с.
11. Методика активной социально-психологической подготовки. Социально психологический тренинг.— Рига, 1985.
12. Макшанов С. И., Хрящева Н. Ю. Психогимнастика в тренинге.— часть 2.— СПб, 1993.
13. Платов В. Я. Деловые игры: разработка, организация, проведение.— М, 1991
14. Прикладная социальная психология./ Под. ред. А. Сухова и А. Дергача.— М, 1998 — 688 с.
15. Смолкин А. М. Методы активного обучения.— М. 1991.

ИЛОВАЛАР

Шахсни ўрганиш бўйича практикум:

ЎЗИНГИЗНИ БАҲОЛАНГ	5	3	1	-3	-5	**ЎЗИНГИЗНИ БАҲОЛАНГ**
ОПТИМИСТ	+					ПЕССИМИСТ
ИШОНЧ УЙҒОТАТАДИ-ГАН		+				ИШОНЧ УЙҒОТМАЙДИ
ОДАМЛАРНИ ТУШУНАДИГАН		+				ОДАМЛАРНИ ТУШУНМАЙДИ
ОДОБЛИ, ТАКТЛИ		+				БЕОДОБ, ТАКТСИЗ
ЭРКИН, ХУШФЕЪЛ		+				ТОРТИНЧОҚ
МУСТАҚИЛ		+				ТОБЕ
УЗИГА ИШОНЧЛИ	+					УЗИГА ИШОНЧСИЗ
ДАДИЛ	—	+				ЮВОШ
КИРИШУВЧАН		+				ПИСМИҚ
АКТИВ, ФАОЛ	+					ПАССИВ, ЛАНЖ
ЖОНСАРАҚ						ЛОҚАЙД, БЕҒАМ
ШУБҲАСИЗ		+				ҲАДИКСИРАГАН
ЁН БЕРУВЧИ		+				ҚАЙТМАЙДИГАН
АЛЬТРУИСТ ФАҲМ-ФАРОСАТЛИ		+				ЭГОИСТ ОНГГИ ЧЕКЛАНГАН

Аввал ўзингизнинг профилингизни юқоридаги сифатлар бўйича белгилаб, чизиб чиқинг, сўнгра ўртоқларингиздан айнан шу тарзда шу схемада сизни баҳолаб беришларини илтимос қилинг.

Ўзингиз чизган ва ўртоғингиз чизган профилларни бир-бирига солиштирсангиз, ўз-ўзингизга берган баҳони аниқлайсиз.

Психогеометрик тест; «Кимсиз: квадрат, айлана, тўртбурчак, учбурчак, зиг-заг?»

Ушбу тест шахсга алоқадор бир қанча муҳим характерологик сифатларни аниқлашга имкон беради.

Тавсия этилган геометрик фигуралардан қайси бири Сизга яқинлигини белгиланг ва унга «1» рақами қўйинг. Қолганларни ҳам ёқишига қараб, 5 гача баҳолаб чиқинг.

Энди Сизга хос бўлган психологик хусусиятлар ва фазилатларни билиб олинг.

Квадрат. Ҳаётий қадриятлари: тартиб, иш, анъаналар, репутация.

Асосий психологик хусусиятлари: Ижобийлари-тартиблилик, интизом, ўз вақтида ишларни бажарадиган, озода-покиза,

қонунга бўйсунувчи, меҳнатсевар, чидамли, тиришқоқ, қатъиятли, қарорлари қатъий, сўзининг устида турадиган, ҳалол, оқил, ақл билан иш кўрадиган, босиқ, тежамкор, пишиқ.

Салбийлари-кўнглига ҳар хил фикрлар келадиган, бирёқлама, педант, ўта талабчан, майда-чуйдага ҳам эътибор берадиган, жиддий, чидамли, қайсар, консерватив, янгиликдан чўчийдиган, фантазияси камбағал, писмиқроқ, пишиқ.

Учбурчак. Асосий қадриятлари: хокимият, лидерлик, амал, мавқе, ғалаба, манфаат.

Асосий психологик сифатлари: Ижобийлари — яхши лидер, ўзига масъулиятларни оладиган, ҳар нарсада асосий, моҳиятни кўрувчи, кучини сафарбар қила оладиган, ғалабага эриша оладиган, ўзига ишончли, қатъиятли, таваккалчи, ғайратли, тўғрисўз, ҳиссиётлари бой, ақлли.

Салбийлари-эгоцентрик, эгоист, назорат қилишни яхши кўрадиган, ўзгача фикрларга тоқатсиз, ишга ўта берилувчанлик, ҳар нарсадан манфаат қидирадиган, қайсар, импульсив, бешавқат, тоқатсиз, қўпол, раҳмсиз, аччиғи тез, заҳарханда.

Айлана. Асосий қадриятлар: инсонларга хизмат қилиш, оила бахти ва манфаати, болалар, мулоқат.

Асосий психологик хусусиятлари: Ижобийлари — мулоқотга эҳтиёж, киришувчанлик, ҳаммабоп, меҳрибон, ғамхўр, садоқатли, кучли ижтимоий интуицияга эга, эмпатия ҳисси кучли, бағри кенг, қўли очиқ, хиссиётларга берилувчан, босиқ, ювош, кечиримли, жанжалдан йироқ юрувчи.

Салбийлари: ўзгалар фикрига тобелик, бетартиб, ўта юмшоқ, талабчан эмас, қатиъятсиз, нарсаларни аямайдиган, лақма, сентиментал, кўнгли бўш.

Тўртбурчак. Асосий қадриятлари: ўзгариш, динамика, азарт.

Асосий психологик хусусиятлари: Ижобийлари — интилувчан, янгиликни қидирадиган, қизиқувчан, яхши таълим оладиган, зийрак, сезгир, ишонувчан, эмпатия хос, самимий, дадил, яхши ўйинчи.

Салбийлари: Қатъиятсиз, қарорлари мавҳум, иш ва сўз бирлиги йўқ, енгилтак, ишонувчан, эмоционал беқарор, содда, ўзига баҳоси паст, ланж, унутувчан, кечиримли.

Зигзаг. Асосий қадриятлари: эркинлик, ижод, ўзгариш.

Асосий психологик хусусиятлари: Ижобийлари — янгилик, ижодга интилиш, билишга чанқоқлик, ғалаёнчи, хаёлпараст,

оптимист, келажакка интилган, рухи тетик, экспрессив, ташаббускор, ақлли.

Салбийлари: тартибсизлик, қўнимсизлик, ўзгарувчанлик, индивидуализм, ишончсиз, қонунларни бузувчи, реалистик қарашнинг йўқлиги, субутсиз, импульсив, ўзини намойишкорона кўрсатадиган, заҳар, кесатиб гапирадиган.

Юқоридаги тест ўз-ўзини тахлил қилиш малакаларини мустаҳкамлайди ва ўзини тарбиялашга ёрдам беради.

МУНДАРИЖА

КИРИШ. 3

1-Мавзу. Психология фанининг долзарб вазифалари, предмети. Янгича тафаккур ва миллий мафкура шаклланиши шароитида психологик билимларнинг тутган ўрни..... 5

2-Мавзу. Психологиянинг замонавий методлари ва уларни амалиётга тадбиқ этиш. Амалий психологиянинг бозор муносабатлари шароитидаги имкониятлари. 15

3-Мавзу. Психологияда шахс ва жамият муаммоси. Жамиятни бошқаришдаги психологик қонуниятлар. Шахсга таъсир этувчи психологик омиллар. Шахс дунёқараши ва маънавиятни шакллантириш омиллари. 26

4-Мавзу. Шахснинг фаоллиги. Фаолият турлари, мотивацияси ва уларни бошқариш. Ижтимоий хулқ мотивацияси. Англанган ва анланмаган мотивлар. 48

5-Мавзу. Шахснинг ижтимоий борлиқни билиши. Билиш мезонлари ва унинг адекватлиги. Идрок, хотира ва диққат жараёнларини бошқариш. 62

6-Мавзу. Тафаккур ва мустақил фикрлаш шарт-шароитлари. Ижодий ва мантиқий фикрлаш — соғлом маънавият ва эътиқодни тарбиялаш омили сифатида. 79

7-Мавзу. Шахс индивидуал хусусиятлари ва уларни диагностика қилиш. Характер, темперамент ва қобилиятларни билишнинг аҳамияти. 90

8-Мавзу. Шахс тараққиётининг ёшга боғлиқ хусусиятлари. Успиринлик ва етуклик даврлари психологияси. 115

9-Мавзу. Шахс инсоний муносабатлар тизимида. Муомала техникаси ва стратегияси. Психологияда ижтимоий таъсир масаласи. Самарали таъсир сирлари. 130

10-Мавзу. Гуруҳларда ижтимоий фаолиятни ташкил этиш. Гуруҳларнинг турлари. Гуруҳий ўзаро мослик, лидерлик ва конформизм ходисалари. 146

11-Мавзу. Гуруҳ шароитида замонавий ўқитишнинг педагогик ва психологик технологиялари. 156

Иловалар 168

Босишга рухсат этилди 03.08.2000 й. Бичими 60X84 1/16. «TimesUZ»
ҳарфида терилиб, офсет усулида босилди. Босма табоғи 10,7.
Нашр ҳисоб табоғи 10,0. Адади 5000. Буюртма №247.
Баҳоси шартнома асосида.

Қўлёзма макет олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
қошидаги ЎАЖБНТ марказида тайёрланди

ФТДК, ДИТАФ босмахонасида чоп этилди. Тошкент, Олмазор кўчаси, 171